

Үлгүз

1•1978

ЙЫЛДЫЗ

ЙЫЛДА ЭКИ ДЕФА НЕШИР
ЭТИЛЬГЕН ЭДЕБИЙ АЛЬМАНАХ

1978

1

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нашриятынынъ нешири

Редактор ЧЕРКЕЗ-АЛИ

Редколлегия: Ш. АЛЯДИНОВ, Ю. БОЛАТ,
А. ИСЛЯМОВ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Р. ФАЗЫ-
ЛОВ, Р. ХАЛИДОВ, У. ЭДЕМОВА (Месуль кя-
тиб), А. ЯКЪУБОВ.

На крымско-татарском языке

«ЙЫЛДЫЗ» № 1 (4)

Издание издательства литературы и искусства
имени Гафура Гуляма

Ордена Трудового Красного Знамени типография
издательства ЦК КП Узбекистана

Расмилер редакторы А. КИВА

Рессам А. ПОНОМАРЁВ

Техникий редактор Е. ПОТАПОВА

Корректорлар Л. ДЕРМЕНДЖИ, Г. АХТЕМОВА

Бир матбаа табагъындан эксик кьолязма кери къайтарылмай.

© «Йылдыз», 1978 с. Гафур Гулам адына эдебият ве
саныат нешрияты.

Фотолар З. Шерфединовнынъ

«Йылдыз» редакциясынынъ адреси 700129. Ташкент—129,
Навоий сохъагъы 30, Гафур Гулам адына эдебият ве
саныат нешрияты. Телефон: 440345.

Басмаханеге берильди. 7/II-78 с. Басмагъа рухсет
этильди 21/VI-78 с. Форматы 70×108¹/₁₆. Физ. табагъы
10,0. Шартлы басма табагъы 14,0. Нешир табагъы 13,52.
Тиражы 3000. Р-01305. Шартнаме 267—77. Сымарыш 2690.
Фияты 80 к.

Озбекстан КП Меркезий Комитети нешриятынынъ басма-
ханесинде № 1 офсет кягъыткъа басылды, Ташкент—1978

РАЗЛИВДЕ

Мавы туман юкселе голь боюнда,
Къучакъ керип, оленлер культелене.
Сагъын ойнай этрафта — яз айында,
Чатал юрек большевик мында келе.

Гизленеджек мерамнен кельген мында,
Азатлыкъчюн юреги мергин ура.
Чокъ пытакълар кетирип голь янында,
Озь элинен аджайип чалаш къура.

Мекян этти акъкъайн терегини,
Этрафыны къымтады, пичен басты.
Азырлады чалгъы эм курегини,
Эки чатал отуртып къазан асты.

Бир тенеке чайниги, пычкъы, балта,
Булар эди Ильичнинъ ёкъу-бары,
Ялдай эди хаялы азатлыкъта,
Морт кочерни сындырмакъ интизары.

Коп динъледи Разливнинъ саилинде,
Далгъаларнынъ кедерли сонатасын.
Акъ-адалет ёлунда тувгъан ильге,
Йыллар бою ёрултты къафатасын.

Бу ерлерде Ильичке сырдаш эди,
Юксек къара орманнынъ колеткеси.
Гонъюлини охшады, сильтем берди,
Къушчыкъларнынъ якъымлы назик сеси.

Акълий эмек ёргъанда пичен чалды,
Эр дакъикъа, сание белли иште.
Адым сайын юксельтип черен салды,
Бу да бир хош саифе шу куреште.

Геджелейин отура кирпич къакъмай,
План сыза кягъытнынъ япрагъына.
Мундирлернинъ ызыны силип атмакъ,
Печаразлы Русие топрагъындан.

Нелер яза? Дефтери тиз устюнде,
Макъсад, ниет жарлыгъа сильтем
бермек.

Силялы кучь бирлешип, бу мевсимде,
Явузларны тахтындан ерге сермек.

Ким ойланыр, кьолда чалгъы,
къайракъташ,
Чименликте пичен чалгъандыр деп.
Ким ойланыр, аджеба? Адий чалаш
Инкъялябнынъ бешиги олгъандыр деп.

Ким ойланыр, аджеба? Чагъалалар,
Бу ялыда нагъмелер орыгендир деп.
Юзчиклери сепкилли чокъ балалар,
«Сенокоскъа» ярдымгъа кельгендир деп.

Оркечленген булутлар диярында,
Сагъанакънен шувулдап танъ агъара.
Тербетиле бир къайыкъ кенъ ялыда,
Серго кельген, Ильичке хабер бара.

Партиянынъ энъ муим малюматын,
Серго даим о ерге алып келе.
Гонъюль охшай этрафнынъ небататы,
Къою туман Разливден котериле.

Азмы кере сеферде о тер тѣкти,
Табиатунынъ якъыджы кунешинде.
Чал тарихны акътарды, джылтын сѣкти,
Земин къойды Октябрь енъишине.

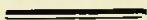
Кергинлешти орталыкъ, сытты чырай,
Дагъ-орманлар оралды салкъын кузьнен.
Къавий басып кепкасын кочегардай,
Питер тараф ёл алды паровознен.

Коп рессамлар, шаирлер ильам алгъан,
Улу дай меяны — бу чалаштан.
Этрафына абиде донатылгъан,
Пек мукеммель аджайип мермерташтан.

Эр йыл сайын акъыша бинълернен джан,
Разливдеки Ильичнинъ «одасына».
Гъурурлана азат иль, азиз Ватан,
Улу халкънынъ бирдемли садасына.

Бизге севги, ираде кучь багъышлай,
Ленин олгъан ерлернинъ саф авасы.
Къарсанбалы омюри шайтип башлай,
Бирлештирди миллетлер тавабасын.

Замет, зиет мешакъкъат джерьянында,
Кемал тапты Октябрь ал мейданы.
Откъюр кунеш юртумнынъ эр ягъында,
Инкъялябнынъ энъ мешур капитаны.

Энвер Арифов

СОНЪКИ КОРЮШЮВ

1932 сенеси Ялтада орта махсус окъув юртлары арасында волейбол боюнджа ярыш кете. Орта бойлу, эсмери йигитнинъ оюны сейирджи-лернинъ дикъкъатыны зияде джелъп этти. О, Ялта педагогика техникумы командасынынъ капитаны, Абдул Тейфукъ эди. Ярышларнынъ нетиджеси боюнджа бу команда ярымаданынъ чемпионы олды ве биринджи дереджели дипломнен такъдирленди.

Эр чes киби мен де гъалиб команданынъ капитаныны енъишнен тебрикледим. Тейфукъ менден не ерде окъугъанымны ве спортнынъ насыл чешитгенин огърашкъанымны сорады. Мен, даа якъынларда Ялта педтехникумына киргенимни ве тюфек атув спортыны севгенимни айттым.

— Айса берабер окъуйджакъ экенмиз,—деди о.—Сен мени мергин атыджы япарсынъ, мен исе сени уста волейболджы япарым.

Биз биринджи корюшювден сонъ омюрлик дост олдыкъ. Бир группада окъуй, спортнен де берабер огъраша эдик. Уйкен лейтенант Кулик ёлбашчылыкъ япкъан атув тегерегининъ азалары: Эскендер Караев, Акъкъый Алядинов, Сервер Сейдаметов, Абдул Тейфукъ ве башкъалары, аскерге чагъырылгъан яшлар арасында, отъкерильген ярышларда мергин атыджылар оларакъ танылдылар. Базы адамлар эр шейге къолайлыкънен ирише эмиш. Лякин асылындан алып бакъкъайда бу къазанчлар кергин ве исрарлы эмекнинъ нетиджелери олгъаны анълашыла. Абдул Тейфукъ да бойлелеринден эди. Шеэр джемааты оны аляджы талебе, мергин атыджы, уста волейболджы оларакъ бильди.

1935 сенеси. Окъувымызны битирген сонъ, биз Кърымнынъ чешит районларына дагъылдыкъ. Мен Ялта районындаки Партенит коюнинъ мектебине директор тайин этильдим. Бу кой Абдул Тейфукънынъ догъып оськен ери эди. Бу ер, Аювдагънынъ сол тарафында, Артек пионер лагерининъ янашасында ерлешкен, хош манзаралы бир кой эди.

Бир къач вакъыттан сонъ, мен Тейфукънынъ анасы Айше аптенен, аптеси Лютфиенен ве агъасы Алинен таныш олдым. Кунълернинъ биринде Тейфукънынъ озю де сюрип кельди. Биз оларнынъ эвинде отурдыкъ. Тейфукъ меним оларда яшамамны риджа этти. Бойледже, достумнынъ эви меним экинджи эвиме чевирильди.

Язны Тейфукънен берабер кечирдик. Аювдагъгъа авгъа барамыз, яш несильнынъ тербиеси, окъувы акъкъында къонушамыз, кимерде исе давалашамыз. Эки йылдан сонъ мен Партениттен кеттим ве Орджоникидзе адына арбий мектепке окъумагъа кирдим. Мектепни битирген сонъ, пулемёт ротасынынъ командири оларакъ, фин дженкинне кеттим. Бу дженк биткен сонъ, меним арбий теджрибемни козь огюне аларакъ, Орловск шеэриндеки арбий мектепке курсантлар ротасынынъ командири оларакъ ёлладылар.

1940 сенесининъ октябрь айында бизге, арбий къысымларнынъ кучюк командирлеринден ибарет олгъан, бир группа курсант кельди. Бу-

ларнынъ арасында Абдул Тейфукъ да бар эди. Бу корюшув биз ичюн буюк къуванч олды. Тейфукънынъ истидады арбий илимни менимсевде де деръал козьге чарпты. Тез арада арбий ве сиясий азырлыкънынъ аляджысы олды.

1941 сенеси. Улу Ватан дженки башлады. Немсе-фашист баскын-джылары Ватанымызнынъ эп ичине ынтылалар. Олар Орёл шеэрини 80—90 километр якъынладылар. Мудафаа Комитетинден взвод командирлерини муддетинден эвель азырлап чыкъармакъ акъкъында эмир алынды. Оларнынъ арасында Абдул Тейфукъ да бар эди. Онъа кучюк лейтенант унваны берилди, пулемёт взводнынъ командири вазифесине тайин этилди ве джебэге ёлланды. Бойледже, биз 1941 сенесининъ август айында айырылыштыкъ.

1944 сенесининъ апрель айында мен Сочидеки арбий госпитальде тедавийлене эдим. Тесадюфен, яралы аскерлерден, Советлер Бирлигининъ Къараманы майор Абдул Тейфукънынъ Краснодардаки арбий госпитальде яткъаныны эшитип билдим. Бир къач куньден сонъ, мен Тейфукънен багъландым. О меним кельмемни риджа этти. 1944 сенесининъ майыс айында госпитальден чыкътым ве Краснодаргъа кельдим. Биз аман-аман дёрт йылдан сонъ корюштик. Достумнынъ коксюнде Алтын Йылдыз парылдамакъта эди.

Тседавийленювден сонъ берильген эки афталыкъ отпускадан файдаланып, тувгъан ерлеримизни зиярет этмеге къарар бердик. 1944 сенеси майыс 10-да биз кене Партенитте, къараманнынъ эвинде отура эдик. Бизим келювимиз бир байрам олды. Тейфукъларнынъ бутюн къорантасы сагъ-селямет эди. Лякин дженк мында да озюнинъ силлинез излерини къалдыргъан. Койнинъ ярысы эшилген, адамлар магъазларда, афыдан къурулгъан чалашларда яшайлар. Сокъакъларда яралылар расткелелер. Абдул Тейфукънынъ агъасы, къызыл денъизджи Али, Севастополь мудафаасында аягъыны гъайып эткен.

Эр алда адамларнынъ юреклеринде буюк бир рух яшай. Меджалсыз къаргийлерининъ, чул-чубургъа сарылгъан балаларнынъ сеслери нягъырап эшитиле. Бизлер софра башында отурдыкъ. Тейфукъ биринджи къадси котергенде гъалебе эшкъына сёз айтты. Сонъ джемаат ондан насыл олып къараман унваныны алгъаны акъкъында икяс этмесини истеди. Тейфукъ койдешлерининъ истеклерини ерине кетиререк, шуларны айтты:

«Аскерлеримизнинъ Днепрден кечювлерини корьген адам бу манзараны бир вакъыт унутмаз. Агъач ве тахталардан ясалгъан кучюк плот сувнынъ устюнде ялдай. Онынъ устюнде бир топ, дёрт аскер бар. Онларнен самолётлар оларнынъ башлары узеринде айланалар. Бомбалардан сонъ сув столба киби авада салынып къала. Плотнынъ ярысы дагъыла, лякин аскерлер агъачларгъа япышалар, сияларыны ташламайлар ве эп огге джылышалар. Тек огге. Эр бир агъачнынъ, эр бир чапчакънынъ устюнде сиялы аскер. Макъсад бир—къаршы ялыгъа чыкъмакъ.

«Мукъайт ол, Лапта!»—бу душманнынъ Фоккер самолётлары.

«Музыкант келе!»—бусы юнкерслер. Аскер бир ан сувнынъ астына дала. Сонъ кене юкъары чыкъа. Авадан токътамай къуршун ягъа. Биз о ялыгъа кечкен сонъ не иш япаджагъымызны пек яхшы билемиз. Аскерлеримизнинъ гъалибане юрюшини артыкъ токътатаджакъ къувет ёкъ эди.

Эбег, бизим понтонларымыз ве дигер кечюв техникамыз бар. Лякин оларнынъ кельмесини беклеп отурмакъ мумкюн дегиль. Эр дакъкъа паалы. Манъа 28 аскернен берабер озенни кечмек ве сагъ ялыдаки муим бир тёпени эльге кечирмек, оны аскерлеримиз кечип биткендже, эльде тутмакъ авале олуңды.

Эпимизнинъ бир плотнен кечмемиз мумкюн дегиль эди. Бир бомба, бир снаряд, шай да ипрангъан батальоннынъ сонъки адамларыны эляк

Советлер Бирлигининъ Къараманъ,
гвардия майоры Абдул Тейфукъ

эте биле эди. Биринджи группагъа озюмнен берабер дёрт адамныг сечип алмакъ керек олды. Булар Николай Петухов, Василий Сисолятин, Иван Семёнов ве Василий Иванов эдилер. Биз ярысы янгъан бир араннынъ тахталарындан алель-аджеле плот ясадыкъ. Бу арада озеннинъ ортасындаки адачыкъта бир къайыкъ корюнди. О дос-догъру сол ялыгъа ялдамакъта эди. Бираздан сонъ ондан къалпагъына къырмызы лента багълагъан бир адам тюшти.

«Мен Чапаев адына партизан бирлешмесиндсним,—деди о,—сизлерге ярдымгъа кельдим».

О бизге сагъ ялыдаки койге ири душман отряды кельгенини билдирди. Душманнынъ мудафаа къуветлери акъкъында тафсилатлы малюмаг берди. Бу партизан Шаповал эди. Биз, дёрт адам, деръал къайыкъкъа миндик. Куреклерни бар къуветимизнен чектик. Днепрнинъ устю снаряд ве миналарнынъ тютюнинен ортюли эди.

Гитлерджилер, эр анги ёлнен олса да, аскерлеримизни озенден кечирмеге арекет этелер. Оларгъа янъы-янъы къуветлер келе. Олар къарада турып топлардан, миномётлардан аталар. Бизлер исе эсасен енгиль сияляларнен—автоматлар ве пулемётларнен джевапланамыз. Мына сагъ ялы. Бизлер аман тогъайлыккъа кирдик ве койдеки немселерге къаршы атеш ачтыкъ. Бу арада арттан плот ве къайыкъларнен батальоннынъ дигер аскерлери де келип етиштилер. Ноябрь 7-де, саба тамам саат едиде биз бельгиленген тёпени эльге кечирдик ве анда яхшы этни пекиндик. Окоплар къаздыкъ ве озюмизни эр дёрт тарафтан къорчалап башладыкъ. Уйле маалинде немселер уджюмге кечтилер. Олар бизим чокъ олмагъанымызны биле эдилер. Онынъ ичюн сарып алдылар ве тёпеге догъру, арды-сыра, уджюм яптылар. Бизде дёрт миномёт ве етерлик мыкъдарда запас снаряд бар эди. Биз оларны якъын кетире ве бутюн сияляларымыздан бир кереден атеш ачамыз. Душманнынъ биринджи сафы къайта, лякин экинжи сафы огге чыкъа. Биз кене атеш ачамыз. Мына, ниает, къуршун ве снарядларымыз битти. Артыкъ беклемеге аджет ёкъ. Бу урушта тек огге юрген енъеджек. Мен аскерлерге уджюмге кечмекни эмир эттим. Биз, «Ур-ра!» садаларынен, устюмизге келеяткъан душманнынъ къаршысына чыкътыкъ. Олардан къарарнен он-он беш кере аз эдик. Лякин жимсе бу акъта тюшюмеди. Бир чокъ дженкчилеримиз бу акърансыз урушта йигитчесине эляк олдылар. Лякин койдеки душман аскерлери ялыгъа якълашып оламадылар. Тутушувнынъ бизим ичюн энъ агъыр дакъкъасында артымыздан тувгъан «Ур-ра!» садасыны эшиттик. Булар бизге ярдымгъа етишкен сиялашларымыз эдилер. 250 немсе аскери эляк олды. Озенден кечкен топларымыз артыкъ душманнынъ устюне атеш ягъдырмакъта эди. Топракъ сарсыла, къалгъан эвлер де йыкылалар. Танкларымыз шиддетнен огге кетелер. Эр якъта атеш, эр якъта патлав. Душманнынъ аягъы тийген топракъ, оны, атеш олып якъмакъта эди.

Бу гъалебеден сонъ, I Украина фронтыннынъ командалыгъы бизлерге шойле телеграмма ёллады:

«Гвардия майоры Абдул Тейфукъкъа, дженкчилер Николай Пестуховгъа, Иван Семёновгъа, Василий Сисолятинге, Василий Ивановгъа. Мисильсиз джесюрлигинизни самимнетнен хайырлаймыз. Днепрни къараманджа кечкенинъиз, сагъ ялыда ерлешкенинъиз, ана топраккыннынъ эр бир къарышыны душмандан темизлемек ичюн джанынъызны къурбан этмеге азыр тургъанынъыз, эп гъарбгъа ынтылувадики буюк гъайретинъиз бутюн аскерлеримиз ичюн юксек нумюнедир.

Сизлер, суворовджылар киби, джесаретнен, шиддетнен, биллип арекет эте ве бунны ичюн енъесинъиз.

Намуслы солдатлыкъ хызметинъиз ичюн тешекюр билъдиремиз, дженкявер ишинъизде даа буюк мувафакъиетлер истеймиз».

51-нджи гвардиялы бригаданынъ комсомоллары—дёрт аскери ве бир командири, командалыкъкъа ёллагъан джевап мектюплеринде,

гъалсбегсдже джанларыны аямадан душмангъа къаршы курешеджек-лерине ант-емин эттилер. Олар шойле яздылар:

«Тебригигъыз ичюн Сизлерге тешеккюр айтамыз. Биз Днепр озенини, биринджи оларакъ кечмек шерефине наиль олдыкъ. Арбий борджу-мызны эда этерек, достларымызнынъ къанлары ичюн интикъам алма-гъа ант этемиз. Ана топрагъымызнынъ азатлыгъы ичюн, бутюн къувети-мизни, керек олса, джанымызны да бермеге азырмыз».

Днепр озенини биринджи кечкен дѣрт комсомол аскерге ве олар-нынъ командирлерине Советлер Бирлигининъ Қъараманы унваны бе-рильди.

Партенит коюнинъ эалиси акълы оларакъ озьлерининъ къараман койдешинен гъурурландылар. Онъа урьмет эттилер. Арбий комиссар-лыкъ онъа койде къалмакъны теклиф этти. Бунъа Тейфукъ шойле дже-вапланды:

«Меним къысымым чокътап Румыния территориясында дженк эте. Манъа оларнынъ артындаи етишмек керек. Энъ муими—Берлин ичюн уруш даа огде. Душман бир тамам теслим олмагъандже, тынч омюрге къайнамакъ мумкюн дегиль. Мени командирлерим, дженкявер достларым беклейлер».

Аджайип инсан. Ватанына сынъырсыз севги беслеген адам, комму-нист, Советлер Бирлигининъ Қъараманы—Абдул Тейфукъ, бу кетювин-ден сонъ, бир даа къайтып кельмеди.

Бу бизим сонъки корюшювимиз эди.

ТЕКРАРЛАНГЪАН ДЖЕСЮРЛИКЛЕР

Сент-Неби бугунь де иштен кельгени киби башта почта къутусыны ачып бакъты. Бу дефа онынъ козюне газета-журналлар арасында адреси машинканен язылгъан бир мектюп илишти. Тез-тез ачып окъумагъа башлады. Бу арада ашханеде аш тедариги корейткъан Зюбиде акъайынынъ кельгенини эслеп:

— Сент-Неби башта аш-сув ашап, сонъ окъусанъ олмаймы?—деди муляим сеснен.

— Москвадан меракълы бир мектюп кельген. Константин Симоновъ яза. Москвагъа чагъыра. Мына, окъу,—деп мектюпни Зюбидеге узатты: «Урьметли Сент-Неби!

Биз август айында «Солдат кеткенде» адлы фильм чыкъармакъ фикириндемиз. Бир сыра аркъадашлары, дженк иштиракчилерини, Шан-шурет орденлерининъ толу кавалерлерини де бу киногъа чыкъараджакъмыз.

Бу фильм Улу Ватан дженкининъ тарихына языладжакъ саифелерден бири оладжакъ. Бу йылнамени, биз фильм узеринде чалышаракъ, сабыкъ солдат ве офицерлернен, Шан-шурет орденлерининъ толу кавалерлеринен бир сыра кино-субетлер япып текмиллемек истеймиз. Бойле кино-субетни Сизнен бирге озюнъизге келишikli вакъытта отъкermek истер эдик. Дженкявер ёлунъызнен багълы суаллерге Сиз киноаппарат огюнде отурып джевап берир эдинъиз. Сизнен корюшювни сабырсызлыкънен беклейим.

Сизни урьмет эткен: Константин Симонов».

Зюбиде мектюпни ашыкъмай окъуды. Онынъ козьлеринде къуванч аляметлери пейда олды.

— Ссит-Неби, бу пек яхшы шей. Мешур совет языджысы адий солдатни корюшmek истей. Не къадар буюк урьмет, бу буюк бахт!

Шу гедже Сент-Небининъ эвинде ярыкъ сабагъа къадар сёнмеди. О эски фото-ресимлерни, дженк йылларында язып къалдыргъан кунъделик дефтерчигини бакъып, нелердир язып, Константин Симоновнынъ ёллагъан мектюбиндеки суаллерге джевап бермеге киришти...

...Кърымда Куйбышев районынынъ Къаралез коюнде багъчеван ве тютюнджи Абдураман агъанынъ къорантасында догъып тербиеленген Сент-Неби озь акъранларындан кери къалмай окъуды. О мектепте окъугъанда спортнен гъает меракъланыр, мергин атыджы ве хусусан миллий курешке авес олгъан комсомол азасы эди.

Сент-Неби 1939 сенеси Къызыл Ордугъа арбий хызметке чагъырылды. Аскерликке озгъаргъанда койдешлери онъа хайырлы ёллар, сагълыкъ-аманлыкъ ве яхшы хызмет тиледилер.

Дженк... Совет Ордусы янъы уджюмге азырлана эди. Душман да юкъламай, мудафаа ёлакъларыны демир-бетоннен, тель къораларнен

III—II—I дереджели Шан-шурет орденлерининъ
Кавалери Сеит-Неби Абдураманов

пеките. Львов шеэрининъ якъынларында ерлешкен душманнынъ кучъ-къуветини ве туткъан планыны бильмек ичюн мытлакъа «тиль» керек эди.

Кунълернинъ биринде Сеит-Небинн штабкъа чагъырып, оны разведкаджылар группасына командир таппледилер. Арбий вазифе берильди: демирбетон ДЗОТларда ерлешкен немсе къысымларында «тиль» алмакъ керек.

Сеит-Небиге разведкагъа бармакъ ичюн алты солдат бердилер. О вазифенинъ гъает агъыр, месулиетли ве хавфлы олгъаныны пек яхшы анълай эди.

Этрафлыджа азырлангъан сонъ, разведкаджылар ёлгъа чыкътылар. Олар эксери месафени юзюкъююн йылышып, буюк бир зорлукънен кечтилер. Бу месафедеки сонъки дакъыкъалар гъает узун, битмез-тюкенмез олып корюнди.

Сеит-Неби солдатларгъа вазифе берди. Озю огде кетип ДЗОТкъа сакътлыкънен якъынлап, кескин пычагъыны къынындан чыкъарды. Гъафлет къалгъан сакъчыны ерге серди. Сонъ ДЗОТнынъ ичине разведкаджыларнен бирликте сокъулды. Бир къач фашистнинъ даа башына еттилер. Вазифе яхшы эда этильди. Штабкъа кетирильген эки «тиль»нинъ бири солдат, дигери исе, офицер эди. Олар керек малюматларны айтмагъа меджбур олдылар. Комбат:

— Сен акъыкый разведкаджи экенсинъ, батырларнынъ батырысынъ, ссни догъургъан анагъа тешеккур!—деп Сеит-Небинн къучакълап опыти.

Экинджи куню, яни 1944 сенеси 21 октябрь сабасы Къызыл Байракъ орденли 370-нджи окъчылар дивизиясынынъ командири подполковник Галиевский, Сеит-Неби Абдурамановны ве онынънен разведкада булунгъан алты солдатны да 3-нджи дередже Шан-шурет орденинен мукафатлады.

Разведкаджылар бир къач кунъ раатлангъан сонъ, Сеит-Неби Абдураманов текрар штабкъа чагъырылды.

— Сизде догъма разведкаджылыкъ къабилиети бар экен, биринджи вазифени яхшы эда эттинъиз. Энди сизге кене муим бир вазифе даа авале этемиз. Бу сефер мытлакъа немсе танкчыларындан «тиль» алмакъ керек. Эгер «тиль» офицерлерден олса, даа яхшы. Лякин сакът олунъыз. Сизни эвлеринъизде тувгъанларынъыз, ана-бабаларынъыз, севген къызларынъыз беклей. Сенинъ де севген къызынъ бардыр эбет, Сеит-Неби...

— Меселе анълашыламы?—деди штаб башы.

— Вазифе джиддий, ишке киришмеге мусааде этинъиз, командир аркъадаш!

Сеит-Неби солдатларына небеттеки вазифени анълатаракъ:

— Игитлер, чокъ зорлукъларны башымыздан аткъарып бу кунъге еттик. Шимди Польша топрагъында олсакъ, тезден Германия сынъырларындан кечип, явуз душманны озъ къобасында эзеджекмиз... Айдынъ, кеттик!—деди.

Олар бу сефер де эки «тиль» алып кельдилер. Бирининъ планшетинден сларнынъ танк къысымларынынъ оператив планы чыкъты. Бу гъает къыйметли материал эди.

Бундан сонъ, о даа чокъ керелер разведкагъа барды ве эр сефери мувафакъиетнен кайтты.

Улу Ватан дженкининъ сонъки айлары эди. Висла-Одер операциясы башланды. Бу операцияда 370-нджи окъчылар дивизиясы да актив иштирак этти. Бу чарпышмаларда Сеит-Неби буюк батырлыкъ косътерди. Урушларда о биринджи олып атакагъа котерильди ве шахсий мисалинде дигер солдатларгъа нумюне косътерди. Бир уджюмде о ени фашистни ерге серди, учевини исе, эсир алды. Онынъ ёлбашчылыгъындаки болукънинъ солдатлары исе, он немсе солдаты ве офицерини ольдюрип,

секиз фашистни эсир алган эдилер. Бу батырлыгы ичюн Сеит-Неби Абдураманов экинджи дередже Шан-шурет орденинен такъдирленди.

Сеит-Неби хызмет эткен 370-нджи дивизия Одер ялысындаки Франкфурт ве Фюрстенвальд якъынларында дженклешмекте эди. Зельхов кою янында взвод командири эляк олды. Бу вакъыт Сеит-Неби чокъ тюшюнип отурмай:

— Меним командамны динълениз! Ватан ичюн огге!—деп кычырды. Озю исе биринджи олып душмангъа, арслан киби, атылды. Сеит-Небининъ артындан уджюмге кечкен взвод аскерлери душманны тармар эттилер. Сокъакъ урушларында Сеит-Неби еди немсе фашистни ольдюрди, он дёрт фашистни эсир алды...

Сеит-Неби Улу Ватан дженки йылларында Сталинградда эки кере контузиягъа огърады, бир къач дефа агъыр яраланды. Деваланып текрар джебзенинъ ог сафларына къайтты.

Ниаст, Гъалебе куню кельди. Бу вакъыт Сеит-Небининъ кокусини учюнджи ве экинджи дередже Шан-шурет орденлери, Кызыл Йылдыз ордени, «Батырлыгы ичюн» ве дигер медаллер яраштырып тура эди. Зельхов кою янындаки урушта косътерген къараманлыкълары ичюн, СССР Юкъары Советининъ 1946 сенеси 15 майыс Ферманынен озюнинъ биринджи дереджелли Шан-шурет орденинен мукъяфатлангъаныны чокъ вакъыткъа къадар бильмеди. Бу юксек мукъяфат озь саибини 23 йыл кечкен сонъ тапты. Бойлеликнен, джесюр татар йигити Сеит-Неби Абдураманов Шан-шурет орденлерининъ толу Кавалери олды.

Сеит-Неби Абдураманов тынч эмек сафында да исрарнен чалыша, яшларгъа нумюне ола. О Ташкент «Эталон» заводынынъ Намагандакки филиалында аль этиджи чиленгирлерден биридир. Онынъ эки огълу бар. Уйкен огълу Нариман Совет Ордусы сафларында Ватанымыз огюнде гражданлыкъ борджуны шерефнен эда этип кельди. Шимди къардашы, Нури, Совет Ордусы сафларында арбий хызметте нумюне косътермекте.

Сеит-Неби Абдураманов Константин Симоновнен бир къач дефа корюшти. Бу субет киногъа алынды. «Солдат кеткенде» киносы исе, Ватанымызнынъ киноэкранларында, телевизорда нумайыш этильди.

— Константин Симоновнен ве дигер кинооператорларнен корюшкеп дакъкъаларымны омюрлик унутмам. Бу адамларнынъ муляимлиги, адийлиги, исзакетлиги, адий солдаткъа косътерген мунасебетлери ич унутылырмы?—дей сабыкъ дженкчи, джесюр разведкаджи Сеит-Неби Абдураманов.

МУШКЮЛЬ ЁЛЛАР

(Джебэ хатирелери)

«Йылдыз»нынъ 1977 сенеси чыкъкъан 2-номеринде Улу Ватан дженкининъ ветераны, Кенигсберг уджюминде озь батальонынен иштирак эткен Молла Абдураманнынъ «Мушкюль ёллар» адлы джебэ хатирелерини дердж эткен эдик. Окъуйджылер тарафындан кельген бир чокъ мектюплерге бинаэн бу номерде эсернинъ девамыны беремиз.

11. Осовец ве Гонендз

Бизим арбий ёлумызда Польшанынъ шималь тарафында бу къалъа—шеэрлер ерлешкен. Кучьюлю зыкъымыздан чекильмекте олгъан душман бу шеэрлерде пекинип къаршылыкъ косътермеге ынтылды. Дивизиямызнынъ полклары башкъа арбий къысымларнынъ къол тутуву саесинде 1944 сенсси августнынъ 14 де бу шеэрлерни де азат этти.

Дженкте де пек аджаип алларгъа расткелине экен. Бойле бир вакъиада меним де шахсен иштирагим олды. Осовецнинъ тюбюнде бизим полк уджюмге азырлыкъ коррек, дегерли ерде пекинди. Меним ротам исе, сийрек-сепелек оськен тал фиданлары арасында ерлешти. Уджюмнинъ башланмасына ярым саат къадар вакъыт къалды. Бирден бизим тарафкъа артиллерия атеш ачты. Этрафымызда снарядлар патлай, ер-кок титрей, топракъ ве атеш думаны кокке котериле. Яхшы ки, биз биркъач саат алдын бу ерге ерлешип етиштирген эдик. Шунынъ ичюн мен солдатларым чокъ зарар коръмедилер. Эки адам енгиль яраланды. Орталыкъ бираз сакинлеген сонъ, мен ротамнынъ вазиятини бильмеге чыкътым. Бакъсам бир лейтенант агъыр яралы алда ята, Бу къомшу ротанынъ лейтенанты. Атыш вакътында бу ерге расткельген. О таллар арасында ята. Парчалангъан янбашындан ал къанлар акъа, ынърана. Онъа пек аджеле ярдым япылмаса, шу ерге дюньядан кечеджек. Мен санитарларны чагъырып оны тез-тез полкымызнынъ медицина пунктына ёлладым. Бир къач дакъкъадан сонъ, биз уджюмге башладыкъ. Осовец ве Гонендз шеэрлерини азат эттик.

Бу ерде бираз токъталып, бир йылдан сонъ олып кечкен бир вакъианы ияе этмек истейим. Польша азат этильди, Германия бойсундырылды. 1945 сенеси август айында мен отпуска алып тувгъанларыма кеттим. Он эки яшында Алие къардашымнен Бакудан Тбилисиге кельдик. Мында Сухуми поездына мингендже учь саат вакътымыз бар эди. Қъардашымнен берабер шеэрге кезмеге кеттик. Бираз юрип болдургъан сонъ, вокзалда ресторангъа кирдик. Официантканы беклеп турар экенмиз, бизим столымызгъа арбий урбалы бир эр киши ве къадын келип отурдылар. Эр киши топаллап юре. Мен, ничюндир, бу кишининъ козьлерине бакъып къалдым. Қъайдадыр коръгениме бенъзетем. Бетине бакъам ве тюшюнем, аджеба къайда? Дженк вакъты нидже тюрлю адам-

ларнен корюшесинъ, эписини эсте тутмакъ мумкюнми? Лякин бу адам мени тюшонджеге далдырды. Биз лаф ачтыкъ. Бу адам бир йыл къадар госпитальде олгъаныны, энди тюзелип чыкъкъаныны ве оны алмагъа аптеси (янындаки къадын) кельгенини айтты.

— Насыл къысымда хызмет эттинъиз?—дедим мен.

— Польшанынъ шималь тарафында 1023-нджи окъчылар полкында хызмет эттим ве бир гедже урушында яраландым, шимди полкым не ерде бильмейим, оларнынъ такъдирини бильмек истейим,—деди.

Мен энди меселени алъладым ве ондан бир шей сорамай шойле дедим:

— Сиз лейтенант аркъадаш, Осовец ве Гонендз къалъаларына уджюм этмезден эвель олгъан артиллерия атеши вакътында, сийрек-сепелек оськен тал фиданлары арасында яраланмадынъызмы?

Мен бу сёзлерни айтып битириккен бу адам еринден турды ве мени ойле бир къучакълады ки, нефесим токъталаязды. Сонъра о аптесине бакъып:—Мына шу адамны мен сизге айта эдим. Мына озю. Бу адам меним джанымны къуртарды,—деп кене бир даа къучакълады.

Бу умютсизден корюшювге мен озюм де шаштым. Биз дженкявер аркъадашлар эдик. Биринджи корюшювимиз дженк мейданында, экинджи корюшювимиз ресторанда. Сонъ, насыл даяныр да, юз грамм патлатмазсынъ.

О мени аптесинен таныш этти. Сонъ оны меним санитаркаларым шу снарядлар патлавы арасындан насыл алып чыкъкъанларыны, экимлер онынъ сагълыгъы ичюн насыл къайгъыргъанларыны айтты. Берабер ашадыкъ, ичтик, бир-биримизнинъ адресини алып сагълыкълаштыкъ.

Йыллар кечкен сайын инсан зеиннен чокъ шей силинип кете экен. Мен дженк йыллары бир шей язып къалдырмадым. Сёзюмнинъ башында айтып кечкеним киби, мен языджи дегилим, ве бир кунъ манъа бу корюп-кечиргенлеримни язмакъ сырасы келир, деп ич ойланмаз эдим.

1967 сенеси Москвада бизим дивизия ветеранларынынъ корюшюви олып кечти. Корюшюв Совет акимиятининъ 50-йыллыгъына багъышланды. О вакъыт бизге бир чокъ языджи ве журналистлер кельдилер. Оларнынъ арасында белли языджи Аркадий Воробьёв, сабыкъ арбий хаберджи ве языджи Михаил Певзнер ве башкъалары бар эдилер. Пек меракълы корюшюв, субетлер олды. Аркадий Воробьёв 307-нджи окъчылар дивизиясы, онынъ солдат ве офицерлерининъ арбий ишлери акъкъында чокъ шейлер айтты. Меним солдатларым ве меним акъкъымда да айтты. Михаил Певзнер «За Родину» адына фронт газета-сынынъ бир къач фотокопиясыны берди. Бу газеталарда меним ротам ве меним акъкъымда айры саифелер ве макъалелер басылгъан.

Мына бир къач мисаль. «Къазах Хуан Ишунгалиевнинъ, бу комсомол солдатнынъ джесюрлигини эр кес бильсин ве эшитсин. Душманнен ялынъыз бойле батырлар куреше биле. Сонъки покъта ичюн дженк кете. Ишунгалиевте автомат ве эки граната. Бир къач къыскъа атыш. Эр кеснинъ козю огюнде бири-бири артындан алты фашист ерге серильди. Патроны биткен сонъ, солдат гранаталарын иш япты. Учъ немсе даа ерге шыпырлды.

Уджюм къызгынлашты. Ишунгалиев яралы аркъадашынынъ пулемётыны къолгъа алып, секиз немсенинъ даа башына етти. Къол пулемётынынъ дискасы бошады, патрон битти. Ишунгалиев пулемётны ташлап, ольген солдатнынъ тюфегини алды ве учъ немсе даа серди. Патрон кене битти. Ишунгалиевте бир граната даа бар. Оны ташлагъаны киби, эки немсени даа йыкъты. Бойлеликле, къол пулемёты, автомат, граната, тюфекнен дженклешерек, къоркъу бильмез солдат-комсомол бу урушта йигирми эки фашистин эляк этти. Бойле джесюрлики Ватан бир вакъыт унутмаз. Онынъ ады къазах халкынынъ энъ шаплы адамлары арасындан ер алыр».

Бир мисаль даа. «Душмангъа къаршы куреште отделение командири Седых ярланды. Эки фашист бу яралыгъа тараф джылышмагъа башлады. Олар яралы командирни «тиль» ерине алып кетмек истегенлерини солдат Дмитрий Карлик сездн. Озюни уджюм къучагъына ташлады ве бир атышнен фашистни ерге серди. Экинджиси исе зорнен къачып къуртулды. Командирини джаны къуртарылды» («За родину», 1944 сенеси, август 6).

Кене бу газетада Тихомировныи отделениесини нысл дженклешкени акъкъында язылган.

Август айында мен бир афта къадар санбатта яттым. Кунеште къызынып, озенде ялдагъан балаларны сейир этип тура эдим. Бакъсам, бир кийик сес келе. Озенни ортасында бир къызчыкъ богъулаята. Мен озюмни озенге аттым. Къызчыкъ энди сувны де астына, де устюне далып богъулмакъта. Ялыгъа алып чыкътым, ичине толгъан сувны билген усулымнен чыкъардым ве джаныны къуртардым.

Бир къач йыл кечкен сонъ, фронт газетасыныи хабарджиси Михаил Певзнернен корюштик ве о манъа бу вакъяны хатырлатты. Албу исе, мен шу къызчыкъны къуртаргъан сонъ, ерли адамлар буны фронт газетасына язганлар: «Офицер Молла поляк къызыныи джаныны къуртарды». Меракълы шей, мен буны газетагъа тюшер деп акъылыма биле кетирмез эдим. Шимди о къызчыкъ 50 яшларында олмакъ керек. Аджеба сагъ-селяметни экен, буны билмек истер эдим.

Мына меним ротам акъкъында газетада язылган материаллардан бир мисаль даа. Медицина хызметини старшинасы Н. В. Соловьева уруш майданында алты юз яралыгъа ярдым косътерди. Арбий иште косътерген ярарлыкълары ичюн «Дженкявер Къызыл Байракъ» ве «Къызыл йылдыз» орденлеринен, бир чокъ медаллернен мукафатланды. Бу арыкъ черели, назик къыз дженкте муджизели джесюрликлер косътерди. Оныи акъкъында фронт газеталары чокъ язды. Апрель 21-де чыкъкан номерде оныи ресми басылган.

Меним ротам дженкявер йигитлерден ибарет эди. Чокъусы орден ве медаллернен мукафатландылар. Яш кучълер келип къошулдымы, тез-тез озюнии уйкен, теджрибели аркъадашларындан унер алып дженкке кире эдилер. Дженкнии сонъки девиринде госпитальге тюшип, кене озъ къысымына къайтмакъ чареси къолайлашкан эди. Меним солдатларым озъ ротасына къайтмакънен бирге, госпиталь аркъадашларыны да джелъп этип келе эдилер.

Бир кере полкмызгъа госпиталлерден къошма къувет кельди. Солдатлардан бир группасы бизим полкныи векилинден, эгер мумкюн олса, бизни Молланыи ротасына ёлласанъыз, дейлер. Векиль олардан: —Сиз Молланы къайдан билесиз?—деп сорагъанда. Олар:—Биз госпитальде оныи солдатынен яттыкъ, оныи агъызындан эшитип билемиз,—дейлер. Векиль оларныи риджасыны ерине кетире. Мен оларны къабул этип алдым ве ротама сорап кельгенлерини озълерини агъызындан эшиттим. Оларныи арасында пек яхшы джесюр яшлар бар эди. Меним солдатларым эписи бойле яхшы, дженкявер йигитлер эдилер. Мен оларнен пек хошнутым, оларныи да менден хатирлери хош олса керек.

12. Бебжа озенинде

1944 сенеси октябрь айында дивизиямызныи полклары Польша кою Хайново якъынындаки Бебжа озени янына келип токъталдылар. Алдымызда учъ-дёрт километр кенълигинде эниш, ачыкълыкъ мейдан. Бу вадинни ортасындан озен акъа. Кузь ягъмурлы кечкенинден сув ташып, вади бою акъмакъта эди. Сувныи теренлиги бир метр къадар.

[Озеннинъ бир тарафында биз, дигер тарафында душман.] Душман озь мудафаасыны яхшы япкъан, баягъы вакъыт пекинти къургъан.

Сувукъ чыкъты. Озеннинъ устюнде дёрт-беш сантиметр къалыныгында буз пейда олды. Бойле индже буз не адам котере, не техника. Уджюмге башламакъ ичюн шараит ярамай эди. Атышув бираз сакинледи. Орманчыкъ тёпелигинде мудафаа ерини пекитип алдыкъ. Ог сырада кичкене мейданчыкълар ясап, пулемётларны ерлештирдик. Бир мейданда дигерине бармакъ ичюн, чалы-чырпыдан копюрчиклер ясadyкъ. Бузлу сув бизни багълап къойды. Бизим еримизден бираз огде сув ташкъыны вакътында кичкене адачыкълар асыл олгъан. Бойле учь ада немселерге якъын. Олар бу адачыкъларны запт этип ерлештилер. Кешълиги эки юз, эни юз метрлик бир адагъа меним ротам ерлешти. Биз пулемётларны чокълаштырдыкъ. Адачыкъ бизимкилернинъ мудафаа туткъан еринден бир километр огде эди. Оларнен алякъаны копюрчиклер вастасынен тутсакъ да, душман снарядлары сыкъ-сыкъ тюшкенинден копюрчиклер дагъыла ве бизге бузлу сув ичинден юрмек керек ола. [Куньдюз юрмекнинъ чаресн ёкъ, душман биревни корьдимн атеш ача.] Бизден учь юз метр къадар узакълыкъта тыпкъы бойле бир адачыкъ даа бар. Анда немселер ерлешти. Къалгъан эки ада да оларнынъ къолунда. Мына бойле шараитта, бузлу вадиде душманнен ку-решмек керек олды.

Бизим адачыкъ эр тарафтан миналанды, тикенли тельнен къораланды, оны душман аркъасына разведкаджы ёлламакъ ичюн арбий нокъта яптыкъ. [Этраф бузлу сув, бузлар арасындан базы ерлерде къамышлар, чегерликлер корюлип тура.] Бизим разведкаджылар душманнынъ ог ёлакътаки вазнетини огрене, базан «тиль» тутып келелер. Эки кере гедже маалинде, бу «бузлу дюньягъа» маъна да полк разведкаджыларынен чыкъмакъ керек олды. Ог ёлакътан кечмек пек къыйын эди. Душман ойле пекинген ки, санарсынъ бу ерде эбедий яшайджакъ. Оны солдатлардан башкъа, немсе овчаркалары да къаравуллай, азгъана давуш дуйдымы, алекет чыкъарып авлайлар. Тикенли тель къоранынъ устюне бош консерва къутулары ильгенлер, тель къоранынъ алдыны миналагъанлар. Бундан башкъа бир чокъ ДОТ ве ДЗОТлар къургъанлар. Бу кечильмез пекинтиден насыл да олса бизим разведкаджылар кечти ве озь вазифелерини къараманджа эда эттилер.

Душманнынъ мудафаасыны огренерек, биз янъы уджюмге азырландыкъ. Бир кунъ саба эрте мен озь ординарым ве взвод командиримнен берабер къаравул нокъталарыны козьден кечирмеге кеттик. Окоп бойлап пулемётчылар ве дигер солдатларнынъ янына бардыкъ. Шималь тарафта ерлешкен пулемётнынъ янында бираз токъталдыкъ ве динълендик. Къулагъымызгъа, дерсинъ, буз патлагъан киби, сеслер кельди. [Козь тикип бакъамыз, ич бир шей корюнмей.] Даа ерге ярыкъ тюшмеген эди. Ординарыма ярыкъландырыджы ракета атмасыны буюрдым. [Козюмиз огюнде кунъ ярыгъы киби айдынлыкъ пейда олды, бакъсакъ, энди бизни юз элли метр къадар авлакъта, ярым алкъа ичине алып, немселер сарып келеятырлар. Ойле яваш арекет этип келелер ки, бизни апансыздан басып гъайып этеджеклер.]

Немселер бизим сескенгенимизни анълап, бир кереден атеш ачтылар. Адачыкънынъ учь тарафындан басып кирмектелер. Биз пулемётларны «сёйлендирип» башладыкъ. Къолумызда насыл чешит сяля бар, эпсинден атамыз. Душман озен ичинде серилип-серилип къалса да, эп огге ынтыла. Биз гранаталарны атып башладыкъ. Патлавлар тель къораларны даркъаткъан ерлерден душман тыкъылып адагъа кире башлады.

Бир саат къадар къызгъын уруш кетти. Душман бизим адагъа сокъуламады. Бу урушта немсе баскъынджылары эллиге-якъын солдат ве офицер къалдырып, озь адачыкъларына къачып гизлендилер. Менним ротамдан эки солдат эляк олды, учь данеси яраланды. Бойле апансыз

баскъынджа чатышмада сержантлардан Александр Тихомиров, Михаил Анишук, Ураз Уразметов ве Алексей Кукушкин, пулемётчылардан Николай Харитонов, Хуан Ишунгалиев, Пётр Жарков, солдатлардан Василий Кузнецов, Шурен Шакирян, Владимир Попов, Дмитрий Карлин, Иван Самсонов, Урсул Бадештов ве башкъалары айрыджа дженкя-верлик косътердилер.

Гъарезленген душман токътамадан топ атешни ачып турса да, чокъусы аданынъ этрафына тюше, бузны тешип гъайып ола. Биз де оларны джевапсыз къалдырмадыкъ. Сонъ, сусмагъа меджбур олдылар. Лякин душмангъа ишанмакъ олурмы. Куннинъ экинджи ярысында онларнен агъыр реактив, снарядларнен атеш ачтылар. Бу да, бекленмеден олды, демеге мумкюн. Чюнки, бир айдан зияде бу адачыкъта олсакъ да, душман бойле снарядлар ич атмагъан эди. Бойле снарядлардан бир данеси бизим пулемёт нокътасы янына тюшти, пулемётны кокке савурды эки адамны якъып агъыр яралады.

Снарядларнынъ тюшкен еринде буюк чукъурлар мейдангъа кельди, ичи сув толды. Биз бу сефер де оларны сусмагъа меджбур эттик.

Гедже олюлеримизни ве яралыларымызны фронт аркъасына ёлладыкъ. Бир чокъ душман автоматы йыгып обаладыкъ, чокъусы озьлеринен берабер буз астына кетти.

Бойле чатышмалар ве апансыздан атышлар бу адада сыкъ-сыкъ олып турды. Бир кунъ бизимкилернинъ мудафаа туткъан еринден бу адагъа таба эки адам желейткъаныны коръдик. Адетиндже бизим къысымларымыз арасында къатнашув ялынъыз гедже ола эди. Шимди исе, эр кеснинъ козю огюнде бу эки сима кельмекте ве душман оларны нечюнدير атешке тутмай. Мен полк штабындан сорадым, бизге кимсени ёлламагъанлар. Бу адамлар ог ёлакътан кечип догъру бизге таба келелер. Насыл ола да буны штаб бильмей. Тешкермек керек. Адагъа учъ юз метр къалгъанда олар токъталдылар. О якъ, бу якъ бакъты ве немсе адачыкъларына тараф бурулдылар. Копюрчиклерден кечти, бузлу сувгъа беллерине къадар батып, чомып эп огге кетмектелер. Бири юксек бойлу, къолунда пистолет, дигеринде карабин. Экиси де фуфайка кийген, аркъаларында сефер торбалары. Бу совет солдаты урбасынен адымламакъта олгъан шубели адамларны бизимкилер козьден къачырмай бакъып туралар. Булар шимди бир саниде эляк ола билелер, тутмакъ ве тешкерип бильмек керек. Бу вакъиа душманнен бизим арамыздаки месафе ичинде олып кечмекте. Шубесиз, биз насыл дикъкъат этип турсакъ, о якътан немселер де ойле бакъалар. Мен сержант Анишукъа оларны токътатып бизим адагъа чагъырмасыны, кельмеселер атеш ачылмасыны буюрдым.

Анишукъа къычырып команда берсе де, олар къулакъ асмай эп кетелер. Мен пулемётчыгъа оларнынъ башы тёпесинден атеш ачмасыны эмир эттим. Олар джувурып бир мейданчыкъкъа яттылар. Атувны токътаттыкъ ве кене адагъа келинъиз, деп къычырдыкъ. Олар яткъан ерлеринден, къомшу топчулар къысымынынъ разведкаджылары олгъанларыны айттылар. Биз кене адагъа чагъырдыкъ. Қъаранлыкъ тюшкендже оларнынъ ким экенини бильмек керекмиз. Кене оларнынъ башы тёпесинден атып башладыкъ.

— Атманъыз, биз чыкъамыз!—деген джевап кельди.

Биз токътадыкъ. Экиси де чалылар арасындан котерилип бизге тараф адымладылар. Адагъа кельдилер, экиси де топчулар формасында кийинген. Бири «сержант» дигери адий солдат. Қъайсы къысымдан, командирийъиз ким, насыл рутбеси бар, фамилиясы не?—деген суаллерге къарыштырып, тутулып джевап берелер. Дивизион командирининъ фамилиясыны янълыш айталар, замполит майор Знядинов Миргазизини бильмейлер. Меним шубеме шубе къошулды. Озьлерининъ разведкагъа кеткенлерини айталар, амма къандырыкълы дегиль. Мен бу соравларны бир къач солдатнынъ козю огюнде яптым ве ннает сила-

ларыны алып, устьлерини тинтмеге эмир бердим. Аркъаларындаки тор-баларындан немсе компасы, бу районнынъ оператив картасы, тыраш алетлери чыкъты. Эписи немсе шейлери. Картада арбий кысымларнынъ пекинген ерлери, мудафаанынъ ог ёлагы не ерде, бир сыра агентлернинъ косътеришлери, арбий кысым командирлерининъ, штаб хадимлерининъ фамилиялары ве саирелер къайд этильген.

Буларнынъ энди юзю ачылды. Душман разведкаджылары олгъанына шубе ёкъ. Меним солдатларым шу ерде оларнынъ ишини кореджеклер амма мен разы олмадым. Сыкъынты астына кългъанларыны дуйгъан сонъ, озъ кълбаатларыны тапыдылар. Олар немсе агентлери олгъаныны, Германияда махсус арбий разведка мектеби битиргенлерини айттылар. Булардан башкъа бизим фронт аркъасына немселер бойле секиз адам даа ташлагъаныны бильдирдилер.

Демек, бу унсурларны тез-тез бизим мутехассысларнынъ кълонуа туююрмек, ве дигер агентлерни де аджеле суретте якълаламакъ керек. Мен бу вакъианы полк командири подполковник Мельников Иван Федотовичке бильдирдим. О кучълю кълравул алтында оларны штабкъа кетирмекки буюрды. Акъшам къларанлыгъындан файдаланып, ойле де яптым. Андан оларны дивизия штабына, сонъра 50-нджи Ордунынъ штабына ёллагъанлар.

Бойлеликле, биз энди къларшы адачыкълардан немселер оларны корип не ичюн атеш ачамагъаныны анъладыкъ. Чюнки олар озъ агентлерининъ кетиреджек янлы малюматыны кутип тура эдилер. Мына бойле усталыкънен башкъа туюске кирген агентлер, купе-кунъдюз козюмиз алдында бизни гълфлет кълалдырып озъ ишлерини япаятыр эдилер. Бунынъ алдыны ялынъыз сакътлыкъ саесинде алдыкъ. Сонъундан меним анълагъаныма коре, олар пек кыйметли малюмат бергенлер. Озьлеринен берабер ташлангъан дигер агентлернинъ де анги квадратта олгъанларыны бильдиргенлер. Германияда дерс кечкен разведкаджылар мектеби акъкъында тавсилятлы малюматлар алынган.

Бир кере полк штабындан манъа акъшам мусафир къларшылап алмакъны буюрдылар. Ерге къларанлыкъ чёккенинен бизим разведкаджылар кельдилер. Оларнынъ вазифеси «тиль» алмакъ, биз исе оларны козьэтип, кълорчалап турмакъ борджлумыз.

Вазифе кълалай дегиль эди. Огюмиздеки якъын немсе адачыгъыны кечип, дигерине бармакъ керек. Немселер якъын адачыкълата сайы джезгинден дигер адагъа нисбетен азда эдилер.

Уджюм этеджек нокълтамызнен бизим арамыз олса-олса бир бучукъ километр къладардыр. Дигер немсе тургъан ада бундан ярым километр къладар месафедде.

Бу учъ ада, учъкошлик киби ерлешкен, бизге ортадан кечмек ве энъ узагъына барып «тиль» алмакъ керек. Разведкаджыларны кълорчалайыджы группагъа ёлбашчылыкъны мен озъ устюме алдым. Мен ярыкълатыджы ракеталар атылмасын деп эмир эттим. Бизге кёр къларанлыкъ олгъаны керек. Бахтымызгъа немселер де ракета атмадылар. Бузлу сувнынъ устюне кълар сепелеп башлады. Бу да бизим ичюн келишкли. Косътерильген вакъытта разведкаджылар ве биз «бузлу дюньягъа» чыкътыкъ. Аякъларымыз таш киби кълатып, джансызланса да, арекет этмек керек. Арекет этмесенъ озен ичинде кълуршунсыз эмантинъни береджексинъ.

Разведкаджылар огге кеттилер. Мен озъ группамны сакълаламагъа бир онъайтлы ер кълыдырам. Учъ кичкене группагъа болюнип, не исе ерлештик. Операция яхшы кечти. Разведкаджыларымыз адачыкълнынъ бирини айланып ичери сокълудылар. Кълравулны эссизлендирип агъызыны тыкъаттылар. Кълору-аягъыны байлап озьлеринен берабер алып кеттилер. Немсенинъ башына эси кельгенинен джан аляметинен сандыракъллап, кълычырыкъллап, башлагъан эди, агъызына пистолет таяп:—Гитлер капут!—дегенлеринен немсе тынды. Баягъы четке чыкъкъан сонъ, фриц-

нинъ аякъларыны чездилер, озю юрип кетти. Разведкаджылар кечкен сонъ, мен де группамны топлап озъ адамызгъа къайтып кельдик. Немсе мазаллы бир сары домуз киби адам эди. Адагъа чыкъкъан сонъ, ичимизге джан кельсин деп юзер грамм ракъы ичтик. Эбет, фрицни де сырадан къалдырмадыкъ. Бираз раатлангъан сонъ, разведкаджылар «тилын» штабкъа алып кеттилер. Бу муреккеп вазифе бойледже мувафакъиетли кечти. Бу меселени немселер бир сааттен сонъ дуйсалар керек. Адачыкълардан чокътан-чокъ ярыкъландырыджы ракеталар атылды, пулемётлар, автоматлар атышы башлады. Лякин бу файдасыз атыш эди.

Мен бу адачыкъта «бузлу дюнья» ортасында озъ ротамнен бир бучукъ ай отурдым. Шу вакъыт ичинде бир кунъ, я да бир геджемиз тынч кечмедн. Онынъ эписини язмагъа буюк чыдам ве сабыр керек.

13. Августово каналындаки вакъиа

Польшанынъ шималь тарафында дженк этерек, Августово каналына келип таяндыкъ. Полкымызынъ батальонлары каналны кечмек ичюн азырлыкъ коре башладылар. Каналгъа якъынлагъанда, гедже маали, аякъларымыз астында йымшакъ торф сезип башладыкъ. Торфлы ерде ара-сыра кичкене голычиклер киби сув йылтырап тура. Базы ерлерде сазлыкъ осюмликлери, кичкене чегерликлерге расткелине. Каналнынъ о бир якъында ерлешкен душман ара-сыра ярыкъландырыджы ракеталар ташлай, лякин атмай, океси бираз ятышкъангъа бенъсей. Бельки о бизни якъынлагъанымызны даа сезмегендир, акси алда о бизни топ, снаряд, атешине тутмакъ керек эди. Биз де озюмизни сакълап, гизленип алып барамыз эльбетте.

Душманнынъ эсас мудафаа ёлагъы каналдан еди юз метр авлакъта, торф битип башлагъан ерден кече. Биз сапёрларны пек севе ве урьметлеймиз. Бу къоркъу билъмез адамлар энъ дешетли ерлерде бизге ёл ача, мина темизлей, копюрлер, кечитлер къуралар. Мында да ойле яптылар ки, гедже маалинде эки тахта кенълигинде копюрчиклер къуруп, ялдайдыжы агъачларгъа пекиттилер. Гедже саат учте биз каналны кечмеге башладыкъ. Отделение артындан отделение, взвод артындан взвод, о бир ялыгъа авуша башладыкъ. Аякъларымыз сувгъа шишельген олса да, биз бунгъа энди алышкъанмыз, эп огге джылышамыз. Канал бою дым олгъанындан башкъа, гедже салкынындан ченгенъ къалтырай.

Озенни кечмек ичюн вакъыт келишкли олды. Немселер гедже пек активлик косьтералмагъанларыны биз энди огрендик. Душман ялысына чыкъкъанымызнен каналдан элли метр къадар четлеп ерлештик. Меним ротам тургъан ерден учъ юз метр авлакъта, байыр тёлесинде бир хутор ерлешкен. Хуторда душман аскери олгъаныны билемиз. Амма бизим ерлешкен еримиз серс ве онъайтсыз. Бираз огге, къуру ерге чыкъып ерлешмек ичюн, анда мина къоюлгъанмы, ёкъмы, тешкермек керек. Мен къомшу рота командирлерине буны теклиф эттим. Эписи разы олдылар. Мен хуторгъа разведка ёлладым. Разведканынъ башы сержант Уразметовны таин эттим. Биз мына-мына уджомге кечедже олсакъ да, солдат бираз вакъыт таптымы, аман озюне окопчыкъ къазып азырлай. Ойле де яптыкъ.

Бизим сагъ тарафымыздан башкъа полклар да каналны кечтилер. Бизден Шаркый Пруссия сынъырына он беш километр месафе къалды. Биз бир къач кунъ даа урушсакъ Германиянынъ сынъырына аякъ басаджакъмыз деген умуоттемиз.

Бойлеликле, биз юз метр къадар огге джылышып къуру ерге ерлеш-

тик. Штабымыз даа каналнынъ о бир якъында, лякин алякъаджылар бизни штабнен багъладылар. Биз вазиятимиз акъкъында малюмат бердик. Комбат бу арекетимизни догъру таныды.

Меним разведкаджыларым хуторгъа кирдилер. Лякин, анда укъом сюрген тынчлыкъ, мени раатсызлап башлады. Ятамыз ве дикъкъатнен хуторгъа тараф бакъамыз.

Душманнынъ мудафаа ёлагъы хутордан учъ юз метр къадар аркъада ерлешкен. Бираздан адамлар корюнди. Олар хутордан чыкъты ве бизге тараф келелер. Кельгенлернинъ сайысы арткъач. Демек, меним разведкаджыларым биревни кетирелер. Кимни аджеба?

Уразметов манъа рапорт берди: «Беш немсе алып кельдик, бири кучюк офицер. Бир дане 37 миллиметрлик топ, бир къол пулемёты, учъ автомат, бир пистолет, патрон ве гранаталар кетирдик. Немсе ёлагъынен алякъа тутып тургъан телефон аппаратыны еринде къалдырдыкъ».

Мен взвод командиринае шу ан хуторны запт этмелерини эмир эттим. Эсирлерни ве ири калибрли автоматларны штабкъа ёлладым. Бойле янъы автоматлар бу кунъге къадар бизим къолумызгъа тюшмеген эди. Мен къомшу къысымларгъа хуторны запт этеджегимни бильдирдим, олар да азырландылар.

Арадан ярым саат кечер-кечмез меним ротам хуторны ве онынъ этрафыны запт этти. Къомшу къысымлар да бу ёлаккъа чыкътылар. Комбаткъа хуторны алгъанымызны бильдирдим. О шу ерде яхшы пекинип, сакът олып турмамызны айтты. Саба якъынлашмакъта. Демек, тезден уджюм башлайджакъ. Бунгъа бакъмадан меним солдатларым кене озъ окопларыны къазмагъа тутундылар. Бу къануний шей.

Бираз тынчлангъан арада сержант Уразметов шуларны икяе этти: «Хуторгъа киргенимиз киби, эвни сарып алдыкъ, динъленидик. Ичериде адам хурулдысы киби сагъыр сес чыкъа. Къапы ачыкъ. Чыракъ янып тура. Ичеридекилернинъ татлы юкъуда олгъанларыны анълагъанымызнен эписини тири алмагъа къарар бердик. Мен эки солдатнен ичери кирдим. Юкълагъанларны яваштан бирер-бирер уяндырмагъа башладым. Бир кроватта эки адам, экиси даа полда, дигер кроватта нсе бир адам ята. Демек, бу командир. Мен башта онынъ янына кельдим, омузындан сильктим, О турмакъ истемей, айланып кене ятты. Къаттыджа сильктим, котерилип отурды ве юзюне тикленген автоматны корьгенинен юкъусы айынды. «Хенде хох», дедим яваштан. О меселени анълады ве къолларыны котерди. Кровать янында телефон тура. О чырылдаса эписи бирден секирип тура билелер. Оны уздик. Бойледже, къалгъанларыны да турсаттыкъ. Тыштаки аркъадашларны чагъырдыкъ ве бирликте тез-тез къолларыны багъладыкъ. Олар эсир тюшкенлерини анъладылар ве озъ аралары мыдырданып башладылар. Арамызда немсе тилини анълагъан ёкъ. Тек бир сёз «Гитлер капут», дегенлерини анъладыкъ. Биз де оларгъа къайтарып ойле дедик. Бойлеликле, бир къуршун атмадан эписини сия ве эшьяларынен алып кельдик. Сонъундан анълашылгъанына коре, хуторда олар он адам экенлер. Беш акъшам койге кеткен ве анда къалгъан. Саба кельмек борджлу экенлер. Кечиктилер. Хутор энди бизим къолумызда эди».

Меним ротам батальоннынъ сагъ флангында ерлешти. Бизим рухымыз котеринки, чюнки хуторны дженксиз эльге кечирдик. Немселер бу ерде къалпазанлыкъ косътердилер.

Танъ маали немселер ярыкълапдырдыжы ракеталарны сыкълаштырдылар. Олар, гъалиба, бир шейлер дуйып башладылар. Сагъ тарафта пулемётлар шатырдап башлады, бираздан бизни де атешке туттылар. Лякин биз пулемёт атешинден къоркъмаймыз. Къуршунлар башымыз устюнден сызгырып кечелер. Биз индемей ятамыз, бизге ойле керек. Ятамыз, амма уруш пек къатты оладжагъыны сеземиз. Душман озъ сынъырына якъынлагъан сайын зияде къутура ве бутюп кучюпен къаршылыкъ косътермеге тырыша. Дженк къызгъынлашты. Душман топла-

ры, снарядлары бир ерден, дигер ерге тертипсиз тѣюле башлады. Бизим топлар да «сѣйленип» башладылар. Хутордаки аранчыклар кокке савурылдылар. Бизим артиллерия даа каналнынъ о тарафында тура, кечип егиштиралмады. Бу бираз къоркъунчлы. Чюнки биз танкларга ве душман артиллериясына къаршы пулемѣтнен бир шей япа бильмемиз. Миномѣтлар ротасы бизим артымызда хуторнынъ янында ерлештилер. Бир къач кере, къаршылыкълы атышлардан сонъ, тѣпеде ракета парылдады, бу уджюм башлангъаныны бильдирди. Биз роталарны котердик. Уджюмге!..

Душман не къадар тырышса да чул туттырмады. Биринджи батальоннынъ учъ ротасы душманнынъ огдеки окопларына етип баш сокъты. Биз окопларны къалгъан, пыскъан итлерден темизлеп, яхшы ерлештик ве къомшу къысыларга да ог ёлаккъа келип етмелерине къол туттыкъ. Вазнет пек яхшы дегиль, эки юз метр къадар алдымыздан душманнынъ екінджи мудафаа ёлагъы кече. Шу ерде кой. Койде исе танк гурюльтилери эшитиле. Биз эр алда азыр турмакъ керекмиз. Мен гедже хутордан Уразметовнынъ тутып алгъан немсе топчыгъыны ве снарядларны кетирттим. Бир топнен оладжакъ шей ёкъ, амма эр алда, бунынъ башкъа эмнети де бар. Душманны къоркъутмакъ мумкюн.

Мен шараитны комбатка телефон етип бильдирдим. Шу арада алдымыздаки койден танклер ве озъ-озюни алып юрген «Фердинанд»лар чыккып башладылар. Йигирмиге якъын танк. Немселер де оларнынъ артындан арекет этелер. Вазнет агъырлашты. Кучьлер эр эки тарафта бир дегиль, башкъаджа. Бойле шараитта уджюм этмек, бизге эльвермейджек. Бир шей тюшюнмек керек. Бу агъыр дакъыкъларда коктен ярдым кельди. Башымыз устюнде йигирмиден зияде штурмовик «Ил-2» пейда олды. Оларны де секиз истребитель озгъара. Душман зенитлери кокин сиярттылар, амма самолѣтлар атеш ачып башлагъанынен къайда бараджакъсынъ. Бакъсакъ, кокте немсе штурмовиклери де пейда олдылар. Бу алекет бизим къысыларымызнынъ башы тѣпесинде олмакъта. Самолѣтлар дженк башлагъан арада немсе танклары багъчалар ичине гизлендилер. Биринджи взводнынъ командири Михаил Львов эр анги апансызлыккъа къаршы къулакъ керип тура. Онынъ ерлешкен ери бираз хавфлы эди.

Ава дженки ярым саат къадар девам этти. Урулып тюшюрильген самолѣт олмады. Самолѣтлар учып кеткен сонъ, немсе топлары атып башлады, танклар кене эски ерлерине чыккылар. Олар бизим тарафтан бир тюрлю къаршылыкъ корьмегенлеринден юреклеселер керек. Биз баягъы гъайыпкъа огърадыкъ. Штабнен багъымыз узюльди. Анда бизим вазнетни билелер, амма олар не фикирде экенини биз бильмеймиз. Атыш даушларындан анълаймыз ки, бизим пекинтимизнинъ орта ёлагъында вазнет агъыр. Анълашылгъанына коре, немсе бизни ортадан ярып киреджек ве кучюмизни экиге боладжек.

Канал артындан бизим «Катюша» чалышып башлады. Биз «Катюша чалса» пек авесликнен динълеймиз. Лякин шимди онынъ музыкасы файда береджекми?

Танклар атышы токътаттылар. Оларнынъ янында эки батальон къадар немсе пейда олды. Демек, уджюмге башлайджакълар. Энди мен анъладым ки, танклар озьлерининъ миналагъан ерден сакъынып тура экенлер. Уджюм башлады. Бизге къаршы келеяткъан душманны къуветли атешке туттыкъ. Лякин олар бизден беш кере зияделер. Танклар кене ата ве озъ аскерлерининъ уджюмине къол тутта. Биз оларны не къадар ерге серсек де, кене уджюм этелер. Арамызда эки юз метр къадар месафе. Чаре ёкъ, чекильмек ве онъайтлы ерге пекинмек керек. Мен хуторга чекильмеге команда бердим. Бу ерде мумкюн дерезде къалмагъа тырыштыкъ. Миномѣтчыларымызда мина битетятр. Мен оларга бутюн миналарны атып, миномѣтларны канал аркъасына чыкъарылмасыны буюрдым. Олар мени динъледилер. Немселер осюмлик-

лер ичинден кечип бизим батальонны урмагъа башладылар. Орта ёлакъта дженк Нетта озенчигине якъынлашты.

Мен вазиятни комбаткъа бильдирдим. О деди ки, онъайтлы ерге чекильмеге эмир бар. Биз къолумызда олгъан бутюн кучюмизнен ата берип, эп кери чекильдик. Роталар бири-бирине ёл ачып озенге таба чекильдилер. Озен отуз метр къадар кенълигинде, сув сай 'эди. Гъайып коръмей о бир ялыгъа чыкътыкъ. Къаранлыкъ тюшкен сонъ, парчаланмай къалгъан бир копюрчик тапып, кене Августово каналы артына ерлештик.

Бизим къысымлар энди къолгъа кечирген ерни ташлап, онъайтлы ерге чекильмеге меджбур олдылар. Дженк дегенинъ ойле экен. Керек олса арткъа да айланасынъ. Бу къолайсыз бир ал олса да, япмагъа меджбурсынъ. Чюнки къувет топлап, гъайрыдан уджюмге кечмек керек.

50-иджи ордунынъ командаылыгъы бутюн къысымларны гъайрыдан корюп чыкъты, керек сиянен текмилледи ве душманны башкъа тарафтан урып, Швиддерн деген немсе кою янындан Германиянынъ сынъырындан кечти. Биз немсе топрагъына аякъ бастыкъ. Ниает, шу кунню де коръдик. Нидже кунъ, нидже гедже, нидже къан тёкип бу кунъ ичюн хаяллана эдик. Энди дженк копчеги фашист ювасына таба айланаджакъ. О вакыт немселер дженк не демек олгъаныны кереги киби анъларлар. Солдатларымызнынъ руху юксек. Бу ерден немсе топрагъына башта меним ротам аякъ басты.

14. Бир гедже

Бу вакъиа Шаркый Пруссияда олып кечти. Боранлы, сувукъ къыш акъшамы бизим батальон бир койнинъ кенарына келип токъталды. Бу койнинъ шаркъ ве дженюбий-шаркъ тарафындан душманнынъ мудафаа ёлагъы кече.

Немселернинъ 75 миллиметрлик батареясы бизге баш котертмей. Полк командири бизге уйкен лейтенант Стеченко Иван Митрофановичнинъ командирлиги алтында 76 миллиметрлик батарея ёллады. Биз, капитан Николай Муратов ве Стеченко бу койни къолгъа кечирюв планыны чыздыкъ.

Стеченконынъ батареясыны койнинъ дженюбий-шаркъ тарафына ерлештирдик. Онынъ янында бир рота къалдырдыкъ. Меним ве экинджи ротаны койнинъ шаркъ тарафына ерлештирдик. Стеченконынъ батареясы бир къач снаряд ёллап, душманнынъ дикъкъатыны о тарафкъа джелъп эттирди. Биз исе, эки рота къар устюнден сюйрелип душмангъа якъын кельдик. Олар ракета ташлайлар, амма бизим якъынлагъанымызны корюп оламайлар, чюнки биз къар ичинде комюлип сюйрелемиз. Гедже урушы къолай шей дегиль, биз буны яхшы билемиз ве онъа корё де азырландыкъ. Отделение, взвод, рота командирлери, эпимиз юзю-къоюн сюйрекленип джылышамыз. Юз метр къадар къалгъанынен бир кереден атеш ачып, джувурып койге сокъулдыкъ. Биз душманны ойле апансыздан бастыкъ ки, къачан-къачанлы, душман шашты. Батарея бизге къаршы бир снаряд атып етиштиралмады. Турмушы киби ташлап къачтылар. Эки топны мен айландырып, бизге къаршы азырлап кеткен снарядларынен озълерини сыйладым. Олар ойле къачтылар ки, биз къувалап еталмасакъ да, снарядлар етти. Вазифени пек яхшы беджердик. Онларнен фашист джан берди, бир чокъ эсир ве чешит сля бизим къолумызгъа кечти. Сля четте турсын, шимди онъа итиядж ёкъ, эсас меселе — душманнынъ таянгыч нокътасы бизим къолумызда. Гедже урушы эпимизге къуванч кетирди.

15. Мазур пекинтиси

Шаркый Пруссия бутюн бир къалъа киби: арбий пекинтилернен толдурылгъан. Мында эски кучюк къалъаларнен бир сырада янъы пекинтити районлар, ДОТлар, танккъа къаршы пекинтитер, тикенли тель къоралары ве дигер пекинтитерге расткелле. Атта базы эвлер де кучюк къалъаларгъа чевирильгенлер. Бутюн ерлер — орман, батакълыкъ, байыр-тёпелер, эписи мудафаа ичюн азырлангъан. Немселер озь къомшуларыны чокъ керелер уджюм этип, раатсызлап кельгенлеринден, бир куль ола бу халкълар олардан акът аладжакъларыны билерек, бу ерлерни даими къалъагъа чевиргенлер. Мына, иштикъам вакъты кельди.

Бойле пек къуветли пекинген районлардан бири, Мазур голлери—Мазур укрепрайоны эди. Бу ерлерде дженк этмек кимге пасип олгъан олса, о ич де унутмагъандыр, пасыл къыйыплыкънен бу пекинтитер бири-бири артындан бизим къолумызгъа кечти. Бизим уджюм этип кеткен ёлумызда четке бурулмагъа, душманы айланып, сарып алмагъа ич бир тюрюл имкян ёкъ эди. Бунъа орман, голлер, батакълар ве дере-тёпелер мани ола эдилер.

Бир ерде, бизим ёл эки голь ортасындан, тар богъаздан кече. Бу тар ерни душман ДОТлар, миналар, тель къоралар ве танккъа къаршы эндеклер ясап толдургъан. Бизим тарафтан бу ер кучлю топ атешине тутулса да, бир къач кере ыдырындыкъ, лякин кечип оламадыкъ. ДОТлардан топ, пулемёт атеш ачып тургъанда онъа къаршы тим-тик туруп кетмек, гъайып олмакъ демектир. Мени полк командири, подполковник Мельников, чагъырды. О манъа карта устюнде бельгиленген бир чызыкъ косътерди: — Бу ерден айланып кете билирсизми, эм бу гедже,— деди. Мен ишнинъ асылыны аңладым, душманы танъ маали урмагъа азырлыкъ кете. Демек, вазифени беджермек керек.

Меним ротаны кучьлендирмек ичюн эки взвод даа—пулемёт ве ПТР къоштулар. Гедже орман ве батакълыкъ ерден айланып сабагъа къадар душманынъ аркъасындан яндырмакъ керек. Бу вазифени эда этсек, эки голь арасындан ёл ачыладжакъ, бизим къысылар илери кетеджеклер.

Биз гедже къаранлыгъында къошма къуветнен бирликте адымлап башладыкъ. Вазифениз къыйып, терен къар ёлумызны даа зияде агъырлаштыра. Не де олса, бу къыйын месадени кечип, бельгиленген ерге чыкътыкъ. Немселер бизни сезгенлеринен, Совет ордусы оларны аркъадан сарып алды белледи ве табана къувет къачмагъа башладылар. Олар буны ич беклемей экенлер. Асыл немселер сарымда къалуудан пек къоркъалар. Озълери айткъаны киби «къазан»гъа тюшкендже къачып къуртул. Ойле де яптылар. Биз аркъаларындан баягъы атеш ачтыкъ, лякин къувмадыкъ. Бунъа аджет ёкъ эди.

Полкымызнынъ ёлу ачылды. Уджюм девам эте. Эр алты, секиз километрде бойле пекинтитер, мудафаа ёлакълары расткеле. Илерилемек де къолай дегиль. Бу пекинтитерни эльге кечирмек ичюн дженк этмек, кене къан тёмек керек.

Мен ротанынъ уджюм ёлунда учъ дане ДОТкъа расткельдим. Экисини махсус токъталып бакътым. Бири, къарарнен 3×3 метр колеминде диварлары 60-80 сантиметр къалылыгъында бетон. Бутюн бу бетон ювачыкъ ер ичинде. Усттен бакъкъанда когетлер ичинде къалгъан бир обачыкъкъа бенъзей. Экинчисинде бетон ичинде демирёл рельси киби демирлер ерлештирилген. Оларнынъ арасында пулемёт. Пулемётны истеген тарафынъа айландыра билесинъ. Эписи яхшы ойланып япылгъан. ДОТлар ойле къурулгъан ки, энъ агъыр шарапта бири-бирини атештен къорчаламагъа мумкюн. Бойле ДОТларны атта снаряд дагъытамай, аскерге уджюм этмеге ёл къалмай. Бутюн бу уруш

узулларыны язып отурмайым. Озюмиз душманны къувып кетсек де, дженк гъайыпсыз олмай. Бу урушта эляк олгъанлар арасында меним якъын достум, комбатнынъ ярдымджысы капитан Николай Муратов да бар эди. Бу узун бойлу, озюни даима арбий тертипте туткъан, чыдамлы, дюльбер, джесюр йигит иште бу ерде эляк олды. Эльвида, Николай достум, эльвида! Биз сенинъ ичюн де акът алмагъа кетемиз!

Биз эппимиз дженкиннъ сонъу якъынлашкъаныны дуямыз, ёргъун юреклерге бу дуйгъу къуванч ве кучъ бере. Лякин, джан береяткъан фашист ягъмаджылары къашкърлар киби кене де бар кучюнен устюмизге атылмагъа тырыша эдилер.

16. Февраль геджеси

Бизим 1023-нджи окъчылар полкынынъ къысымлары дженклешере, 1945 сенеси февраль 18-де Вилькинд деген демирёл станциясы тюбюне келип, бир орманлы тёпедэ ерлештилер. Бу станциянынъ аркъасында орманлы байырлар арасында Лайс деген кой бар. Куньбатыдан бизге таба кичкене озен ака, ялыларында учъ-дёрт сыра къызылагъач тереклери отуртулгъан.)

Мудафаа ичюн ер келише, лякин бизге станцияны ве койни запт этип, илери кетмек керек. Станция бизим батальонымызнынъ алдында тура.

Къар терен, 30-40 сантиметр, ава ойле пек сувукъ дегиль} Балтыкъ тарафтан базан эскен джыллы ель къарны йымшата ве уджюм вакътында юрмекни кыйылаштыра. Сол флангнынъ алдында демир-бетон копор бар. Демирёл бу копор астында кече. Бизим тургъан тёпемизден бу копор ве станция олса-олса ярым километрди. Лякин, о ерге баргъандже энишке тюшмек, сонъра кене байыргъа тырмашмакъ ве чегерликлерден кечип демирёлгъа чыкъмакъ керек. Мына Вилькиндни къолгъа кечирмек ичюн насыл шарантта курешмек керек эди.

Кечкен урушта комбат агъыр яраланды, ярдымджысы эляк олды. Полк командири меним вакътынджа биринджи батальонгъа командирлик этмекни буурды.

Душман мудафаасыны кереги киби огренмеге вакъыт ёкъ эди. Станцияны урмагъа эмир кельди.

Топлар бираз башымыз устюнден сызгъырып башлагъанынен, мен батальонны котердим. Пек дешетли душман атеши ачылды. Эски ерге къайтмакъны эмир эттим. Экинджи уджюмни копор тарафкъа сол флангдан башладылар. Эгер нетидже яхшы олып чыкъса, станциянынъ аркъасында айланыладжакъ. Уйкен лейтенант Шахмуровнынъ миномётчылары бизге къол тутты. Бу да олмады. Мина ве снаряд азлыкъ этти. Кене токъталдыкъ. Эки уджюм, экиси де файдасыз. Кунь къавушатыр. Не япмалы? Станцияны алмакъ керек. Эмир ойле. Майор Петр Челяоннынъ учюнджи батальоны сагъ флангдан котерилди, чокъкъа бармай, о да токъталды. Ёкъ, бойле олмайджакъ, бираз тюшюнип бакъмакъ керек.)

Мен полк командирине «Гедже варианты» — уджюмни гедже япмакъны тевсие эттим. Чюнки, бу иште энди баягъы теджрибемиз бар. О разы олды ве бу вазифени манъа авале этти.

Башта батальон штабынынъ башы капитан Романенко Алексей Александровичнен план сыздыкъ, сонъра рота, взвод командирлерини топладыкъ, вазифени айтып анълаттыкъ.) Солдатларнынъ устюнден бутюн арткъач юкни, шатырды чыкъарыджы не де олса, эписини ташламакъ, чокъча патрон ве гранаталарнен сляланмакъны эмир эттик. Бутюн арекетни чым-чырт, сессиз кечирмеге къарар бердик.

Гедже саат бирде учь окъчылар ротасы, эр бири 60-70 адамдан ибарет, уджюмге догъру адымлап башладыкъ. Солдатларнынъ арасы бири-биринден эки-учь метр олмакъ шартынен, озь командирлеринен бирликте кетмектелер. Бойледже, сессиз-шаматасыз джылышмакъта олгъан «зынджыр» энишке тюшип, демирёл янына кельди. Эр кеснинъ сиясы эр тюрлю телюкеге къаршы азыр тура. Бир тюрлю лаф ёкъ, керек малюмат «Зынджыр» бою пысылдынен бир-бирине айтыла. Бир къач саниден душманнен юзьме-юзь урушаджакъмыз. Арамыз элли метр. Демир ёл юксекликтен кечкенинден, онынъ бу тарафына чыкъып, созулып яттыкъ. Орталыкъны сукюнет басты. Кимерде бойле тынчлыкъта юрегинъ къафесинден патлап чыкъаджакъ киби ола. Адамны дешет сара.

Мен «Зынджырнынъ» ортасында кете эдим. Янымда ординарым Анатолий Гавриков. «Зынджыр» бойлап, меним «илери» деген командам кетти. Денъиз далгъасы киби, демирёл артындан бирден котерилип огге джувурмагъа башладыкъ. Юкъары котерильгенимизнен огюмизде бир группа немсе солдатына расткельдик. Мен пистолетимнен, Анатолий автоматынен атеш ачып, «ура» къычырып огге кетемиз. Бутюн «Зынджыр» бою «Ура» сеси янъгырап кетти. Эм джувурамыз, эм атамыз. Козюмизге бир шей корюнемей, огюмиз атеш-ялын. Бу апансыз уджюм, «Ура» сеслери гедже маали душманнынъ эсини алды. Олар тутуштырып къачтылар.

Биз душманны баягъы вакъыт мудафаа тутып тургъан оджагъындан къачырып, озюмиз ерлештик. Вазифе эда этильди. Гъайып аз олды. Уджюм башлагъанда меним якъынымда патлагъан гранатадан онъ къашымнынъ устю яраланды. Къан козюме акъа, мен исе оны явлыгъымнен басып тутам ве огге джувурам.

Станция ве Лайс кою бизим къолумызгъа кечти. Бу енъиште полкымызнынъ экинджи, учюнджи батальонлары да къол туттулар. Биз онъайтлы ерлешкен сонъ, кундюз душман топлары атып башладылар, лякин бу атыштан оларгъа бир файда олмагъанындан эп кери чекильмеге арекет эттилер. Саба ординарым бетимде къаткъан къанны корип, манъа шакъа этти:

— Мына душман неден къоркъып къачкъан экен,—деп кульдю. Мен къарнен бетимни ювдым, яраны Анатолийге багълаттым.

Бу гедже урушундан бир къач кунъ сонъ, мени биринджи батальон командирининъ ярдымджысы таин эттилер. Меним бир бучукъ йыл алып юрген ротама командир оларакъ уйкен лейтенант—меним взвод командирим Львов Михаил Петровични къойдылар. Шу урушнынъ арфесинде манъа капитан рутбеси берильди.

Команданлыкъ бизим къысымларгъа раатлыкъ илян этти. Тенефюстен макъсад шу эди ки, сийректешкен къысымларны янъы къуветлернен текмиллемек, душманнынъ мудафаа усулыны кереги киби огренмек ве яхшы азырланмакъ. Бизим дивизиямыз да уджюмден чыкъарылды ве Шенбрук кою якъынларында раатланды. Биз душман мудафаасыны яхшы огренмеге башладыкъ.

Бир кунъ мени полк командири штабкъа чагъырды. Штаб Зидлуи деген посёлкада эди. О меним биринджи батальоннынъ командири оларакъ таин этильгенимни айтты.

Эр шей белли эди. Азырлыкъ буюк. Ойле олмамакъ мумкюн дегиль эди. Чюнки огюмизде Кенигсберг.

(Эсерни бутюнлей «Мушкюль ёллар» китабында окъумакъ мумкюн).

Языджыларымызның яшлык девиринден бир хатире. Ресимде: Озбек языджысы
 Гъулам Шади 1936 сенеси кърим-татар языджыларында мусафирликте. Ашагъы
 сырада (солдан) Эшреф Шемъи-заде, Гъулам Шади, Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр,
 Абдуреим Алтанълы. Юкъары сырада: (солдан) Азам Амет, Осман Амит, Зиядин
 Джавадобели, Амди Алим.

БАБАСЫНЫНЪ ИЗИНДЕН

Эки тезья цех ичинде
Ерлешкен ян-янаша,
Эйджанланып ток кучюнден
«Йыр» кочюрсе яраша.

Парылдайлар экеви де,
Лекеси ёкъ, тозу ёкъ.
Санки дерсинъ демир кевде,
Эзгиси бар, сёзю ёкъ.

Бирин баба, дигерини
Огълу эте идаре.
Техниканынъ сонъ сырыны
Билип олар иш коре.

Бу заводда токарь Вели
Он секиз йыл чалыша.
Онынъ уста, чебер эли
Ишке пек тез алыша.

Учкъун сача эр тарафкъа
Тезьясыны кочюрсе.
Ич тутулмаз иште лафкъа
Чертёжларнен иш корьсе.

Нидже тонна челик кечти
Онынъ берчли къолундан.
«Орьнекледи» пычты, кести...
Алет ясады ондан.

Кейфиетли япкъан иши,
Махсуллары браксыз.
Пек сабырлы, юваш киши,
Элем этмез ич акъсыз.

Планыны иджра эте
Эр квартал, эр сене.
Ярышларда огде кете,
Шимди илери кене.

Азмы «чыракъ» етиштирди
Он секиз йыл бу цехте.

Эмек вахтасында турды
Мевсюмлернен керекте.

О цехкомнынъ ёлбашчысы,
Эм де аза завкомда.
Месуль ишке ете кучю
Керек адам о мында.

Медаллери кокрегинде,
Эм де Ленин ордени.
Тезьясыны кочюргенде
Титрей инсаннынъ тени.

Орта тасилини алып,
Февзи — Велининъ огълу,
Бабасына шегирд олып
Цехке айланды ёлу.

Бир йыл шегиртлигин этип,
Аскерликке алынды.
Эки йылда хызмет этип,
Аля нишанлар алды.

Тербиели бу аскерни
Макътадылар штабда.
Сеферлерде тёкип терни
Адымлады ог сафта.

Эда этти о борджуны,
Къайтты цехине кене.
Ишинде ич ёкътур мини,
План тола эр сене.

Ярышлаша баба, бала,
Бутюн коллективдайын.
Бирде-бири огде ола,
Макъталалар ай сайын.

Эки тезья цех ичинде
Ерлешкен ян-янаша
Эйджанланып ток кучюнден
«Йыр» кочюрсе яраша.

ФАКЪАТ...

Д'Артаньян досту эди балалыкъта,
Мартин Иден иле о да чекти азап,
Корчагинден эрлик дерси алды эр ан,
Матросовнен чапты дешет ДОТкъа къарап...
Мишка-Татар руху, хаял, романтика
бу йигитни Къызылкъумнынъ сахрасына
етип кельди,
усанмадан бир дакъикъа
кечти ёллар, барханларнынъ аркъасына...
Яш геолог хазинелер арап:
«Неси
бар зорлукънынъ?.. Баш эгмем!..»
деп емин этти.
Факъат, геодезист къызнынъ ильк севгиси
баш эгдирди,
та юреги ирип кетти.

ИСПАНЁЛА КОГЕРТЕСИНДЕ

Айды, ёлдаш, бирер къаде алайыкъ,—
«Испанёла» елькенлерни ачмакъта;
Къаршыгъа бакъ, ёлумыз-кок аланлыкъ,
онъа кунеш шафран нурлар сачмакъта.
Сеятчюн, бу романтик гемичюн,
танышлыкъчюн Масандра шарабы;
бу ёлларнынъ эреги — сыр бус-бутюн,—
альбатрослар, ал елькенлер ара-бул...
«Торс капитан», «Хазинелер адасы»,
«Робинзон»дай къач фильмде бирме-бир
иштиракчи геми бизни Одесса,
Батылиман тарафларгъа котюрир.
Эмекчиге туристлик де яраша,
кезинтилер гъайрет къоша инсангъа,
когертеде Сизинънен ян-янаша
тургъанымыз, дерсинъ дестан, Сусанна!
Айды, сырдаш, бирер къаде алайыкъ!
«Испанёла», елькенлерни тез котер!
Къаршымызда — эеджанлы аланлыкъ,
чал сачлылар севгисине не етер!..

АКЪКЪАЯ

Бу эсли гидимиз меракълы адам,
сыфаты алимдай, лафынджа—шаир:
— Сеят япмагъа чыкъкъансыз мадам—
бу ерсиз олурмы?..
Ойланынъ шай бир...
Асыры-атикъа къадим Акъкъая,
тарихий сандыкътыр мында эр къоба,
девамлы кешифлер эсаслар къоя:
туманлы сырларны сакълай къыр, оба...—
дей сейях, сонъ арта лафында мана:
— Илькинги инсанлар искелетлери,
ильк туракълары да тапылды мында,—
ачылды ильнинъ сыр ис эткен ери.
Зиярет этинъиз, Акъкъая-музей,
рузгяры бинъ йыллар сесинен инълей;
анги бир къобагъа кирсенъиз сиз, эй,
девирлер сёйлене, девирлер динълей...
Аталар дегенлер: «Бош кезинтилер—
бош кечер,
сыкъынты багърынъны эзер...
Тыпкъы шай, фентсиз йыр динълесенъ эгер —
ахмакътан васиет алгъангъа бенъзер».
Бу эсли гидимиз тавурлы адам,
сыфаты алимдай, лафынджа — шаир;
Кечмишке, дагъларгъа ашыкъ бир тамам,
субети — санарсынъ, менсуре шиир.

Юксеклигинен,

Бакъа Дагъ юн

Муакъкът мар

DATE: _____

Ерден юксеклерге учм

ИБЛИСНИНЪ ЗИЯФЕТИНЕ ДАВЕТ

Повесть

1961 сенеси июль 6

Маса узериндеки уезд харитасына козь эттим. О чокъ къолларда булунгъан... хырпалангъан, чуллангъан. Лякин, тааджипли шей, адам отракъларынынъ адлары силинмегенлер. Нефис арифлер, тюневин язылгъан киби, тунч-къара ренкте къалгъанлар. Дуранте, Кетен, Эльтиген голлери козьлерин охшап, гуя енгильден чайкъалып туралар. Къыбла беттен сырткъа, Азав денъизине къадар узанып кеткен чёллерде ирили уфакълы койлер сачылгъан. О койлерге баба ве деделеримиз аджаип адлар къойгъанлар.

Чокътап олгъан бу ишлер.

Асырымызнынъ башында исе Къара денъиз саилинде докъуз чакъырым ичериде Харджибие къариесинде фаджиалы вакъиа юзь берген. Халкъ вакъиадан чокъ кедерленген, чокъ козьашлар тѣккен, мерумны койнинъ дживарындаки мезарлыкъта дефн эткен.

Харитада Харджибие узерине къаверенкли къарындашнен ыргъакъкъа бенъзер ишарет ясайым. «Бу койде бычма таштан къаланылгъан къабирде шейт эдип ята», дейим озъ-озюме. Эеджанланып къарындашны кягъыт узерине кучълю этип баскъанымны дуймайым, уджу сынып, уфанып кете. Хаританы рахметли Абдураман оджа Бариев, чин мерекебинен эдинип чызгъан. Не вакъыт чызгъан... бильмейим. Хаританынъ алына бакъкъанда, бу якъын йылларда чызылгъангъа бенъземей. Амма пек эски харита да дегиль. Абдураман оджа вефат эткен сонъ, кызы Нанле-ханым хаританы манъа багъышлады. Мен гъает миннетдарым.

Бу дакъикъаларда бизим эв сукюнет ичинде. Эр кес уйкъуда. Къоншу одада дивар саатининъ токъмагъы агъырдан эки дефа ура. «Бу къадар кеч олдымы, аджеба?» дейим мен айрет иле. Вуджудымны агъырылыкъ баса. Кирпиклеримнинъ уджлары бир-бирлерине япышып башлайлар. Чыракънынъ ышыгъы акъырын-акъырын гъаип олып кете. Козълеримни къаранфиль ренкли индже перде орте. Аралыкъ пенджерен ичери хафиф ельчик дала. Дивардаки эмен черчивеси бу ельчиктен тельгене... ичиндеки энтир къалпакълы яш киши айдын, дюльбер козьлеринен кулюмсирей.

«Мен тезден юзге киреджегим...—дей о манъа.—Бакъ, башымда бир тель безя сач ёкъ. Сен бизим Эбабильден яшсынъ, албу исе сачынъ-сакъалынъ ап-акъ. Ничюн ойле? Ишлеринъ чокъмы? О насыл ишлер? Эр кунъ сенинъ иджад усулынъа дикъкъат этем. Гъает муреккеп. Масанъ устюнде къаит дефтерлерн. Кунъделиклер... язы машинасы, телефон. Рафларыньда Шекспир, Толстой... Евтушенко. Бу, эльбетте, фена дегиль. Бизлер? Меинм замандашларым? Сафдашларым?.. Талебелерим? Олар къайдалар? Бизим вакъытымызда зийнетли кабинетлер, шахсий автомобиль ёкъ эди. Мен Абдурешид эфендиге...—киши онъ якъына чевирилип, юксек якъалы, сарышын къоншусынынъ тирсегинне яваштан тюрте. Киши джылмая, башыны енгильден саллай,

суса.—Эбет! Абдурешид эфенди Медиевке, алидженап наширимизге эки сёз сёйлемек ичюн, Сарайменден Къарасувбазаргъа яв барып келе эдим. Кимсеге шикяетленмедим... амма эсерлер яздым. Чёльде огюз арабасы устюнде кетяеткъанда яздым. Мектепте тенефус маалинде яздым. Эр вакъыт, эр ерде яздым. Табъ этмеге имкяным олмады. Сизигъ заманыгъызда...»

Худжур гедже бу. Дивардаки суретлер тильге кельдилер. Неден себеп?

«Муътерем устаз!—дейим мен эдипке.—Бизим заманымыз башкъа... улу, муреккеп. Яратыджылыкъта теренлик ве къулач истениле. Эсер язмасы кучъ. «Башымда беяз сач ёкъ...» дейсинъиз. Шубесиз, сачларычъыз, мыйыкъларычъыз сим-сия. Мен кечкен кузьде сизнинъ Эбабильнен корюштим. Онынъ сачлары да къара дегиллер».

«Эбабильнен... дейсинъми? Огълум Эбабильнен корюштинъми? Ах! Даниялымны, Эбабилимни лек сагъындым,—деди эдип. Давушы къалтырады.—Я къыйметли Аджире? О насыл?»

«Аджире вефат этти...» деп йибере яздым. Тез-тез эсимни топлап, субетни денъиштирдим. Эдипнинъ афызасы Эбабиль акъкъында тюшюнджелернен толукъкъанындан, сёзлеримнинъ ахырыны ишитмей къалды.

«Мен академия коръмедим. Абдурешид де анда окъумады...—эдип бана узюлип къалгъан лафны, девам этти.—Керчек, Абдурешид рус тилинде кучлю. Мен медреседе окъудым. Онъа да шукюр этем. Медресе не демек? Сизде о хусуста тасавур бармы? Бизни генчлигимизде кимсе догъру ёлгъа къоймады. Догъру ёлны озюмиз къыдырдыкъ. Татарнынъ бир нукъсаны бар, о да джаиллиги... деп тюшюндик биз. Татар окъуса, бильгили олса, мутеракъкъый халкълар севнесине коте-риледжек. Чаризм эшкенджесинден азат оладжакъ. Албуки азатлыкъ ичюн окъумушлыкънынъ бир озю кяфи дегиль экен... Эски салтанат иле курешмек де зарур».

Абдурешид Медиев эдипнинъ сёзюни больди. Тек больмедн, онъа ишарет пармагъыны да саллады... «Окъумакъ, бильгили олмакъ керек, шубесиз. Факъат нени окъумакъ... неден башламакъ керек?—деди Медиев.—Физиканы, табиаат илимлерини бильмели, онъа сёзюм ёкъ. Амма улу гъаелерни де бенимсемели. Мен сизге эписи акъкъында айттым. Иш бизге кельгенде... ёкъ, биз бош отурмадыкъ, миллете хызмет эттик».

Бойле деди Абдурешид Медиев... сонъ гъаип олды. Эдип къалды. Онынъ назары маса узериндеки харитагъа тюшти, эгилип меракъле бакъты.

«Бу не ичюн керек олды?»

«Харджибиени тедкъикъ этем,—дедим устазгъа.—Анда кечирген аятынъыз акъкъында эсер язмакъ истейим. Сагъ-селямет замандашларынынъизнен къонуштым. Теэссюф... сизни аз ве заиф билелер».

«Нусрет Ильмий иле къонуштынъмы?—деди эдип.—О меним ишлерим иле... севинчим, кедерим, эписи иле таныш эди».

«Нусрет Ильмий вефат этти...»

«Нусрет... вефат эттими? Эй-ва! Ибраим эфенди Къараманов, яхуд Эмир-Али Къайышев, Таир Бурнашев иле лакъырды эт!»

«Олар аятта ёкълар...»

«Абдухайыр Абдурешид огълу? О да аятта ёкъмы?—эдип аджизлик-ле сорады.—Меним замандашларым... эписи олюп биттилерми?».

«Абдухайыр муаллим сагъ-селямет, дейлер. Не ерде экенини бильмейим», дедим устазгъа.

Лякин кевдем солкъулдады, чыдалмаз алда агъырды... козьлеримни ачтым. Къолум маса узеринде ята. Башым къолума таялы. Елькем уюшкъан, агъач киби къаткъан. Хаританынъ ярысы тайып, ерге тюш-

кен... сагъ аягъымнен кенарына баскъаным. Манъа не олды? Кевдеми догърултып оламай, чокъ чекиштим.

Къаршымда, диварда первазлы эмен черчивелер ичинден манъа улу эдип ве нашир козь этмекте... сусмакъталар. Черелери сувукъ, аретсиз.

1961 сенеси сентябрь 27.

Чинарларнынъ алчакъ далларындаки япракълар къызарып башлагъанлар. Тезден кузь келджек. Тезден... амма даа кельгени ёкъ. Акъшамлары ава салкъынджа ола, геджелери Тянь-Шань бетте рузгар улуй. Куньдюзлери исе кунеш ерни яман, аякъ чыдамаз алда, къыздыра.

Биз брезент дамлы кучюк автомобильде дёрт кунь яз-яван чёллеринде ве бир кунь де Къасан-Сайда юрген сонъ, экинди маалинде ишчилер къасабасына келип токътадыкъ. Айдавджы Хасан сигар къыдырып, тюкянгъа кирди. Мен муэндис Турсунов иле машина янында къалдым.

— Бу Дженюбий Аламышыкъ...—деди Турсунов манъа.—Мында бизим нефтьчилер яшайлар,—ишарет пармагъыны сокъакънынъ айланмасына таба узатты.—Демир къапуны коресинъизми? О—мусафирхане. Бу гедже анда къонаджакъмыз.

Бу эснада Хасан тюкяндан чыкъты. Къолтугъындаки кягъыт богъча ичинден колбаса къаталагъыннынъ кенары, коньяк шишесининъ уджу чыккып турмакъта. Богъчада, уджлары чыккып турмагъан башкъа шейлер де баргъа бенъзей. Хасан богъчаны машинанынъ отургъычы устюне къойды, джебинден ялпакъ сигар къутусы чыкъарып, манъа узатты. Мен къуту ичинден сигар алаяткъан вакъытымда, омузым узерине агъыр къол тюшти. Кимнинъ къолу экенини бильмек ичюн аркъама чевирильдим... янымда юксек, эсли киши турмакъта эди. Таныш олдыкъ. Къолнынъ саиби Абдураман оджа Бариев эди. Мени эвге мусафирликке давет ичюн кельген. Теэссюфки, мусафирликке кетмек ичюн бизде, бу арада, имкян ёкъ. Дёрт кунь машина устюнде силькинне-къакъына, пек эзгелендик. Ярын саба эрте турып, кене нефть къуюсына кетмек керек. Амма оджа бизим изаатны ишитмек истемеди. Козълеримнинъ къыйгъындан Турсуновкъа бакътым. О не дер экен, деп бекледим. Чюнки Турсунов нефть идареси тарафындан яныма къылавузджы сыфатында къолнугъан теджрибели мутехассыс. Иш, эльбетте, ялынъыз бунда дегиль... бир афтадан бери чёллерни берабер доланып, бири-биримизге алыштыкъ. Оны, аз вакъыткъа да олса, ташлап кетмек истемейим. Турсуновнынъ да бир озю къаладжакъ кельмей. Козълерининъ арекетинен машина ичиндеки богъчагъа ишмар эте: «Кетип, не япасынъыз! Мусафирханеде озюмиз падиша зияфети къуармыз...» — деген киби джылмая.

Лякин оджа исрарлы. Теслим олмады. Ойле япкъаныны озюм де бегендим. Бизим къарт оджаларымыз, халкънынъ медениети тарихынен муфассал таныш адамлар, пек аз къалдылар. Абдураман агъанынъ къасабада мени тесадюфен коре къалып, эвге давет этиювинде мана бар. Мен оны дуям ве оджанынъ бу алидженаплыгъындан мемнуным. О себептен, Турсуновтан афу истедим... онъа меселени апылаттым. О Абдураман оджаны эвельде де биле экен. Риджасына итираз этмеди.

— Мусафирни сизге бир акъшамлыкъ берем, — деди оджагъа... озю манъа енгильден козь къыпты. Оджа оны сезмеди, лякин къасабагъа кельген энйи адамны мусафирликке чагъырувнынъ къышымлы шартлары барлыгъына тааджипленип, козь къапакъларыны сыкъ-сыкъ ойнатты. Турсунов девам этти: — Шу шартнен ки, эвеля мусафирханеге кирип, бизимнен бир пияла памир чайы ичеджексинъиз.

Оджа разы олды. Бизимнен, мусафирхане, деп янгъыравукъ сёзнен адландырылгъан келиджиликер-кетиджилер одасына кирди. Отурдыкъ, чай ичтик. Къасаба узерине къаранлыкъ чёккен, сокъакъларда фенер-

лер янгъан маальде туруп, оджанынъ эвине кельдик. Эвинде адам чокъ эди. Ябани кишилер дегиль. Сойлар-соплар.

— Бу, Абдурешид огълу Абдухайыр муаллим, — деди эв саиби, юфкъа мучели, ихтияр кишини манъа такъдим этти. Онынъ башындаки къалпагъы козьлериме, румын койлюлерининъки киби, юксекче корюнди. Къол тутуштыкъ, ал-хатир сораштыкъ. Абдухайыр муаллимнинъ козьлери айдын, сёзлери кучлю эди. — Бу меним рефикъам, Зейнеп. Бу къызым Наиле.

Хош черели, эсли къадын ве гузель къыяфетли къыз утансырап, манъа къолларыны бердилер. Таныш олдыкъ. Сонъра оджа, къапу бетте, аякъ устюнде, аркъаларыны диваргъа таяп, меракънен бакъып тургъан яш-явкъаны косьтерди: — Булар, ишчи сыныфы... бизим истикъбалимиз, — деди манъа.

Оджанынъ риджасына бинаэн, миндер узерине отурдыкъ, Зейнеп ханым ве Наиле отурмадылар, оларнынъ эв ичинден чыкып кеткенлерини кимсе сезмеді. Абдураман оджа, субетке мукъаддеме тарзында, ода ичиндеки адамларнынъ мешгулиети акъкъында изаат берди. «Биз къартайдыкъ... бизге энди къыйын, — деди о, юрегиндеки кедер, чересиндеки тебессюм иле ве башыны къапу бетке сильтеп алды. — Булар, муътебер ичтимай табакъа».

Зейнеп ханым элинде табакъ, ичери кирди, ешилъ орьнекли, алчакъ маса узерине фильджанларнен къаве къоюп, текрар аяткъа чыкты. Мен эски, индже тертип иле пиширилген къавени буюк зевкъ иле ичтим. Ойле экен, яваш-яваш субет ачылып кетти.

— Бу эвге кельменъизге себепчи Абдухайыр муаллимнинъ озю олды, — деп фысылдады Абдураман оджа къулагъыма, — сизни дельмеджи огъланлар секизинджи къулледе корьгенлер. Тюневин акъшам келип айттылар. Бугунъ мен, къасабада козь-къулакъ олып юрдим. Ниает, тюкянда Хасандан сорап бильдим. Къыскъа келям, Абдухайыр агъа шахсен озюнгизнен къонушмакъ истей.

— Мен гъает миннетдарым, — дедим оджагъа, — лякин муаллим ичюн дегерли иш къолумдан келирми экен?

— Шубесиз, келир... — деди оджа. — О сизге Усени Шамиль акъкъында бир къач сёз айтмакъ истей.

— Муаллим... манъамы? — къуванчымдан, пельтекленип башладым. Алель-аджеле Абдухайыр Абдурешид огълунынъ янына авуштым. — Урьметли оджа! — дедим онъа эеджанлы алда, давушым къарылып чыкты. — Сиз Усени Шамильни биле эдинъиз, ойлеми?

Оджа уфакъ, айдын козьлерини еркеки килимге догъуртты юрегиндеки ислерни бираз тыймагъа тырышып, меджбурен къюлмсиреди.

— Биле эдимми мен Усени Шамильни? — деп текрарлады о, меним сёзлеримни. Пармакълары арасында къысылып къалгъан бош фильджанны маса устюне къойды. — Мен Усени иле берабер оджалыкъ эттим. Амма Усениге оджа демек, бу гъает аз... ве янълыш. О, айны заманда, улу эдип де эди, Усени Шамиль акъыкъатта...

Ихтияр муаллим къач фильджан къаве ичти? Мен не къадар сигар тютеттим? Исабыны унуттыкъ, чюнки субет битмек-тюкенмек бильмеді. Талипининъ тюкянында сатылгъан къамчилерининъ тасмалары къатранлы эдим, дегиль эдим... давасы чыккъанда яссы маали. Шимди исе, саба якъын, лаф вира алевленмекте. Багъдаш къурунып, къалпагъыны тизи устюне къоюп отургъан муаллим, ниает, къолунынъ терс якъынен агъызыны къапатып, эснеди. Бундан, муаллимнинъ пек ёрулгъаны билинди. «Шимди къалпагъыны элине алып, ятакъ ханеге чыкып кетер... вакъианынъ ахырыны ишитмей къалырым», деп къоркътым. Ёкъ, муаллим ятакъханеге кетмеді, ойле япмакъ ниети де ёкъ экен, бу сонъундан белли олды. Муаллим мусаллат уйкъудан къуртулмакъ ичюн, Зейнеп ханымгъа чевирлип, учъ фильджан къаве даа пиширип кетирмесини риджа этти. Зейнеп яваштан еринден къалкты,

юмшакъ килим узеринде даушсыз юрюп, къачынджы кередир, аяткъа чыкты.

Къаве кетирильген сонъ, Абдухайыр муаллим эки уфакъ ютум ичти. Агъызында лезет ис этмей, тамшанды... юткъунды. Эвнинъ ичине акъчыл ярыкъ кире башлагъаныны эслеген сонъ, айретленип, пенджереге бакъты. Пенджерс артындаки терекнинъ конделен далы, муаллимге седжде этер киби, ельнинъ кучю алтында эгильди, сонъра котерильди. Джамны тырнап алды.

Муаллим элиндеки фильджанны къайтарып, табакъ устуне къойды. Ичиндеки къаве ичильмеген эди.

— Къамчи котеги акъкъындаки лафта кучюк янълыш бар, — деди Абдухайыр муаллим. О, бана узюльген икяесининъ ниаетине якъынлашмакъта эди. — Усеин оджа Аджы Эрбаинни аселет ургъаны ёкъ. Онъа къамчининъ уджы тийди.

Абдураман оджа юкълагъан сол аягъыны акътырындан янбашы асгындан чыкъарып, килим устуне узатты, озю илеяране кулюмсиреди.

— Тек уджумы? — деп сорады о, Абдухайыр муаллимден. — Ойле олса, къан къайдан чыкты. Иш, зан этсем, тасмада дегиль. Даа догърусы, ялынъыз тасмада дегиль. Иш Сарайменде косътерильген темашада. Сиз анда... токъта, не вакъыт эди о? Айвасылдан къайткъан сонъмы? Эвельми? «Пьеса къойдыкъ...», деген эдинъиз. Пьеса къойган вакъытынъызда полиция келип, Досмамбет оджаны къапагъан. Хатиринъиздеми, Абхайыр агъа?

— Къапагъаны ёкъ. Волость идаресинне алып-кетмек истедилер. Бизни чакъкъанлар. Баш чауш адындан эки алты урядник кельди. Темаша энди биткен, джемаат даркъамакъта эди. «Бу насыл джыйын? Падиша азретлерине къаршы исьянмы?» — деп джекирди татар сою. Аякъдашы орус эди, бир шей айтмады. «Бир тюрюлю исьян ёкъ...» деди онъа Мария Тааф. О вакъытларда Судакъта франсыз къадыны яшай эди. Рессам... бизим тилимизни мукеммель билъгени ичюн, махсус «Моллалар проекти»ни коръмеге кельген эди. «Кафайы кутъменъиз! Гельдиги ёлунъызле герие дёнинъиз!» Бу сёзлерни татар къыскъаякълысы айткъан олса, полис адамлары къутурыр эдилер, амма мадам Тааф айтты. Анъладынъызмы? Урядниклер лафны узатмадылар. Атларына минди, эфсанелерде денильгени киби, ёлларына реван олдылар.

О вакъытта темашагъа Аджы Эрбаиннинъ озю учъ атлы фыйтонгъа отурып кельди. Ахырынадже отурмайып, къайтты. Талипининъ тюкянындаки къамчиге кельгенде, тасма, билесинъизми, Эрбаинге хатанен тийди. Тек уджу. Эрбаин керчектен котеке тутунгъан сонъ, Усеин не япсын? Эль къавуштырып отурсынмы?

— Мен энди сексен бир яшындам. — Абдухайыр муаллим башыны кедерли алда саллады. — Афызамдаки фикирлер арап сачы киби чыбалыкъ. О къадар йыллар эвельси олып кечкен вакъианы шимди тертип-ли суретте накъиль этюв, меним ичюн къолай иш дегиль. Хатириме не кельсе... эбет, хатириме не кельсе, эписини сёйледим.

Абдухайыр Абдурешид огълу текрар эснеди. О текмиль такъаттан тюшкен эди. Онъа ятып, энъ олмагъанда, бир чырым алмакъ керек. Ве тек онъа дегиль. Ихтияр муаллим, ниает, аякъкъа къалкъмакъ ичюн, кевдесини сгге берди, сол тизине тирелип, котериле ята эди, текрар ерине отурды.

— Айтмагъа унуттым... — деди о. Сёзлеринде насылдыр эеджап, юзюнде исе мемнионует сезильди. — Тюневип акъшам тенбилейим деп, къач дефа ниетлендим, лафымыз пек араретли эди, имкян олмады. Иш шойле ки, совет акимиятининъ ильки йылларында, Башаулдамы, ёкъса Къазаулдамы оджалыкъ этип юрген вакъытымда, гуя Усеин Шамиль акъкъында кимдир мушааделер, хатирелер язгъан, атта оларны Эмир-Али Къайышевге косътерген, деген лаф эшиткен эдим. Керчекми, яланмы билъмейим. Озюм о хатирелерни коръгеним ёкъ.

Абдухайыр муаллимнинъ сѣзлерини эв ичинде эр кес ишитти, ничюн бильмем, кимсе индемед. Айтылган сѣзлер — айтылган ерде къалдылар. Мен тааджиплендим. Генчликте озъ халкъынынъ кечмишине меракъ ёкълугъы ичюн ыджындым. Лякин эртеси куню уйле маалинде нефтьчилер мусафирханесине къайта яткан вакътымда, бу тюшюнджем янълыш экенини анъладым, озъ-озюме итираз эттим: «Ерни делип, нефть чыкъарыджы бу къырджыман кишилер Усеин Шамиль акъкъында хатирелерни не япсынлар?»

— Мушааде дефтери нешир этильгенми эди? — деп сорадым муаллимден. — Оны тапып окъумакъ мумкюнми?

— Ёкъ, нешир этильмеген эди, — деп джевап берди Абдурешид огълу, — Муэллифининъ озюнинъ такъдири о вакъытта малюм дегиль эди. Биревлер: «О йигирминджи йылнынъ башларында Парижге кетти... къайтып кельмеди», дедилер. Дигерлер исе: «Оджа акъкъында хатират язган кишими? О мутеракъкъый зиялылардан эди... совет акимieti огъурында дженклерде эляк олды», дие итираз эттилер.

Абдухайыр муаллимнинъ гедже икяе эткен вакъиаларыны ич де къачырмайып, язып алдым. Сантырач чизгили дефтерим шишти-копъти. Эвге къайтып кельген сонъ, оны къарыштырып бакътым. Ичиндеки сатырлардан эвеля летафет, сонъра дешет сачылган киби кельди, чюнки дефтернинъ саифелеринде улу адамнынъ парлакъ фаалиетинден ве... мудхиш олюминден баас олунмакъта эди. Къальбиме недир санчылды. Титреп кеттим. Тез-тез дефтерни къапаттым, чекмедженинъ узакъ кошесине сюрюп ташладым.

1975 сенеси ноябрь 9.

1976 сенеси март 11.

Он беш йыл кечкен сонъ «Муаллим Абдухайыр иле субет» дефтери хатириме кельди. Ачып бакътым. Айны сатырлар. Бир шей денъишкени ёкъ. Неден денъишеджек эди? Менълибайнынъ софасында яткан шу джесед... Шу къанлы чобан пычагъы.

Бу сефер дефтерни орымедим. Онынъ ичиндеки фикирлерни таълильге тутундым. Лякин олар, о фикирлер, тюрюю текмиллемелерге мухтаджлар. Кимер делиллерни тешкермек, кимерлерине иляве этмек керек.

Абдураман оджагъа мектюп яздым. Джевабы тез кельмеди. Баягъы бекледим. Ниает, къызы Наиле ханымдан мектюп алдым. Мектюп кедерли эди. Къыйметли Абдухайыр ве Абдураман оджалар чокъ йыллар эвельси вефат эткенлер. О аджанл адамларнынъ хасталыгъындан, олюминден хаберим олмагъаны ичюн, озюмни къабаатладым, озюмни опъкеледим. Чокъ яндым.

Бариевнинъ рефикъасы Зейнеп сагъ-селямет, къасабада яшай. Къызы Наиле исе нефть истисалы идаресинде хызмет эте экен. Эписини мектюптен бильдим. Наиле сагъ, кендисн яш. Амма иши чокъ, вакъыты аз. Ондан ярдым насыл истерсинъ? Буны видждан насыл къабул этер? Албуки, мендеки бу умуотсизлик, бу аджизлик ичюн эсас ёкъ экен. Наиле озю, анасы Зейнеп меним ишине акърансыз алидженаплыкъ косътердилер. Бир дегиль... чокъ риджаларымны эда эттилер.

Артыкъ ихтиярымда эппи васыталар бар... мешин джылтлы, чильтер чызыкълы дефтер. Мектюплериме Наиленинъ ве Эбабильнинъ джеваплары. Уезднинъ эски харитасы. Дейджегим, маса узеринде эр шей азыр. Сонъки дефа тюшюнип бакъам. Эдип акъкъында эсерни язып башламакъ мумкюнми? Ёкъ... мумкюн дегиль, чюнки меним дефтерлеримдеки къандларда базы акъ бенеклер бар.

1976 сенеси июль 4.

«Сулико» сейяат гемиси скелеге келип янашты, ёлджулар буны сезмей къалдылар. Когертеде кимсе ёкъ... эр кес ички ханелерде. Тегерек пенджерелерден саильге козь эткенлер дахи шеэрни корюп оламадылар, чюнки эвлерининъ тенеке дамларыны котеклеп, таш тешели ёлларны бы-

ланчыкъ сувгъа гъаркъ этип, кучлюю ягъмур ягъмакъта эди! Скеле мейданындан таксиден эсер ёкъ. Эписи къачкъан, сакълангъан. Накълият «Сулико»ны къаршылап алуудан аджиз эди. «Сулико» ойле гемн ки, истегенде келе, истегенде кете. Къабурчакъ дивар талдасында пусып тургъан услупсыз эрзакъ машинасынынъ айдауджысына ялвардым, мени кабинасында «Астория»гъа алып кельди. «Геджени лябит холлда, аякъ устюнде туруп, яхут кресло устюнде юкъсурап кечиреджегим...» деген фикирнен, тюшкюн алда мусафирханеге кирип, эмен агъач больме ичиндеки ешилъ сачлы, яш къадыннынъ огюнде токътадым. Агъызымдан даа лаф чыкъмады.

— Экинджи къатта юз алтынджы ода... — деди къадын деръал.

Бу сёзлер кимге айт экенини бильмей, этрафыма бакъындым. Янымда мусафир киши корюмеди. Къадын козьлерини огюндеки джедвельден узьмей, элини узатты. Паспортымны къолу ичине тыкътым. — Эки кумюш стмиш капик, — деди манъа. Баш пармагъынен ишарет ве орта пармакъларыны чертип алды: «Парайы бирен дудюги чалыр...» дей тургъанлар бизим татарлар.

Ешилъ парикли къадын бу сёзлерни татарджа сёйледн, бир де соза берип эснеди. Эснегенинден озю утанды, гъалиба, авучынен агъызыны къапатты, сонъ кулумсиреди. Дефтерден адымны сол элинен чолпаджа этип язды, паспортымны къайтарып озюме берди. Курорт шеэринде язнынъ чиллесинде бойле зийнетли отельде ятакънынъ маъмурлигине тааджилендим. Экинджи къатта невбетчи меним одамны косътерди. Давушсыз ичери кирдим. Кроватьларнынъ биринде киши юкъламакъта. Дигери бош. Мен ёргъун эдим. Союнып, яттым.

Саба къагъыт шытырдысындан уяндым. Къоншум, эсли адам, кровать устюнде, аякъларыны ерге саркъытып отургъан, газета окъумакъта эди. Юзю бакъыр ренкли. Сачлары акъ. Мыйыгъы токъал, беяз. Къашлары къара. Иш, эльбетте, къоншумнынъ къашларынынъ къаралыгъында дегиль, озюнинъ кимлигинде. Алимми? Туджджармы? Бойле бакъсанъ, ресмий ишнен мешгуль адамгъа бенъзей. Озю эрте тургъан. Тургъан... энди шеэрни доланып кельген. Газетаны козьлерине пек якъын тутып, козьлюксиз окъумакъта.

Мен тыраш олдым, йыкъандым. Бири-биримизнен таныш олдыкъ. «Георгиос Монолуполос олам мен...» деди киши. Кокчатаудан кельген. Дженктен эвель бу шеэрде яшай экен. Тюневин кетип, озюнинъ эски эвини къыдыргъан, тапып оламагъан. Эви еринде учъ къатлы универмаг ясалгъан. Эски ашналарындан кимсе къалмагъан.

— Бу якъларгъа не мунасебетнен тюштинъиз?—деп сорады менден Георгиос Монолуполос. — Истраат этмек истейсинъизми?

— Истраат ичюн кельген эдим, — дедим мен ве кокиос кечирдим. Ницюн? Вакъытнынъ тез кечип кеткенине языкъсыныпмы? Озюм де бильмейим. — Энди кери къайтам.

— Афу этинъиз, — Георгиос элиндеки газетаны кровать устюне быракътып, кевдесини догърултты. — Банадан бери бакъам... таныш кишиме бенъзейсинъиз. Эбет, пек таныш кишиме... Сиз Фенер-Бурунда яшамагъанмы эдинъиз?

Лакъырдымыз артыкъ эки якълап багъланып кетти. Георгиос азар-азар тёкюне берди. Мен динъледим, суаллерине джевап бердим... джевап бермегенлерим де олды. Къоншум манъа озюни малле хадими, деп такъдим этти. Къыркъ йыл банкте бюджет болюгинде ишлеген. Шимди истифада. Къадыны былтыр вефат эткен. Къызы эвли... эким олып чалыша. Георгиос шимди ялынъыз. Ве кимгедир, ницюндир, даргъын.

— Балалар яш экенде анасыз ве бабасыз яшап оламайлар. Буюген сонъ оларгъа баба керек дегиль, — деди Монолуполос къааръли давушнен, — мен кеттим. Яхшылыкънен кеттим. Иште, бойле... чыкътым кельдим, vessелям! Не истеселер, оны япсынлар... Менсиз.

Георгиос Кокчатауда экенде, азбары ичинде помидор, мор патиль-

джан асрагъан. Сонъ... ёрулгъан. Эписинден вазгечкен. Мында биревлерни тапып, биревлерге сыгынып, омюри ичюн къалгъан куньлерини сукюнетте кечирмек истей.

— Ёкъ... Фенер-Бурунда яшамадым, — дедим мен къоншума. — Сизни исе ильки корюшим.

Георгиос мангъа кедерли-кедерли бакъты, бир шейлер айтмакъ истеп тамшанды. Мен кийиндим. Эрте-ярыкъ шеэрге чыкъып, ишимни бакъмагъа меджбур экенлигим ичюн ондан афу истедим.

— Насыл иш?— деп сорады Георгиос.— Поездге билет алмакъ керекми?

— Хайыр! Архив идаресинден... весикъа.

— Архив? А! — Георгиос, къакъына берип, кевдесини догърултты, ишарет пармагыны тёпеге котерди. — Дженктен эвель анда къарт карайм чалыша эди, — деди о. — Онынъте къоншу эдим.

Мен енгильден башымни эки дефа къакъыттым. Бу къакъытувлар, шубесиз, къоншумнынъ сёзлерине разылыгъымны, яхут итиразымны ифа ичюн дегиль, бельки онынъ саделигине косътердигим незакет эди. Георгиос буны, гъалиба, анъламады. Элесленди, козькъапакъларыны сыкъ-сыкъ ойнатты. Мен одадан чыкътым. Коридорда кузюгининъ огюнден кечейткъанда, озюмнинъ къыяфетимни коре къалып, токъталдым. Истраат куньлеримде кунештен янгъан бетим энди кийикленип къалгъан киби кельди, чюнки гедже аз ве раатсыз юкъладым. Худжур адетлер ола адамда. Мен, ильки гедже де, къайда олса-олсун, сабагъадже чибинлеп чыкъам. Осал юкълайым.

Сабыкъ Италия джаддесинде—шимди ады не, бильмейим—къыскъа штанлы, чыбалыкъ сачлы, бакъыр беденли, первасыз яш эркеклер ве къадынлар кезинмектелер. Қъайсы эркек, къайсы къадын, баъзан бир бакъышта бильмек кучъ. Ава серин, ягъмур токътагъан. Ер эпни къуругъан. Сокъакъны конделенлеп кечтим, ешилъ аралыкъ бою Джиневиз Кальасы бетке догърулгъанда, эски тула бинада Архив идаресининъ лейхасы козюме чалынды. Эбет, мангъа керек Архив идареси. Ичеридеки невбетчи, коридорнынъ сол къанатына бурулмакны тевсие этти. Қъапулар устюндеки тюрлю лейхаларгъа бакъа-бакъа кетейта эдим, хыналы сач, эсли къадын пейда олды. О коридорнынъ ахырындаки мердивенден юкъары котерильмек кереклигини тенбиеледи. Қъадыннынъ дегенини де яптым. Ичтен ачыкъ, тыштан демир пармакълыкънен ортюлип, устюне ири килит асылгъан къапу огюнде милиция сержанты огюме чыкъты.

— Сизге ким керек? — деп сорады менден.

Мангъа ким керек? Теэссюф, озюм де яхшы бильмейим. Тек... не кереклигини билем. Сержант яш киши. Якъында орду хызметинден кельгенге бенъзей. Лакъырдысында, арекетлеринде казарма тертиби сезильмекте. Лякин бу ердеки хызметни башкъаджа. Стол башында отура, огюнде эки телефон — бири ички, дигери тышкы дюнъя иле алякъа ичюн. Чанъ селенесе, трубканы котере, джевап бере. Тыштан ичери адам кирсе, оны токътата: «Кимсинъиз? Не ишнен буюрдынъыз?»— деп сорай.

Мангъа не керек? Буны милиция сержантына айтып анълатмагъа борджлым. Акс такътирде... Ёкъ! Меселени олгъаны киби айттым: «Иш шойле, къардаш! — дедим онгъа. — Мангъа муим весикъа керек. Ойле весикъа ки, бизим эдип...».

Сержант сёзюмни болюп, шахсетимни тасдыкълайыджы къагъыт талап этти... Қягъытны бердим. О, янашадаки къапуны аралыкъ этип, башыны ичери сокъты. Кимгедир бир шейлер айтты, ичериден сакъаллы киши чыкъты. Беяз кольмеги устюнде енъсыз, кок чекмен кийген. «Юрюнъиз!» — деди сакъаллы. Озю яш, юксек, корюниши бираз перишап. Элинде меним къагъытларым... О коридор бою ири адымларынен ёнеди, мен янашасындап ювурыр киби, аягладым. «Директор озюнде олса, меселени альэтер. Олмаса...» — сакъаллыны, гъалиба, бир меселе

раатсызлай эди. О тюшюнджели алда башыны кѡашып алды, сонѡ иля-
ве этти: «Озюнде олмаса, бир чаре...».

Лафыны битирмезден эвель кѡаверенкли, кѡалын кѡапунынѡ джез сапындан тутуп уйтеди. Кѡапу ачылып кетти. Сакѡаллы тааджипленип, токталды. Директор кабинетни ичинде, насылдыр таѡлиматнамени окѡув иле мешгѡуль эди. Акѡырындан кирдик. Киргенимизни дуймады. Стол огюнде туруп, эпни бекледик.

— Павел Тарасович! Киши узакѡтан кельген, — деди сакѡаллы, башыны манѡа таба сильтеп. — Сизде ишни бар.

Сусты, бекледи. Директор исе кѡгѡытлардан назарыны узѡмеди ве бирде-бир мучесини кѡыбырдатмады.

— Узакѡтанмы? — деди о, инает. Биз аякѡ устюнде туруп, ѡрулгѡан эдик. — Узакѡтан кельген олса, айт... кирсин!

— О янынѡызда.

Директор онынѡ сѡзлерини ишиттими? Ишитти исе, анѡладымы? Сакѡаллы бунѡа эмиет бермеди, кѡгѡытларымни онынѡ столу устюне кѡойды, озюнинѡ алидженаплыкѡ борджуны эда эттигини исбат ичюн манѡа чевирильди, кевдесини азачыкѡ эгильтип—догѡрултты, кабинет-тен чыкѡты. Павел Тарасович, кѡапунынѡ тарсылдысыны ишитип, башыны котерди. Огюнде ябаний адамны корюп, айретте кѡалды. Джакѡ-ларында, эйкельтраш япыштырып кѡойгѡан киби, топач этлер кѡыбырданып алдылар. Бетининѡ когертим териси, тери ичинде анда-мында сачыкѡ мавы бенеклер, сагѡ кѡулагѡынынѡ астындаки куюк... онынѡ танкчылар кѡытасында хызмет эткенинден делеялет эди. Танк туташып янгѡан. озю бир муджизе иле олюмден кѡуртулып кѡалгѡан. Эбет! Ойле-лер олдылар.

Биз кѡол тутуштыкѡ. Павел Тарасович меним не зенаат адамы экен-лигимнен меракѡланды. Мерагѡыны кѡанаатлендирдим.

— Манѡа Харджибие вакѡиасы акѡкѡында маѡлюмат керек, — дедим директоргѡа. — Бу чокѡ йыллар эвельси олгѡан шей.

Директор айткѡанымни анѡламады, манѡа джылп-джылп бакѡты. Мен дуйдым, о шимди: «Харджибие дегени не?» — деп сорайджакѡ. О себептен, алдыны чалдырып, дедим:

— Харджибие... койнинѡ ады.

— А! Койнинѡ адымы? Ойле олса, сиз мында адашып тюшкенсинѡыз. Биз — шеэрмиз. Койлер область архивинде... — Павел Тарасович ченгесини котерип, пенджереден тышкѡа, скелеге янаша яткѡан безз геми бетке бакѡып, бир шейлер тюшюнип отурды, инает, башыны терсине кѡакѡытты. — Ойле кой ѡкѡ.

Павел Тарасович инат, кѡуру адамгѡа бенѡземей. Буны, кабинетке киргеним киби, дуйдым. О себептен давалашып турмадым. Ишнинѡ инкишафыны бекледим. Директор стол устюнде яткѡан шише ачкѡычыны алды, янашасындаки батарея трубасыны эки кере тыкѡылдатты. Босагѡа устюнде кѡырмызы штанлы, яш кѡадын пейда олды. Павел Тарасович онѡа, болюк мудири Шабшалны чагѡырмасыны риджа этти. Кѡадын, кѡапуны кѡапатып, гѡайып олды. Кабинетнинѡ саиби, Шабшал кельгендже мени ишгѡаль ичюн лакѡырды тапып оламады. Мен исе ондан, ишке алякѡасы ѡкѡ шейни сорамакѡтан кѡачындым. Экимиз де сустыкѡ, бекледик. Ичери кульренк сачлы, юксек киши кирди.

— Иште, Илья Исаковичнинѡ озю, — деди директор, кишини манѡа гакѡым этерек. — Тарих феппери намзети. Архивнинѡ периси. Баба-сы Исаак Гарипович де чокѡ йыллар бизде ишлеген. Афѡ этинѡыз, бана айткѡан коюнѡызининѡ ады не эди?

— Харджибие кѡариеси... — деп текрарладым мен.

Бойле дегеп вакѡтымда, идаре ребери, уйкен ильмий хадимге шашкѡын назар ташлады.

— Айттым мен. Ойле кой ѡкѡ... дедим. Киши инанмай. Озюнѡыз, Илья Исакович, анѡлатынѡыз!

Павел Тарасовичнинъ арамызда олып кечкен субетни Шабшалгъа накъль этюви кинаели олып чыкъса да, тарих фенлери намзети оны са- бурнен динъледи. Лаф сонъуна якъынлагъанда, эки пармагъыны тёпе- ге котерди.

— Бар эди... — деди Илья Исакович. — Бир вакъытларда, — сонъ менден. — Сизни меракъландыргъан не? — деп сорады.

— Эмирзакъ огълунынъ иши.

Акъыйый архив хадими, бир де-бир маълумат кереклиги айтыл- гъанда, ич де раатсызлыкъ алямети косътермей. Чюнки архив идареси- нинъ ихтиярында не къадар маълумат барлыкъы, яхут ёкълугъы ве не хусуста экенлиги ярым-юрту олса да, данма эсинде. Лякин ич бирининъ мундериджесини тафсилятлы билъмей. Ве билюви мумкюн дегиль. Дёрт юз элли йыл эвельси юзь берген вакънамы, он эки йыл эвельси- ми... архив хадими ичюн фаркъы ёкъ. Онъа мевзунунъ адыны билъмек керек. Харджибне вакънасы... дегенде, Илья Исаковичнинъ къашлары чатылдылар. Озю тюшюнджеге далды. Бу архивде ойле адларнынъ со- ралмагъаны чокъ вакъытлар олгъан. Эмирзакъ огълу ерли помещиклер- нинъ бири экен, шимди о ичюн керек олды, аджеба?

— Харджибне вакънасы... джинаий иш, — деди Шабшал. — Насыл- дыр оджа ольдюрильген. Отузюнджы йылларда Керчътен яш муэндис оджанынъ огълу келип, бабасынынъ меселеси акъкъында тасдыкънаме алгъан, ондан сонъ ильмий-тедкъикъат институтынынъ кишилери на- сылдыр джонк къыдыргъан эдилер. Эмирзакъ огълу!.. — уйкен ильмий хадим директор бетке чевирильди. — Сонъ? Не япаджакъмыз? — деп сорады ондан.

— Фондны бакъынъыз, — деди Павел Тарасович. — Малюмат олса ярдым этинъиз!

Илья Исакович, ишарет пармагъыны къармакъ шекилли этип, манъа ишмар этти. Бу не демек ола эди... анъламадым, лякин Ильянынъ пе- шинден чыкътым. Коридорнынъ тёрюндеки залгъа кирдик. Мында стол- лар башында кергин, ёргъун черели эркеклер ве къадынлар, эсасен яш кишилер, бурунларыны эски джылтлар ичине тыкъа берип, йыртыкъ- мыртыкъ кягъытларны къарыштырмакъта, силиник сёзлерни эджелеп, дикъкъатнен окъуп, дефтерлерине, алла билъсин, насылдыр икметли фи- кирлер язып алмакъталар. Илья Исакович меним огюме «архивден файдаланув къанделери»ни къойды. Окъуп, таныш олдым. Шахсетиме аит анкеталар толдурдым. Озюме зарар маълумат акъкъында ресмий сымарыш ясадым. Илья Исакович кягъытларымны топлап, кендже иль- мий хадимге теслим этти.

— Яхшы... — деди Шабшал манъа. — Бир афтадан сонъ келип ба- къынъыз!

Ичиме ири буз кесеги тюшкен киби олды. Къабургъамдаки этлер- нинъ агърысына чыдап оламай, айкъырып йибере яздым. Озюмни зорнен туттым. Сонъ, асабий кергинлик себебинден олса керек, кулюмсиредим. Шабшал тааджилленип, козьлерини липильдетти.

— Сиз не айтасынъыз? — дедим мен уйкен ильмий хадимге. — Ме- ним ихтиярымда эки кунъ бар. Бу муддет ичинде ишим битмек керек. Битмесе, эписини ташлап, кетеджегим. Ве он беш йылдан бери юрегим- ни кемире кельген ниеттен вазгечеджегим. Анъладынъызмы, Илья Исакович?

Къафамда уймелешкен аджизане тюшюнджелерим бираз ятышкъан сонъ, ильмий хадимнинъ акъчиль юзюне, кульренк сачларына бакътым. О чокъны яшагъан киши. Козьлери айдын, шефкъатлы корюнемектелер. Эгер ялварсам... пек ялварсам, Шабшал ишни аджеле япып бере билир деп тюшюндим. Шубе ёкъ, манъа керек весикъа къолайлыкънен тапыл- майджакъ. О къадар чокъ йыллар кечкен... кимсе онынъле меракълан- магъан. Кимсеге керек олмагъан. Керек олмагъанмы, аджеба? Мен Илья Исаковичке ялвардым. — Бу меним шахсий ишим дегиль, къардаш! —

дедим онъа. — Халкъ ичюн. Риджа этем, алидженап олунъыз! Маълюмки, сизнинъ ве меним ана тиллеримиз бир. Тюркюлеримиз бир. Меним арадыгъым маълюмат сизнинъ ичюн де къыйметли. Ойле экен, мени бир афта беклетип, не къазанаджакъсынъыз?

Шабшал айткъанларымны дикъкъатле динъледиди. Динъледиди, тюшюнди... ннает, йиберильдиди. Юзюндеки сакъынты ёкъ олды.

— Хадимлернен лакъырды этип бакъайым, — деди о. — Разы олсалар... сиз бурскунъ келинъиз!

Бурскунъ... бу бир афта дегиль. Бала киби севинерек, еримден къалкътым. Илья Исаковичке тешеккюр этип, къапугъа догъурылгъан эдим, аркъамдан тыныкъ, умятсиз сеси ишитильди.

— Мен, эльбетте, тырышырым, — деди Илья Исакович. — Лякин маълюмат бармы... тапылырмы, бильмейим?!

Шабшалнынъ шубели сёзлерини ишиттим... анъламагъан олып, чыкып кеттим. Шеэр джадделеринде инсан далгъалары октемленмекте, къайнамакъта эди. Эр кес мевсюмге уймакъ истеген, бильгениндже джазлангъан. Ве къадынлар, эльбетте, бу иште эркеклерни озгъанлар.

Мусафирханеге кельген сонъ, Георгиоскъа кийимлерининъ чыбарлыгъы ве адден ашыкъ сербестлиги акъкъында фикиримни айттым. О буны сафдиллик санды, енгильден джылмайды.

— Замандан артта къалмакъ керекмей, — деди манъа, — улемалыкъ сатып, зира оны, заманны, енъмек мумкюн дегиль. Къадындан летафет, шефкъат истениле. Тазе кийим медений къабилиетлерге иршиювге ярдым эте. Къадын хафиф варлыкъ оларакъ севице. Бизим генчлик заманымызда къадынларнынъ джазасы гъарип эди. Шимди бакъынъыз... не къадар гузеллик!

Къошшум базы бир джиэтлерден, шубесиз, акълы эди. О ихтияр, лякин зеккий адам. Догъру муталаа этмеге икътидарлы. Эртеси куню экимиз денъиз саилине кеттик. Сув джыллы эди. Мен чокъ ювундым. Георгиос союнды... тахта къаснакъ алтында чакъыл устюне чалкъагъа тюшюп ятты. Ювунмады. Кимерде башыны котерип, меним денъиздеки арекетлериме козь эте берди. Сув спорты усталыгъымдан пек хошнут корюнмедиди.

— Биз узакъларгъа... та, Анапа бетлерге ялдап кете тургъанмыз, — деп ташлады о, мен денъизден чыккъан сонъ. — Осман Чакуч ве Апостол Кунъяди дегенлер бар эди. Олар бизден де дешетли эдилер. Къушлыкъ маалинде штанларыны саильде ташлап, денъизге кирип кете, акъшам устю къайтып келе, бутюн кунълерини денъиз ичинде кечире эдилер. Апостол алчакъ бойлу, кутюк киби эди. Осман, къая киби, ири. Кимерде элимиз сюрюнен ялдай эдик. Шимди... не? Къайда о адамлар? — Георгиос Монолуполос, кечип кеткен генчлик чагъларына яныкълап, терен кокус кечирди. — Энди къартайдым... Эким рухсет этмей... — о акъырындан башыны котерди, манъа элесленип бакъты. — Озюнъиз догъма не ерлисинъиз? — деп сорады.

Эки кунъ — эки гедже бир оада яшай, бир ашханеде ашаймыз. Георгиос эп озюнинъ бу шеэрде анадан дюньягъа кельгенини айта берип, мени чокътан бездирди. Бугунъ онъа, кене меним догъгъан ерим керек олды... бу зевкълы. Ярын мен бу шеэрден кетеджегим. О къаладжакъ.

Георгиос бели устюнде котерильди. Аркъасы къырмазы тамгъаларнен безеник эди. Уфакъ ташлар тенине батып-батып кеткенлер.

— Менми? — дедим Георгиоскъа. — Меним догъгъан ерим...

Георгиоснынъ суалине джевап бермеге тедарикленген вакъытымда, озю шархылдап, чакъыл узерине тюшти, сусып къалды. Бир шейлер айтырмы экен, деп бекледим. Индемеди. Бир дакыкъадан сонъ КъараДагъ киби юксек, чытырман юнъю кърсагъы юкъары котерилип, ашагъы энмекте... Котерилип энген сайын дудакълары арасындан сызгы-рувгъа бенъзер вызылты чыкмакъта эди.

Мен кийинип, мусафирханеге къайттым. Сокъакълар Игорь Ойстрах-

нынъ концерт афишаларынен ортюли эди. Ярын акъшам Батуми гемиси келеджек. Архивде ишим битсе де, битмесе де, кетеджегим.

Севинч ве кедер — адамдаки табий ал. Лякин эсассыз эеджапланув мушкюль шей. Архивдеки ишим олурмы, олмазмы? Олур исе... не вакъытта? Бу тюшондже мени чокъ эзгеледи. Гедже къасеветтен юкълап оламадым. Нафиле къасеветленгеним. Чюнки эртеси кую, архив идаресинде Шабшалнен корюшкен сонъ, гонъюлимдеки кедер бутюнлей ятышты. Илья Исаковичте, утекунъдеки киби, перишан назарларны, сачыкъ фикирлерни сезмедим. О диваргъа таялы узун маса башында, аркъасыны залнынъ ортасына чевирип отургъаны алда, чуллы кягъыт парчаларыны туткъалнен япыштырып, чини табакълар астында къурутмакъта эди. Менимнен ана тилимде къонушты, къолумны хошнут чере иле сыкъты, бир де саллады.

— Отурынъыз! — деди манъа Илья Исакович, озюнинъкине бенъземез янгъыравукъ давушнен. — Ишлеримиз, заныма къалса, фена депиль.

— Ойлеми, Илья Исакович? — деп къычырдым мен. Ичимдеки севинччи баш этип оламадым. — Мумкюн олса, фикиринъизни ачыкъча ифа этинъиз.

Уйкен ильмий хадим сёзлеримни ишитмедил. Бельки, ишитсе де, ерсиз исап эттими, бильмейим... назары масанынъ бир четинден дигер четинедже ювурды ве текрар керн дёнди. Илья Исакович ян-янаша тизили къалын джылтлар арасында недир къыдырмакъта. Кечкен сефер келювинде бу стол устюнде яткъан десте-десте джылтлар шимди ёкълар. Оларнынъ ерлерине башкъалар къоюлгъан. Илья Исакович, инает, кенардаки дестенинъ арасына эки пармагъыны тыкъты, ири, ешил джылтны чекип чыкъарды.

— Иште, Харджибие вакъиасы... — деди къарт архиварнуус. Папканынъ устюндеки тозны пачавранен енгильден силип алды, йиплерини чезип, огюме къойды. — Къыдыра-къыдыра, хадимлеримиз эльден аякътап айрыла яздылар. Акъибети таптылар. Озюм де ярдым эттим. Бакъынъыз! Таныш олунъыз!

Илья Исакович, къапусы ачыкъ къоншу одагъа кирди. Мен папкагъа козь эттим. Устюнде къалемнен ве къарындашнен язылы къаитлар, номерлер, эмирлер, имзалар, хачлар... какра шекилли чизгилер толу.

Къайсы меъмур джылдны къолуна алгъан олса, устюнде мытлакъа бир ишарет ясагъан. Язылар, орюмчек авы киби, къарма-къарышыкъ. Оларны текрар-текрар окъудым:

«Мезкюр иш Харджибие къарнеси сакини Аджы Эрбани Эмирзакъ огълунынъ адам ольдюрювде къабаатлануву хусусында тертип олунуп, тедкъыкъ ве таълили махкеме палатасы реис тарафындан 1913 сенсининъ секизинджи декабрь чаршенбе кую Кефе уезди сульх акими ярдымджысы Казимир Илларионович Маклаховкъа авале идильмишидир». Джылднынъ ичинде, махкеме приставынынъ, адам ольдюрюлювине даир акты, Коккозь къарнесинден Умер Малайджынынъ округ махкемесине, Аджы Эрбанининъ джиннай ишини бакъув акъкъындаки арзуал, Эмирзакъ огълунынъ Ташалчын экиминден, башы яралы экени хусусында такъдим эткен сахта шаадетнамеси ве мухтелиф махкемелерининъ къыска уюмлери булунмакъталар. Махкеме весикълаларына аз-чокъ видждан саиб, алчакъ рутбели жандарм меъмурларынынъ хабернамелери де тикилип къоюлгъан. Бу хабернамелерде махкеме хадимлерининъ Аджы Эрбани ишиндеки сунстиъмали тасвир этильмекте. Лякин мезкюр малюматкъа кимсе эмнет бергени ёкъ. Округ махкемеси ишини бакъувдан ред эткен. Арзуал узеринде хурум киби сия мерекепнен: «Кефе уезди сульх акими ярдымджысына...» деп язылгъан, уезд прокуроры ишини бакъып, Эмирзакъ огълуны учь айлыкъ апсхана джезасына махкум эткен. Аджы Эрбани исе прокуроргъа хабар берип, джезадан къуртулгъан. Кефе къавеханелеринде бир афта койф чатып,

Усеин оджа дефи олунган сонъ, Харджибиеде пейда олган. Сонъ оджалар, Аджи Эрбаининъ джезаланылмасына талап этелер. Меселе Керчь махкемесине тюше. Мында ишни бай огълу Алиев бакъа. О Эрбаинден салмакълы пара кымган сонъ «бир йыл муддетине апсханеге къапалсын», деген уюм чыкъара. Умер Малайджи бунъа разы олмай. Князь Юсуповнынъ узурьна барып, къатилге лайыкъ джеза берильмеси ичюн ярдым этмесини ялвара. Князынынъ талабына бинаэн, иш текрар уезд махкемесине тюше. Эмирзакъ огълу дёрт йылгъа Таганрог апсханесине къапалмасы ве Усеин оджанынъ эки огълуна, акъыл-балик олгъанджа, пара берип турмасы акъкъында уюм чыкъа. Ишке князь къарышкъан сонъ, меселе муреккеплеше, Эрбаин теляшкъа келе. Земство идареси башлыгъына келип, джебине дестелернен пара тыкъыштыра, жандарм башлыгъына бир чифт джюйрюк багъышлай, губернатор референтине мектюп иле мураджаатта булунып, ярдым истей, бойле къалабалыкъ заманда бириджи джан муаребеси башлай. Эмирзакъ огълу джезасыз къала. Вельасыл, онынъ джезаланып, апсханеде отургъанына даир папкада ресмий весикъа ёкъ. Уезд идарелериндеки меъмурларнынъ къолларынен тюрлю бичимде тюрлю арифлернен язылы кягъытларны къайтарып-къайтарып, дикъкъатнен окъудым. Эмирзакъ огълу акъкъында башкъа малюмат тапып оламадым.

Элемге комюлип уюттен уютлип отургъан вакъытымда Илья Исакович текрар пейда олды.

— Насыл? Келишикли шей бармы?—деп сорады менден.

— Теэссюф...—дедим мен. Кокюс кечирдим.—Къыйметли шейлер беклеген эдим. Уютлерим эляк олдылар.

Къарт архиварнус манъа итираз этмедн, лякин фикириме къошулгъаны да дуоумдады. Огюмдеки «Аджи Эрбаин Эмирзакъ огълунынъ ишни четке сюрди, онынъ ерине исапсыз имзалар, моурьлер иле орынкели къалын картон джылтны къойды. Мен тааджиПЛЕНДИМ. Шабшалгъа айтмакъ ичюн сёз тапып оламай, яваш-яваш джылатны ачтым. Ачкъанымнен, юзюме узакъ йылларнынъ рутубетли авасы урды. Шытырдауукъ, ири кягъыт табакълары устюндеки акъчыл языларны корьгенде, сёйленюв къабилиетимни гъаип эткеп киби, тутукъландым. Индже, тик арифлер. Нокътасы, виргюли ерли-ерсиз, туташ сатырлар. Кягъытларнынъ четлери сарарган, орталары безаз. Бириджи бетте «Иблисининъ зияфетине давет», деп язылган. Бираз ашагъыда, тырнакълар ичинде «Фикрет эфенди Чувадарнынъ хатире дефтеринден» деп илльген. Къолязма джыйнакълы суретте темизге чекильген. Ич бир еринде тюзетме ёкъ. Табакъларны къарыштырып бакътым. Саифелер узерлеринде къара къарындашнен сыра номерлер къоюлган, амма кимерлери силлингенлер. Бу себептен, къолязманынъ къач беттен ибарет экенини бирден айтмакъ къыйын. Баштан-аякъ сайып чыкъмакъ керек.

— Бу эсарлы язылар не демек ола?—деп сорадым Илья Исаковичтен.—Бу гизлиликле ортюли тифтикли кягъытлар?!

Уйкен ильмий хадим индемедн. Мен ичимде бир къоркъу, айны заманда, хошнутлыкъ ис эттим. Ничюн къоркъу ис эттим, озюм де аялап оламайым.

— Иблисми?...Шабшал омузым устюнден папкагъа козь этти.—Бу, нурлу гъаелер огъурында шент кеткен улу шахснынъ аяты акъкъында хатират,—деди манъа.—Эвеллерде... яш чагъымда, матювлик эттим. Бу языларны кимсеге косътермедим. Косътерген олсам, бельки кимгедир файдасы олур эдн. Къолязманынъ бу бинада, бу кусъкюн къамерлерде, о къадар йыллар ятувында ким не къазанды, аджеба? Кимсе... ич бир шей. О себептен папканы сизге алып чыктым. Амма сагъ тирсегиниз янындаки «Эрбаин Эмирзакъ огълунынъ ишни»нде хайыр чыкъар беллесенгиз, янълышасынгиз. Анда о ёкъ. «Иблисининъ зияфетине давет» бутюнлей башкъа.

Мен къарт архивджиге Аджы Эрбаиннинъ иши эдипнинъ фаджиясы иле багълы экенини айтмадым. О себептен Шабшал, Усеин оджанынъ озю хусусында бир шей бильмей. Аджы Эрбаин меселесинен де пек хабердар дегиль. Архив хадимининъ хызмети—эманет ракъамы эсасында малюматны тапып берювден ибарет. Мундериджесини бильмек шарт дегиль.

— Кимнинъ хатираты?—деп сорадым мен, тааджипленип.—Бу сизинъ къолунъызгъа насыл тюшти?

— Тодор Цанов багъышлады,—деп джевап берди Илья Исакович.—Мешур адвокат. Он алты йыл эвельси вефат этти. Инкъиляб вакъытында шеэрге бир акимет келип, дигер акимет кеткен къалабалыкъ девирде, онынъ эвинде Фикрет Чувадар деген киши гизленген. Озю большевиклерден экен. Бир кунъ... Бу иш 1918 сенеси январьда ола, бир кунъ Фикрет Чувадар сакъл ве мыйыкъ такъынып, шеэрге чыкъа, саруш татар эскадронлысы иле безг гвардия офицери арасындаки атышмада апапсыздан эляк ола. Бу къолязма онынъки экен. Тодор Цановнынъ эвинде къалып кеткен. Сонъки алман дженки вакъытында, озюнъиз де бильсенъиз керек, шеэр харабеге чёкти, архивнинъ ярысы янды, бунъа... бу къолязмагъа, пакъыл киби, бир шей олмады. Окъуп бакъыныыз: Мунасиб корьсенъиз... чюнки мында Аджы Эрбаин чокъ анъыла, мунасиб корьсенъиз, язып алынъыз. Бунъа, эльбетте, директорнынъ рухсети олмакъ керек.

Ах! Картон джылт ичиндеки бу шытырдавукъ кягъытлар, бу куф къокъулы сатырлар меним ичюн не демек эдилер? Кимлерге... насыл тариф этейим? Аман директоргъа чаптым. Павел Тарасович, черемдеки эеджанны эслеп, кулюмсиреди, амма, мерамымны бильген сонъ, не демере бильмей, башыны къашыды.

«Бу бир китап олса... сёз келеми, эки юз он йыл мукъаддем нешир этильген эмсальсиз эсер олса, ич итираз этмез эдим, чюнки китап деген шей окъулмакъ ичюн нешир этиле. Язып ал, не истесенъ оны яп,—деди директор.—Амма бу къолязма. Даа нешир этильмеген. Биревнинъ вариети... оны бутюнлей язып алуvgъа изин бермеге акъкъым ёкъ. Сизге керекми? Окъунъыз, таныш олунъыз!»

Мен итираз этип оламадым. Окъув залына къайтып кельдим. Отуруп окъудым... уфачыкъ, эски бичимли арап арифлеринен язылгъан ве мерекеби эппи слинип, акъчылланып къалгъан сатырларны окъумакъ къолай иш дегиль эди. Мен окъудым... Базы келимелерни къайтарып-къайтарып эджеледим. Бунынъ себебинден Батуми гемисини де къачырдым. Шеэрде дёрт кунъ даа къалмагъа меджбур олдым.

Эвге къайтып кельген сонъ, афизамдакилерни алель-аджеле дефтерге язып къойдым. Фикрет Чувадарнынъ озю ким? Мезкюр къантларны ичюн язгъан? Бу хусуста манъа ич бир шей малюм дегиль эди... Къолязмань окъуп чыкъкъан сонъ, эписини бильдим. Сиз де, мухтерем окъуйджы, ойле япаджакъсынъыз, окъуп чыкъаджакъсынъыз... башкъа чаре ёкъ, «Къантлар»—вакъианы накъиль этиджи адий мухтасар малюмат эди. Мен олардан эдебий эсер усулгъа кетирдим. Шубе ёкъ, эсерде эскидже сёзлерге ве ибарелерге расткеледжексинъиз. Лякин мен, вакъианынъ юзь берген девирини ве тилимининъ о замандаки инкишаф севнесини козьде тутып, мантикий талапкъа табий олдым. Ойле олса-да, Абдухайыр Абдурешид, Азиз Бурашев, Абдураман Барневнинъ улу эдип акъкъындаки аджайип икяелерини ишитмеген, Зейнеп, Наиле ханымларнынъ ве Эбабильнинъ изаатларына итибар бермеген, аджайип бу эсер шубесиз, дюнья юзю корьмейджек эди.

Фикрет Чувадар... ах! Фикрет Чувадар не дейджок? Бакъайыкъ!

* * *

Мен кунъбаты джебэсинде рус генералы Брусиловнынъ атлылар къытасында, аскерий хызметте эдим. Ясапати дживарында агъыр яра-

ландым. Маджарларда думдум денильген кършун, балдыр кемигимни эки ерден сындырды. Мени сикхие* поездына кьоюп, Одессагъа кетирдилер. Дёрт бучукъ айдан берн бу дебдебели ве мудхиш шеэрде Марсельеза джаддесиндеки лазаретте булунам. Аягъымны кесмек истедилер, разы олмадым. «Алла эшкына...—дедим экимге,—бир чаре тапыгъыз, аягъым бутюн къалсын». Эким франсыз эди, мени анъламады. Уйкен эмшире Ревекка, эсли еуди къадыны, сёзлеримни терджиме этти. Хирург бир шейлер айтты... башыны терсинне саллап, чыккып кетти. «Къолундан кельгенини япаджакъ—деди эмшире, озю койкам янындаки курсюге отурды, манъа кедерли козьлеринен бакъты,—лякни алынъыз макътаныладжакъ киби дегиль. Бир якъынъыз дельметешик».

«Къолундан кельгенини...» Эбет! Эр кес япып олгъан ишини япа. Экимден арткъачыны насыл талап этерсинъ? Албуки анда... Авустурия чёллеринде бизим кърдашлар душман иле дженклешип, къан тёмекте, телеф олмакталар. Ойле япмасалар, алманлар Верденни запт этеджек, Парижге киреджеклер. Париж франсыз ичюн не демек? Аяты, виджданы....

Эким не тюшюнди? Неге ишанды? Муджизегеми? Бильмейим. Аягъымны кесмеди, чырышлап, мени асты тахта койкагъа къойды. Чокъ кунълер кыбырдамай яттым, кемик битишкен сонъ... къолтукъ таякъларнен юрге рухсет этти. Тюневин, уйле емегинден эвель, юкьугъа кеткеним. Ревекка оларны алып кетип ординаторгъа телсим эткен. Бугунъ таякъсызым. Невбетчи экимге айттым... «Ойле олмакъ керек!» деди. Сагъ аягъым дёрт пармакъ кыскъаргъан. Юрмеси пек кучъ. Тез ёрулам. «Алышырсынъыз...—дей уйкен эмшире,—акъсагъанынъызнынъ да фаркына бармазсынъыз».

Бойле аякънен мени бир даа дженкке йибермезлер беллейим. Бизде яралы офицерлер арасында тюрюю лакъырдылар юре... Распутин олдырюильген дейлер. Ондан да башкъа, учъ полкнынъ аскери укюметке кършы нсыян котерген. Ёкъ... манъа тез-тез Кърымгъа къайтмакъ керек.

Дёрт бучукъ ай... бу аз вакъыт дегиль. Киши безе, ёрула. Мында лазаретте, газета окъумакъ ясакъ. Джан сыкъысындан дели олмакъ мумкюн. О себептен озь-озюме мешгъулниет тюшюнип чыкърдым. Бир вакъытларда менимде окъугъан киши хусусында хатират иджад эттим. Зевкълы шей... Кимерде о адам иле, ичеклеримиз бир-бирлерине битишик киби, достане яшай, кимерде исе муамелемиз, мен онынъ—о меним гъыртлагъымны кемирмеге азыр сыртланларнынъкине бенъзей эди. Арамызда зыддиет гъаевий муляазалар нетиджесинде юзь бере тургъан. Сонъра бир-биримизни гъаип эттик. Мен Петербургъа кеттим... окъудым, о маариф хызметинде къалды. Мен академияны битирип кельген сонъ, такъдир бизни текрар корюштирди. Биз энди, эвельдеки киби, кибар осьмюрлер дегиль, тюшюнип-ташынып сёйлесмеге икътидарлы генчлер эдик. Меслеклеримиз бир-бирлерине якъын олмасалар да, дюнья корюшимизде айрылыкъ ёкъ эди. Бу себептен, юзлеп чакъырым ёл юрюп, мен онынъ, о меним эвиме келип, эр тосатында эки-учъ кунъ къонып-къонушып кетювге алышкъан эдик. Акъибетте, бу адам меним къальбимни, дуйгъуларымны эсир алды, аятымнынъ ве тюшюнджелеримининъ шекиленювине аким кесилди. Меним ичюн, омюримни онсыз... ондан узакъта тасавур этмек кучъ олды. О буюк киши эди. Бир къатильнинъ элинден шейт кетти. Мен аджанп достумдан маърум къалдым. Юрегимнинъ яныгындан, акъылымны гъаип эте яздым. Махкеме идарелерине бардым, къатильнинъ джиддий джезаланмасыны талап эттим. Амма онынъ кисесин къалын эди. Элимден бир шей кельмеди. Сонъра... дюнья къарышты. Эки йыл кършун, шрапнель афаты, иприт думаны ичинде эп оны... о саде оджаны тюшюндим.

* сачитария

Лазаретте... инсан этининъ чюрюмесинден ве камфорадан бозулгъан ава ичинде, мен достумнынъ рухуна седжде иле шу хатиратны яздым ве адыны «Иблисининъ зияфетине давет» дие къойдым. Хатиратнынъ кимер ерлеринде озюмни де тасвир эттим. Муэллиф сыфатында дегиль, ишти-ракчилернинъ бири оларакъ. Бу сатырларнынъ астындаки, Фикрет Чувадар меним лагъабым. Оны Усеиннинъ бир озю биле эди. Мен озъ козьлерим иле корьген ве Усеиннинъ агъызындан ишиткен вакъиаларымны накълъ эттим. Мезкюр эльязманы нешир этюв ннетим ёкъ. Шай... достумнынъ хатиресине бир де-бир хайырлы иш япып, виджда-нымны акъламакъ истедим. Мен эдип дегилем... демир ёл муэндисим.

Агъустоснынъ экинджи афтасында беяз къаялар арасында къысылы къадирий шеэрнинъ минарелеринде акъшам эзаны окъулгъан маальде «Мемиш Агъа» къавеханесининъ хан-азбарына эки джюйрен ат екили араба келип кирди. Огдеки сол копчегининъ къыршавы бошагъан олса керек, тёшеме ташлар узеринде шиддетли тасырдай ве ерни сарсыта берип азбарнынъ аркъасына таба кечип кетти, япыкъ ем анбарынынъ къапусы огюнде токътады. Атларнынъ къурсакълары тердеп джибицген, аякълары тизлеринедже тозлангъанлар.

Айдавджы, къыска елькели деликъанлы, къамчисининъ сапыны агъычнынъ демир ильмегине тыкъты, бир къолунен атнынъ япбашына тирелип, ерге сычрап тюшти. Могедекнинъ огю бошагъан сонъ, ичтен бурма мыйыкълы, яш киши чыкъты, копчекнинъ кигийлерине басып, ашагъы энди. Устюндеки костюми бираз бурюшкен, галстугынынъ тююми четке джылышкъан, къалпагъы астындан чыкъып тургъан перчемине пичен парчасы илишип къалгъан. Яш кишининъ хабери ёкъ... О себептен, араба япында кибар черэ иле тим-тик турды.

Арабанынъ тёрюнде тазе кокатлар устюнде отуруп кельген яш къадын, къучагъындаки баланы узатып, еркеки бурма мыйыкълы адамгъа берди, озю бир аягъыны парка устюне басып, дигер аягъыны ерге къойды, сонъра анбарнынъ диварына якъын чекилип, тенине япышып къалгъан этегини тюзетти, башындаки пуллы фырлантасыны чезип, орьме сачларыны джыйыштырды, фырлантасынынъ бурюшклерини язып, гъайрыдан башына багълады. Къадыннынъ джазланувы биткен сонъ, яш киши баланы къайтарып къадынгъа берди.

— Сен, Умер, атларны гувар,—деди о айдавджыгъа,—терлери къалгъан сонъ, сувар. Ем бермеге де унутма.

Айдавджы, къашкъа джюйреннинъ агъызыгъыны алмакъ ичюн, тамакъасасыны чезе ята эди, эмджесининъ сафдиль огютлерини ишитип, кулюмсиреди.

— Билем мен...—деди Умер. Озюне, аля бала деп бакъылгъанына, гъалиба, ынджынды. Хайли вакъыт лакъырды этмей, хамутларны ве джюгенлерни чыкъарды, нохталарны кечирди, ннает, иляве этти.—Атларнынъ къасветини чекменъиз. Озюнъизнинъ ишинъизни бакъынъыз!

— Геджени могедек астында кечиреджексинъ. Оны да билесинъми?

— Билем.

Бу хызметлер Умер ичюн енъилик дегиль. О койден «Мемиш агъа» хан-азбарына афта сайын келип-кетге, мындаки кахъялар, къантар хызметчилери, ашчылар, къапуджылар иле чокътан таныш. Танышлыкъ, малюмки, буюк устюнлик. Атларны сувармакъ, ем бермек... Бу да ишми? Умернинъ боюнда ондан муимдже вазифелер бар. Сёз келими, арабада, устьлери кампа иле ортюли эки селе эрик ве бир тарпи армутны базаргъа котюрип, бабасы Абибулла акъайнынъ данмий муштериси, устаз Керимге теслим этмек, бакъкъал тюкяниндан къаве, шекер... къарын ягъы, эльва алып, тез-тез койге къайтмакъ

керек. Бабасынынъ эмири ойле. Бабасынынъ эмиринден, башкъа хызметлер де бар. Эмдже ве енге бурскюнъ поездге минип, Кефе бетке кетеджеклер. Оларнынъ озьлерини ве эшьяларыны арабанен вокзалгъа алып кетмек керек.

— Бильсень... яхшы,—деди эмдже.—Биз ичериде олурмыз.Ишинъ биткен сонъ, кир. Къапынырмыз.

Бурма мыйыкълы киши — догърусы, онынъ мыйыгъы бурма дегиль, уджлары тёпеге къайтыкъ,—елькеси узерине джылышкъан къалпагъыны догърултты, элиндеки кумюш саплы, сырлы таягъына де таяна, де авад саллай берип, къавехане бетке джёнеди. Къадын, элиндеки баланы бир омуздан, дигер омузгъа авуштура-авуштура, янашалап, ве ходжасынынъ онъайтсызджа фырлана берген таягъындан сакъынаракъ, четлеп адымлады. Кемер-дивар янында мусафир муштерек къапунынъ зембелегинден чекип ачты. Улькюн аяттап кечип, салонгъа чыкътылар. Бунда диварлардаки тенеке къаснакълар устюнде къалын балавуз чыракълар чытырдап, чатлап, хош къокъулар сачып янмакъталар. Масалар башында эсли-башлы эркеклер ве сийрек-серпек къадынлар отуралар. Кошеде безя якъалы хырджыман кишилер домино ойнайлар. Къайсы енъе, къайсы енъиле, кенарда туруп бильмек къыйын... амма ардыны кесмей шакъылдап куле берелер. Олар кейфлилер, базыргянар ве базыргян огъулчыкълары. Долап устюндеки граммафонда Ашыр уста «Не эйлединъ, не эйлединъ сен бана?» дие, яныкъ тюркюни сёйлемекте.

Адамларнынъ башлары узеринде сигар тютюни, инсан тери ве азачыкъ да къаве къокъусы къарышыкъ, ренксиз думан долапмакъта.

Бизим мусафирлер кошеде, дивар янында ер тапып, отурдылар. Отургъанлары киби, оглеринде къырмызы фесли, акъчилъ бетли гарсон пейда олды.

— Эфенди азретлерине не лязим?—о сагъ элини кокюси узерише къойып, белинедже эгильди.—Емекми? Къавемми?

— Эки къаве,—деди бизим мусафир.

Онынъ озю ве рефикъасы, шубесиз, ачлар. Лякин емек сымарышы япмакъ ичюн азыр дегиллер.

Мусафир къалпагъыны чыкъарды, элини ятымлап энгильден онынъ терисини сыйтап алды. Пармакълары устюнде, чарх киби, эки-учъ дефа айландыргъан сонъ, къайтарып башына киеджекте, ерге узун пичет тюшип кетти. Къарысы буны эсledi, ошланып кульдю. Къалпакънынъ саиби индемени. «Ярым кунъ могедек астында чалкъангъан адамгъа нелер илишмез!..» О мыйыгъынынъ уджларындан тутуп тёпеге къайтара башлагъан эди, хызметчи къаве кетирип, алчакъ маса устюне къойды, озю кенаргъа чекилип, аякъ устюнде индемей турды. Мусафир хызметчининъ арекетсиз турувыны багъшыш беклевге ёрап, эки пармагъыны джелетининъ къабургъа джебине сокъкъан арада, янына безя костюмди, козьлюкли адам кельди.

— Эй, аллайым!—деди о, сакин, йымшакъ давуш иле.—Шамиль эфенди! Сизмисинъиз?

Мусафир акъырын еринден къалкъты, кендине узатылгъан къолнынъ саибине айретле бакъты-бакъты, ниает, таныды.

— Афыз! — деди мусафир, эеджан ве инамсызлыкънен,—Азизим! Мен сени текмиль гъаип эттим.

Олар эль тутушты, сонъра къучакълашты, севинч ве хошнутлыкъ ичинде, небет иле бир-бирининъ аркъасыны таптады... чеккелешти ве шакъалаштылар.

— Корюшмегенимиз къач йыл олды? — деди Афыз.—Артыкъ исабыны гъаип эттим. Къайдалардан кельдинъиз?

— Койден.—Мусафир, янындаки къарысына ишарет этти,—риджа этем. Меним рефикъам, Аджер ханым!

Афыз белинедже эгилип, догърулды. Къадыннынъ къолуны тутмады, чюнки... енъи адет иле корюшмек мумкюнми, дегильми... бильмей эди.

— Гъает хошнутым...—деди о, Аджире ханымгъа.—Чоджукъ огъланмы, къызымы?

— Огълан. Даниял.

— Машалла!—деди Афыз эфенди.—Аджаип бала. Оседжек, буюджек. Итимал, аджаип девирде яшайджакъ! Ким билир?

Юкълап оламайып, шыншыкълай берген баланы къоллары узеринде салламакъта олгъан Аджире ханым, башыны сезилир-сезильмез къакъытув иле, Афыз эфендининъ лютуфкъяр сёзлери ичюн озь миннетдарлыгъыны, башыны азачыкъ къакъытув иле, ифа эте бильди.

Афыз эфенди отурмакъ ичюн этрафына бакъыныр экен, хызметчи онынъ астына деръал курсюни джылыштырып къойды, озю четке чекильди. Афыз эфенди отургъан сонъ, хызметчини ишмарле янына чагъырды.

— Гаспар, Меметке айтынъыз, мусафирлерге...—о козьлерининъ аркетинен Шамиль эфендини жосьтерди,—уръметли мусафирлер ичюн эйи ятакъ азырласын. Акъшамлыкъ емек берсин. Мени анъладынынъмы, Муса?

— Шубесиз, шорбаджы!

Хызметчи арт-артына дёрт адым кетти, сонъра гъанп олды.

— Сизни бирден танып оламадым, тасавур этесинъизми?—деди мусафир. О субетке сербест джериян бермек истеди, чюнки озю ресмий лакъырдыгъа ич де алышмагъан эди.—Пек денъишкенсинъиз.

— Эр кес ойле дей, лякин насыл денъишкенимни кимсе айтмай.—Феми эфенди зевкъланып кульди.—Азгъаныммы? Семиргенимми? Сиз, эски достум да, ойле...

— Текарян эслидже корюнесинъиз. Лякин бу табий шей. О къадар вакъыт кечти!

— Эслидже? Бакъ, бу догъру. Бу достча,—Афыз эфенди ишарет пармагынен мусафирнинъ огюндеки бошлукъны тюртти.—Мен, акъикъатен, къартайдым.

— Эвлисинъизми, Афыз эфенди?

— Хайыр. Эвли дегилим. Шеэрнинъ гузель къызлары буюк мирас саиплерине ходжагъа чыкътылар. Мени ойлелерден исап этмедилер—Афыз мусафирге безз черчивели козьлюги устюнден бакъты... Субетдеши не дер экен деп, бекледи. Мусафир индемеди. Афыз текрарлады:—Эбет! Мен къуру къалдым. Мен эр вакъыт, эр муим шейден къуру къала тургъаным, хатиринъиздеми?

Бу эки генч киши медресе дерслеринде ян-янаша отургъан, бир уджреде яшагъан эдилер. Медреседен сонъ, Шамиль озю муаллимлик этти. Афыз не иш иле мешгъуль олды? Бундан Усениннинъ хаберни ёкъ. Медресеге кельген вакъытларында Афызнынъ ады—Феми эди. Шамильнинъ—Усени, Муаллим Фемиге, къуранны ифадели дюльбер окъугъаны ичюн афыз... ады берди. Усениге, аз-чокъ гъаевий лакъырдылары ичюн, Шамиль, денильди. Шамиль бугунъгедже эски ве енъи адларыны чифт къуллашын кельмекте.

— Сизни Стамбулда, окъувда, деп ишиткен эдим.—деди Мусафир. Сонъра айтмагъа башкъа шей тапып оламагъанындан, озюнинъ галстугыны тутып бакъты. Тююм кольмегининъ токъал уджлу якъасы астына кирип кеткенини сезерек, тез-тез тюзетти. Тююм резина устюнде ясалгъан. Оджа боюныны къыбырдаткъан сайын, тююм сол якъкъа джылыша бермекте эди. Усени оджа лафыны девам этти.—Дарылфнунда окъугъанынынъ догърумы? Янълышмы? Ич асылыны биллип оламадым,—деди Афызгъа.

— Ёкъ. Окъувда дегиль эдим, — деп джевап берди къонакъбай.—Окъумакъ истедим... Кемал Шериф иле экимиз, академиягъа къабул

да этильдик. Амма манъа окъумакъ мунасиб олмады. Бабам хасталанды. Быракъып къайттым.

— Кемал Шериф... окъудумы?

— Окъуды. Муэндислер академиясыны икмаль этти.

— Ойлеми?—деди Усеин Шамиль, тааджипленип,—шимди Кемалнынъ озю не ерде?

— Чёль бетте... демир ёл къуруджылыгында.

— Онынъле корюше билъсе эдим,—деди Усеин оджа. Тек бойле деди. Кемал Шериф акъкъында башкъа лакъырды этмеди. Сусты... нелердир тюшюнди. Сонъра череси бирден булутланды, къальби хавфлы адисе сезген киби Афызгъа аджизликле козь этти,—Абдулкъадыр эфенди не алда? Сагъ-селяметми?—деп сорады.

Афыз башыны четке бурды, досту онынъ козьлериндеки эеджанны корюп, къоркъты.

— Бабам о вакъытта... вефат эткен эди.

«...Вефат эткен эди». Сёзлер Усеиннинъ къальбининъ агъыр ярададылар.

— Ата неден хаста эди?—деп сорады о Афыздан.

Афыз индемеди. Оджанынъ сёзлерини ишитмеди. Бабасы акъкъындаки лакъырды онынъ кедерини къозгъады. Тюшюнджеге салды.

Абдулкъадыр эфендининъ Усеин Шамиль ичюн къыймети буюк эди? О атаны унуткъаны ёкъ. Унутмайджакъ. Медреседе экенде, окъув акъкъыны тёлемеге бабасынынъ кучю етмегенде, параны онынъ ичюн Абдулкъадыр эфенди тёледди. Окъувы биткен сонъ оны муаллимлик хызметине алмакъ истемедилер. Алынмасына Абдулкъадыр эфенди ярдым этти. Тек булар дегилъ. Дигер алидженаплыкъларны да япты. Усеин оджа шимди хайырсыз хаберни ишиткенде, меръум ичюн чокъ яныкълады.

Феми Эфенди озю бу аллы-такъатлы аиледе догъса да, эркеликни билъмеди. Генчлигинде окъуды, талим-тербие алды. Хырджыман чагъында ишледди. Бабасына нисбетен къальбинде даима севги ве урьмет беследди, онынъ таълиматыны мукъаддес хызмет деп билъди. Онъа сандыкъ олды. Абдулкъадыр эфендининъ рефикъасы табанаджы Топузовнынъ къызы, Суваде, эки огъул дюньягъа кетирди. Уйкен огъул Халиль осюп-етишкен сонъ баба эки бакъкъал тюкяны ачкъан, ишлерни огълунен берабер чевирди. Сермае топлангъан сайын, фаалнети кенишледди, чокъкъа бармай, Абдулкъадыр хап-азбарынынъ, къавеханенинъ де санби ола. Гурюльтюли йигирминджи асыргъа аякъ басар экен, заманнынъ нефес алувында улу вакъналар ве кешфлер ис этип, аз-чокъ таъсилъ коръген илери адамларнынъ фикирлерине къошулды, шеэр управа заласында сийрек-серпек олып кечкен меджлислерде халкъ маариф файдасына козьге корюнир мыкъдарда ианелер берювден къачынмады. Сонъ уйкен огълу Халиль юрек хасталыгъындан олды. Халильнинъ ерине Феми кельди, ишлер эвелькинден де яхшы ёл алды. Келир артты. Бабанынъ шеэр джемиети индинде итибары юкселе. Лякин тиджарет—эски ве саде зенаат, оны огренмек ичюн буюк акъыл талап этильмей. Бу корюмли эвде исе ильмий хызмет иле намы чыкъкъан бир адам олмакъ керек. О себептен Абдулкъадыр эфенди гендже огълу, Фемини, окъумакъ ичюн Петербургкъа ёллады... онынъ ерине сой-соптан ярдымджы киши сайлап алды. Секиз ай кечти, баба хасталанды... вефат этти, Феми эфенди бабасынынъ дженазе мерасимине кечикип кельди... кельген сонъ бир даа Петербургкъа къайтмады.

Суваде ханым, эсли къадын, огълунынъ ишлерине ярдым ичюн озюнде кучъ ве къабилиет тапып оламагъанында, Фемиге, бакъкъал тюкяналарыны къапатмакъны тевсие этти. «Русие шеэрлеринде бабанънынъ кишилери юрюп, тапсыкъ маллар къыдыра-тапа ве поездлерге юклеп, бизге ёллай тургъанлар,—деди Суваде ханым огълуна,—тюкяналарымызнынъ хадимлери вокзалда кирагъа дрокълар тутып,

малны тюкяпларгъа алып келе эдилер. Бабанъ бутюн омюринде бу ишлернен мешгъуль олды. Шимди экимиз къалдыкъ. Сапъа бу белялы ишлер не керек?» Феми анасынынъ сёзюни тутты. Бакъкъал тюкяпларыны къапатты, исап кести. Хан-азбарлы «Мемиш Агъа» къавеханесини къалдыра. Ана иле огъул кечинмек ичюн буны кяфи корьдюлер.

Окъув йылларында, «сен», деп къонушкъан бу яш кишилер—Усеин йигирми докъуз яшында, Феми—отуз бирде—шимди бир-бирине, «сиз», деп мураджаат этмектелер. Бунынъ, эльбетте, себеплери бар. О заманда экиси де бир рухий севиюде олып, бир укъукъкъа сайп... къолларындан кельген иш, ялынъыз окъув эди. Ондан сонъ чокъ вакъыт кечти. Шимди Феми паралы, кучлю. Джемнетте ишгъаль эткен ери мунм. Усеин Шамиль ким? Кой оджасы... эфкари умумиеге тесир этмек ичюн элинде васыта ёкъ. Феми—башкъа. О шеэр агъаларынынъ бири оларакъ, озь ляйыкъатыны сакъламакъ, уфакъ адам иле суьбет вакъытында онынъ шахсиетине фахрий унван такъып къонушмагъа бильмек керек. Бу бойле... Лякин Феми эфенди Усеин оджанынъ ичтимайи фаалиети акъкъында бир шейлер бильмеген дегиль.

— Якъында «Терджиман»да эсеринъизни окъудым...—деди Феми эфенди мусafirге.—Бегендим. Гузель... керчек, мен тааджиппленмедим, чюнки бу меиль сизде чокътан межджют экени хатиримде.

Эсери бир де-бир ерде дердж этильген эр бир истидатлы эди киби, Усеин Шамиль де кенди шири хусусында бу сёзлерни ишитип, аза-чыкъ сыкъылды, череден къызарды, чюнки озюнинъ эдебий эсерлер язгъан адети барлыгъыны бильгенлерни азетмей эди. Дердж этильген эсер окъулсын, итираз ёкъ, амма муэллиф хусусында баллы-шербетли лаф чокъ олмасын. Бу догъру фикирми, янълышмы... тасдыкъламакъ кучъ, лякин Усеин Шамильнинъ адети ойле.

— Э!—деди Усеин Шамиль. Башыны алдгъа-арткъа саллап алды,—кимерде билесинъизми... вакъыт олгъанда огърашам.

— Ёкъ... акъикъатен бегендим.

Феми эфендининъ къашлары бир-бирине якъынлаштылар. О нени-дир эске тюшюрмек истеди. Ичинден насылдыр сёзлерни текрарлады, хатирине кельген сатырлары исе ашыкъмай, ачыкъ-айдып, ифадели суретте окъуды. Феми эфенди медреседе экенде шиирлер окъумагъа се-вер, амма озю язмагъа бильмез эди.

Балыгъы ерсе балыкъ,
Буны такъдир этти халкъ.
Зулума инсан дегиль ляйыкъ,
Кель, яналым! Кель, яналым!

Истейелим, акъ бир олсун,
Бунинъ ичюн диван къурулсын,
Бу ёла джан къурбан олсун,
Кель, яналым! Кель, яналым!

Феми эфенди бу ерде токъталды. Бираз тюшюнди... пельтекленди. «Тапылсын де... Тапылсын дева эр дерде...» А! Ым! «Къалмасын бир...» лякин сонъуны хатырлап оламады.

— Аджаип шиир...—деди Феми эфенди, ннает,—терен дуйгъуларымызы ифа этмишсинъиз. Алла разы олсун. Шамиль эфенди! Заманы келеджек, сиз буюк эдибимиз оладжакъсынъыз.

— Тешеккиюр сизге, Феми эфенди!—деди Усеин Шамиль.—Мен кендим буюк олмакъ ичюн дегиль, чаризм зулумы алтында эзиле, хырпалана, бир авуч къалгъан халкъымызны тюшюнем.

— Бизим шеэрге ёлугъыз насыл тюшти?

— Исмаиль эфенди иле корюшмек истейим.

— Чокъ эйи,—деди Феми эфенди,—лякин ата якъында Мысырдап кельди. Ёргъун дегильми экен?

— Меним ишим буюк дегиль... зан этсем, оны заметлендирмез.

— Сизге, Шамиль эфенди, меним ярдымым ксрекми?—деди Феми

эфенди.—Керек олса, чекинментыз! Исмаиль бей иле арамыз фена дегиль.

— Тешеккур! Эвеля, озюпен корюшейим... не дейджек!

Къырмызы фесли хызметчи кельди. Эгилип шорбаджынынъ къулагына нелердир пысырдады, сонъ четке чекилип, чыракъ киби давушсыз турды. Шорбаджы бир Усеин оджагъа, бир де Аджире ханымгъа козь этип алды.

— Сиз, шубесиз, ёргъунсынъыз,—деди о мусафирлерге,—ят, раатланынъыз. Ярын, ипшалла, корюширмиз,—сонъра хызметчиге хытабен деди.—Шамиль эфендиге ятакъ одасыны косьтеринъыз!

Афыз эфенди къалкъты, мусафирлерге «хайырлы гедже» тилеп сагълыкълашты, агъач мердивен бою юкъары къаткъа догъурылды. Усеин муаллим рефикъасынынъ тизлери устюнде юкъллагъан баланы къучагына алды. Къадын-ходжа хызметчининъ пешинден кеткенде, пенджере янындаки стол башында Умерни корьдюлер. Бу маальгедже оны хатирге кетирмегенлерине озьлери ынджындылар.

— Бир шейлер ашадынъмы, Умер?—деп сорады ондаи Усеин.—Афу эт! Биз пек ёрулгъанмыз...

Умер, эр вакъыттаки киби, муляйим кулюмсиреди, башыны яваштан къакъытты. О эмджесини севе. О себептен нукъсанларыны багъышламагъа даима азыр эди. Умер бана Усеиннинъ Феми эфенди иле отурып къонушкъаныны корьди, янларына бармагъа чекинди. Мани олмакъ истемеди. Бу ерде отурып имамбайылды ашады, артындан макъсыма ичти.

— Мени къасевет этментыз, эмдже!—деди Умер.—Мен бу бинада чокъ олам, Феми эфендини де билем. Мында экенинъизни онъа мен айттым.

Усеин муаллим айретте къалды. О Умерни, керчектенде, аля бала беллей эди.Ал бу исе, Умер оськен, буюген... айдын афызалы йигит олгъан. Онъа окъумакъ керек.

Саба Усеин оджа, къулагъы тюбюндеки бала агълавындан уянды. Бельки Аджире бир шейлер япар, бала сусар, деп бекледи. Бала сусмады. Усеин оджа, ннает, козьлерини ачты, тешек ичинде Аджире ёкъ эди. Баланынъ къундагъы чезик, эскилери сылакъ, аячыкълары авада ойнамакъта эди. О ушюген, гъалиба. Ёргъаннынъ кенарындан чекип, баланынъ устюни орттю. Агълавы токътады.

Усеин Шамиль турды. Чыкъып Аджире ханымны къыдырмакъ истеди, бу эснада къапу ачылды, элинде, зембили Аджире кирди.

— Сени гъаип эттим,—деди Усеин тааджипленип,—къайда эдинъ?

— Къатыкъ базарына бардым,—деди къарысы, хошнут давуш иле.—Бу ерге якъын экен. Къадайыф тюкяны артында.

Зембилъ ичинден сыджакъ пителер, эльва, тар, узун бардакъта къой къатыгъы чыкъарып, стол устюне къойды. Усеин оджа оларгъа ннаетсиз къанаат иле козь этерек, бала киби севинди. О къой къатыгъы севе эди. Алель-аджеле азбаргъа чыкъты, чешмеде йыкъанып кельгендже софра азыр эди. Къадын ве ходжа отурып, зевкъ ве ичтаа иле сабалыкъ едилер.

Еген сонъ оджа, купеш къыздырып башлагъанына итибар бермей, шеэрге чыкъты. Адамларнен фыкъырдагъан чаршыны бойлап кетти. Эппи ёл алгъан сонъ, мал-мийит ичинде къакъынып-тюртюнип юрювден къачынаракъ, «Авропа» къавеханеси беттеки къалдырымгъа авушты... ойле адымлады. Сырлы Чешме аралыгъы башында, таш басамакълар устюнде, китап тюкяны саиби, Усеин Балич, сарыкълы кишинен къонушып турмакъта эди. Оджа узакътан Баличке башыны саллады, сагъ къолуны кокюси узерине къоюп, азачыкъ эгильди, ёлуна девам этти. Огге юрюджи-арткъа къайтыджы юкю девелер ве эшеклер, боюнларына чапълар такъылы учъ атлы файтонлар, къырмызы къушакълы, дерекой къалпакълы айдавджылар. Давулларынынъ агъырлыгъындан омузлары

бир якъкъа чёккен кыйыкъ, булгъача сатыджылар, сачакъ кольгесине чекилип, кемане ве даре чалып, тюркю сёйлейиджи къарт чингенелер... Усеин оджа бу гурюльтюли сокъакъларны, бу зевкълы, догъмуш сада-ларны сагъынгъан эди. Кимерде Чаршы ортасында токъталып, уджу-буджагъы ёкъ инсан чалкъанмасыны сейир эткен ола, лякин чокъ тур-магъа чареси ёкъ... текрар илери ынтыла. Базыргян Ялпачыкънынъ аршын-мал тюкяны огюнден, Шабалта мааллесининъ къабургъасындан кече, хансарайны да аркъада къалдырып, Почта аралыгъы уджуна кельгенде бурунына янтыкъ къокъусы ура. Оджа муштерем окъуйы-джымызгъа малюм, къавеханеде ашап, тоюп чыкъты, ач дегиль, амма фуруннынъ янындан кечип кетип оламады. Ичериде юфкъа, беяз бе-денли, къыскъа мыйыкълы Арифметет уста, агъач курекнен фурундан янтыкълар чыкъарып, ири тахта тёшеме узеринде тизмекте, янашада, тенеке сергилерде кербар ренкли тазе булгъачалар, къуманчыкълар — маялар, бакълавалар сыра-сыра олып, ярашып турмакъталар.

Стол аркъасындаки къувурчыкъ сачлы, гульгюли янакъ огълан бала козьлерини муштериге котерди.

— Булгъача къачкъа?—деп сорады оджа.

— Дёрт капик,—деди бала.

— Янтыкъ?

— Учъ капик.

— Оджа элини джебине тыкъты, къармалап бакъты, уфакъ пара ёкъ эди. Янтыкъкъа ола, ири акъча бозмакъ истемеди.

— Къалач бармы?—деп сорады оджа.

— Бар,—деди бала.—Данеси дёрт ша.

— Муштери, джебинде тапылгъан эки капикни баланынъ огюне къойды, бир къалач алып, фурундан чыкъты. Аягъы къалдырымгъа ба-сар-басмаз, къалачны тишледн. Къалач сыджакъ ве йымшакъ эди. Ашай-ашай кетти. Он беш йыл даа кечер, кендине дёрт шалыкъ къалач саткъан къувурчыкъ сачлы бала, Абдулла акъайнынъ огълу, улькеде, Билял Чагъар намы иле девлет эрбабы олур. Оджа шимди оны биль-мей. Кимсе бильмей. Баланынъ озю де, янъчыкъ элинден дёрт шалыкъ къалач алгъан муштерининъ миллет ичюн ким экенлигини ве илери де ким оладжагъына акъылы етмей. Бу гурюльтюли, къайнакъ, шеэри де даа аз биле эди. Быджагъынынъ тифтикли тирсеклери, по-тюклерининъ кыйыш окчелери, ашагъы саркъыкъ, орме чораплары оджанынъ портманеси къалып, аяты шенъ дегиллигини исбат этмекле, онынъ дюльбер череси, айдын назарлары рухий зенгишлигинден деля-лет эди.

Усеин оджа чешме огюндеки сылакъ ташлар устюне ихтиятле баса-баса къаршыдаки къалдырымгъа чыкъкъан сонъ, орта медресе бетке ёл тутты. Елджу «Мемиш агъа» къавеханесинден чыкъкъан маальде кунеш уфукътан бир сырыкъ юкъары котерильген эди. Энди зияларыны адамларнынъ башлары узерине сачмакъта. Ич бир шей ерге озюнинъ кольгесини быракъмай. Хан-джами мааллесининъ эсли-башлы эркек эалиси шимди уйле намазында булуна. Джаддеде адамлар, тюкян-ларда муштерилер эксильген вакытта ибадетханеге кетювге гонъюль-сиз кахъялар ве тюрлю меъмурлар, тенефюс маачыгъынен, къавехане-лерге толуммакъталар. Шеэрининъ меркез мааллелеринде, европалы-ларгъа бенъземек ичюн, тенефюске рнает этильсе де, Кемер-Къапу бетте, Гъазы-Мансурда, Шейтан-Чаршыда иш токътагъаны ёкъ. Тёк-меджилер, къылджылар, къуюмджылар, къалайджылар, бакъырджы-лар, къадайыфчылар, куркчилер, терзилер удюр-къыямет къычырып, муштерилерни чагъырып, тиджарет этмектелер.

* * *

Мухтерем эфенди! «Хатират» дне янъгъыравукъ сёзле адландырды-гъым бу саифелер, насыл ёл иле де олса, элинъизге тюшти ве оны

окъумагъа тутундынъыз исе, шимди вакънашынъ пешинден юрюшинъызни бираз явашлатып, бу ернинъ хусусиети акъкъында базы тафсиллят ишитменъызни риджа этем.

Он алты бниъ адамлыкъ эалиге санп шеэрнинъ отуз эки мааллесинде—отуз эки джамиси, отуз эки юксек минареси, отуз эки де нмамы ве мазини олып, онынъ да, дигер буюк шеэрлер киби, озюнинъ ичтимай табакъалары, акъ сукклилери—бейлери, мырзалары, челебилери; руханийлери—шейхлери, къадынлары, хатиплери, имамлары; зенгинлери, буржуасы ве озюнинъ эр кунъги эмеги иле кечинген фукъаре зенааткярлары, усталары ве, ннает, Чюрюк-Сув боюнда тизилип, агъыр ша-рантта орта асыр усулы иле ишкёрюджи табаналарда ишчилери ве халфалары, къара хызмет кишилери ве, шубесиз, бойле аяттаи паразы «генчлери», муневерлери де мевджуддыр. Зенгинлер ве аллы- такъатлылар яшагъан эвлердеки чокъ кунлю тойлар, яшлар отуршувлары, къызлар джыйыллары, киевинъ тыраш... ве бу тойларда чалынгъан тесирли, назик авалар, араретли оюнлар, мусафирлер ичюн пиширилген палевезели плявлар, къавурмалар, кебаблар, бакълалы, нохутлы, къартоплы эт шорбалары, мусакъкъалар, сармалар, долмалар, пачалар, сиркели куктелер, кобетелер, бурмалар, къыйыкълар, богъачыкълар, къурабнелер, эльвалар, хошафлар ве саирелер халкъымызнынъ ашчылыкъ санъатындаки буюк меаретини косътермекле, мезкюр емеклериниъ лезетини бакъмагъа къазанчы мусааде этмейип, умач шорбасы, ягъсыз ве къатыкъсыз макарнэ, бакъла, яхут эмек шорбасы... табаналарда джыйыгъан, тозлангъан терилерден къырылып алынгъан «тери ягъы»нда пиширилген агъыр къокъулы емеклер... буларны гъанимет деп, билген къоранталар да аз дегиль. Аксинне, шеэрде бундан фена алларны да коръмек мумкюн. Джамилер огюнде турып, намаздан чыкъкъанларгъа: «Фелянча киши сыкъылгъан... гонъюлинъызден къопкъанны беринъыз!» сёзлери иле мураджаат этип, явлыкъ ачкъан гъарип адамлар ёкъсуллыкънынъ къурбаны олдугъына шубе этилемез. Шеэрде бир рус гимназиясы ишлей. Онда сийрек-серпек татар балалары да тасиль коръмектелер. Эр маалленинъ озюнде булунгъан татар мектебининъ дёрт сыныфыны бир оджа, бир ода ичинде, невбет-невбет окъутмакъта. Земский мектеплерде сыныфларнынъ оджалары айры-айры. Мен оларнынъ, о оджаларнынъ эксериесини саям-севем, о себептен адларыны къайд этмек истейим. Ахмед Нуредин, Ягъя Байбуртлы Ахмед Нагъаев, Ибраим Меннов, Абдураман Усни, Сулейман Бадракълы, Якъуб Шакир-Али, Осман Заатов... бу генчлер татар балаларына илимфен эсакарыны огретмектелер. Меним ичюн гъает къыйметли бу шеэрде меракълы адамлар да чокъ, олардан, энъ олмагъанда, экиси акъкъында эки сёз айтмамакъ ич мумкюн дегиль. Бир—газетаджы Садыкъ. Къуру кевдели, чубарджа бетли... алчакъ гонъюлли, аркетчен бу адамнынъ бир къолу тирсегинден ёкъ, не вакъыт бакъсанъ, чантасы «Терджиман» иле толукъ... тили чыкъкъан, сокъакъларны, бешбаш доланып, газета даркъатмакъта. Кимсеге пара борджу ёкъ. Кимсе онъа борджлу дегиль. Иши-кучю, хаялы... эмели бу хызмет. Аякъларында данма йыртыкъ чабталар, къарыны данма бош. Дигер шахс—деллял Лёман. Къушлыкъ маалинде базарларда адамлар уймелешкенде, яхут акъшам устю сокъакълар къайнашкъанда, чаршыда бир атлы, кучюк араба пейда ола. Арабанынъ анъгъычлары ёкъ... Оларнынъ ернише эки якътан, ятымлама тахталар узеринде бугунъ-ярын шеэрде насыл енъиликлер барлыгъы язылгъан. Араба сокъакъ, бойлап, акъырын-акъырын кете. Атнынъ янашасындан къырмызы черели, семиз, юксек Лёман юре. Устюнде яз-къыш айны шу штан ве штаны устюне саркъыкъ айны шу кольмек. Башында юксекче къаснакълы къалпакъ. Эм юре, эм араба устюндеки афишанынъ мундериджесини агъыздан тскрарлай: «Бу-гунъ акъшам управа заласында...»—деп башлай Лёман, лякин сокъакъта кимдир онъа илише, яхут бир шей сорай. Лёман токътай.

Араба да токътай, чюнки ат саибининъ кылыкъларына алышкъан. Адам иле лакъырдысыны битирген сонъ, текрар илери адымлай. Ат энынъле кочюп кете. Лёман сёзлерини узюльген ерден девам эте: «Дже-мнет хай-риенинъ кыыз балалар ичюн мектеп ачув акъкъында меджлиси оладжакъ дий». Бу арада кельген-кечкен оны лакъырдыгъа тутат, Лёман кене токътала, кишинен эпни къонушкъан сонъ, кече. «Меджлиске Осман агъа, Арслан агъа, Хан-Джами мааллелерининъ эсли-башлы эркек эалиси давет этиле дий!» Эр джумленинъ ахырына «дий...» къоша. Лёман Чаршы бою баягъы даа юрген сонъ, адамларны дигер вакъиадан хабердар этип башлай. «Ярын Ашлыкъ базарында къаралезли пельван Меджид Абдулгъазы огълу эки къолунен зынджыр узеджек дий!» «Озюнинъ устюнден богъдай юклю арабаларны кечиреджек дий!» Юрер экен, кимерде юкълар киби корюнген бу агъырмакъ адам шеэрде Деллял Лёман лагъабы иле малюмдыр.

Эбет! Уссин оджа, аля Орта-Медресе бетке адымламакътамы? Онъа эпни ёл даа юрмек керек. Энди ёрулып башлагъангъа бенъзей. Кене яхшы къолу ичинде унутылып, кысылып къалгъан къалач парчасыны эсledi... къуванып, агъызына къапты чайнала-чайнала кетмекте эди, янында эки атлы фйтон токътады: «Отурынъыз, эфенди!—деди узуп, беяз мыйыкълы айдавджы.—Ава сыджакъ... терлегенсинъиз. Мен чокъ алмам». Оджа индемей, фйтонгъа минди. Айдавджынынъ, «мен чокъ алмам», дегенининъ манасыны яхшы анъласа да, бир шей айтмады. Къаяларнынъ кольгелери ёл узерине тюшюп, оны салкъынландыргъан вакъытта, оджа эки къанатлы араба къапу огюнде фйтондан тюшти. Фйтон Салачыкъ бетке дженёди. Оджа янашадаки бир къанатлы кучюк къапуны къакъты. Къакъкъан сонъ бекledi. Кимсе чыкъмады. Дивар аркъасында, багъча ичинде, кимдир балтанен одун кесмекте. Эркек киши иле къадын лакъырды этмекте. Оджа къапуны текрар къакъты. Балта сеси тынды. Бираздан сонъ къапу аралыкъланды. Эсли кишининъ яры бети корюнди.

— Сизге ким керек?

— Исмаиль эфендини коръмек истейим.

Къапу япылды. Аякъ давушлары узакълаштылар. Мусафир беяз къум устюнде огге-арткъа юрди. Юрген сайын эски потюклеринден ерде бичимсиз излер къалмакъта эди. Аякъларыны ёл четиндеки беяз, йымшакъ таш устюне невбет-невбет къоюп, балакъларынынъ тозуны, къакъты, джебинден гульгюли пошусыны чыкъарып, бетининъ ве елкесининъ терини сильди. Къапу ачылды. Босагъа аркъасында беяз эльбесели, эсмери, яш киши турмакъта эди. Осюк сачлары къырмызы фесининъ астындан чыктып, елкесини бираз орткенлер.

— Ким оласынъыз, эфенди?—деп сорады ёлджудан.

— Мен Усени Шамлим... Токътаргъазы огълум,—деди мусафир,— Айвасыл оджасым. Исмаиль муаллимде кучюк ишим бар.

Саде знялылар—оджалар, эдиплер, рессамлар, миъмарлар Гаспринскийге «Исмаиль муаллим, Исмаиль эфенди...» «Гаспралы» деп мураджаат эткенлери алда, зенгин табакъа кишилери онъа «Исмаиль бей, Исмаиль мырза... Гаспринский» демекте эдилер. Ойле денильмеге наширнинъ кечмиштеки задикянлыгъы ве аль-азырдаки шурети себеп олмалы.

— Риджа этем!—фесли киши къапуны артынадже ачты. Мусафир босагъадан ичери атлагъан сонъ онъа дивар янындаки курсюни косьтерип, деди:—Бираз сабур этинъиз!

Фесли киши таш басамакълар бою экинджи къаткъа чыкып кетти. Мусафир курсюге отурды, джевииз агъачындан къутусыны чыкъарып, сигар ясады... якъты, сонъра этрафына бир бакъынды. Сол якъта ири-ири пенджерели бинанынъ биринджи къатында мотор ишлемекте, чарх дёнмекте. Яш муреттип уруфат больмелеринде арифлер тапып,

келимелер тертип этмек или мешгуль. Ачыкъ пенджерен эр шей корюне. Къаршыда, джам софадан эки къатлы бинагъа демир къоркъулыкъ, юксек кечит бар. «Бир газетанынъ нешири бу къадарлыкъ эндише иле багълымы, аджеба?» деп тюшюнди оджа. Бу эвге келюви биринджи сефер олмаса да, эвельки зияретлеринде басма ханенинъ бу бинада экенини абайламагъан ве шимди басмакълардан ашагъы энмекте олгъан беяз эльбесели кишини де корьмеген эди.

— Нашир сизни уджреде беклей,—деди о мусафирге.— Буюрынъыз!

Оджа, яш кишининъ газета идаресинде адий хадим дегиль, бельки, муаррир ве наширининъ огълу экенлигини фаркълап, онынъ пешинден кетти.

Исмаиль Гаспралынынъ кабинети, истраат одасы ве ятакъханеси, эписи бир уджреден ибарет эди. Бина къытлыгъындан дегиль, хызметининъ хусусieti бойле омюр кечирмеге алыштыргъанындан себеп... муаллим тешегинден саба саат алтыда къалкъа, бир фильджан сютсиз къаве ичерек, хызметине башлай. Къушлукъ маалинде енъи почта келе. Мектюплерни озю ача, Европанынъ ве Асиянынъ мухтелиф тиллериндеки тазе газеталарны козьден кечире, муим хаберлерининъ астларыны къырмызы ве мавы боялы къалем иле чызып, хадимлерге такъдим эте. Бу ишни Гаспринский озюнинъ язы масасы башында дегиль, карьёла устюнде аркъалыкъкъа таяна берип, япа. Адети ойле. Язы язгъанда тютюн чокъ иче.

Кунеш алчакъларгъа, къаялар астына тюшкен сонъ, муаллим уджреден чыкъа, идарени ве басмаханени доланып, хадимлер ве муреттиплер иле къонушып, уджресине къайтып келе, кене карьёласына узанып ята.

Яшлыгъында, бедендже къавий экенде, сабалары кабинетинден коридоргъа чыкъкъан маалинде машиналарнынъ даушыны, ишитмесе, азаплана, басмаханеге кирип, сюкюнетиинъ себебини сорап бильмегендже, эвде раат отурып оламай тургъан.

«Бу уйкен огълу олмалы...» деп тюшюнди мусафир мердивенден юкъары котерилир экен. О Исмаиль эфендининъ озю ве анлеси акъкъында чокъ ишиткен, онынъ фаалиети иле тафсилятлы таныш эди. Буюк огълу Рефат—наширининъ биринджи ярдымджысы. Мансур ве Айдер... гимназияда окъумагъта олгъан кендже огъулла; Хатидже, Шефикъа, Нияр ханымлар исе муаллимнинъ къызлары.

Эв саибни, адети узре, зияретчилерни мусафир салонында къабул эте тургъан. Бу сефер ойле ялмады. Усеин Шамильни кабинетке буюрмасыны риджа этти, чюнки кенди гъает ёргъун, вакъыты тар эди.

Мусафир озюнинъ ишни акъкъында пасыл лакъырды этеджегини тюшюне-тюшюне кельмекте экен, Рефат онынъ буруны алдында агъыр эмен къапуны ачты.

— Риджа этем, Усеин эфенди!

Оджа ичери кирмекте олды. Рефат онынъ артындан къапуны ортип, озю керидёнди. Мусафир буюк ода ичинде, сийрек ве чал сачлы, узун, гурь мыйыкълы кишининъ огюнде турмагъта эди. Устюнде уфакъ догмели, тар якъалы, узун чекмен. Башында пуськюлли къырмызы фес. Элинде рус тилинде «Вестник» газетасы.

— Селям алейкум, Исмаиль эфенди!—деди зияретчи. Сыкъылды, къып-къызыл олды.

— Муаллим мусафирге элесленип бакъты, де таныгъан киби олды, де танымагъан киби...

— Алейкум селям!—деди нашир. Мусафирнинъ ким экенлигини эске тюшюрмек ичюн, козьлерини къыса берип, бакъып отурды. Ниает таныды.

Усеин оджа эгильди эв саибининъ кендине узатылгъан сагъ къолуны тутып, кучлю сыкъты.

— Риджа этем!—Гаспринский дивар янындаки вяна креслосына ишарет этти.—Отурынъыз!

Усеин корюшювден пек эеджанланды. О себептен лакъырдыны келиштирип башлап оламады. Креслогъа отурды, джебинден явлыгъыны чыкъарып, манълайыны сюртти... Сюрткен сонъ, къайтарып джебине тыкъты, козьлерини еркеди килимге догърултып, индемей отурды. Явлыкънынъ ярысы тышта асылы къалды. Гаспринский каръёла устюнде экен, Мусафирге кергин дикъкъат иле бакъа берди... бекледи.

— Мен Айвасылдаки министр мектеби оджасы... Усеин Шамиль олам,—деди зияретчи ве юткъунып алды.—Хатиринъизде олса, эки йыл эвельси узурынъызда булунгъан эдим.

— Эбет! Эбет!—деди муаллим.—Эписи хатиримде. Мектепте ишлеринъиз насыл? Джемаат ярдым этеми?

— Джемаат... эльбетте ярдымдап къачынмай,—деди Усеин оджа,—лякин джемаатнынъ озю ярдымгъа мухтадж. Гъарип, фукъаре... мен Айвасылны терк эттим.

— Сиз... Айвасылнымы? Ничюн?

— Ишлемеси кучъ олды. Айвасыл Ялтагъа якъын. Ялтада исе чар меъмурлары, полис хадимлери чокъ, оларнынъ къулакълары ири, къоллары узун.

— Не иле мешгъуль олмакъ истейсинъиз?

— Оджалыкъ иле,—деди Усеин Шамиль,—элимден кельген башкъа нем бар?

— Шаирлик... иш дегильми?—Гаспринский онъа элесленип бакъты,—«Ветан хадими»нде дердж этильген шиирлеринъиз иле танышым. Базылары фена дегиль.

— Къайсылары, муаллим?

Исмаиль эфенди ишарет пармагъыны манълайына тиреди, нелердир тюшюнди, нелернидир хатырлады... Усеин оджанынъ эсеринден базы сатырларны окъуды.

— «Бу дюньяда эр шей пара, башта пара, сонъ бахт ара. Раат истер исенъ—пара, керек пара, пара, пара! Дин огренмек ичюн пара, оны кутъмек ичюн пара, дюнья бильмек ичюн пара...».

Сонъра... муаллимнинъ тили негедир илишип, токъталды. Ахырыны эске тюшюрмек ичюн хайлы вакыт дудакъларыны къыбырдатып, ишитильмез давуш иле бир шейлер пысырдап отурды, ниает, девам этти:

— «Ятсанъ пара, турсанъ пара, догъсанъ пара, ольсенъ пара, сагъ ве хаста олсанъ пара...»—Исмаиль эфенди зевкъланып кульди.—Гуя меним вазиятимни билип язгъансынъыз, Усеин эфенди. Фена дегиль!—деп текрарлады нашир.

— Мен сизге енъи эсерлернен кельдим,—деди, ниает, Токътаргъазы.—Мумкюн олса, окъуп бакъынъыз.

Гаспринский бир янбашыны бошاپ, дигер янбашы узерине янтайды. Юзюнде айрет асыл олдыгъы алда, сусты... бекледи. «Бакъайым... дурулмаз, къанаатсыз генч несиъ не иле яшай? Неге разы? Неден наразы?...»—деп тюшюнди Исмаиль эфенди ичтен. О тюшюнемкте экен, Усеин оджа къоюн джебинден дефтерини чыкъарып, наширге узатты.

— Мунасип коръсенъиз... табъ этинъиз.

Исмаиль эфенди, Усеин оджанынъ авада асылы къолундаки дефтерге бакъты-бакъты. ниает, башынынъ арекетин иле кошедеки язы масасына ишарет этти. Усеин оджа дефтерни алып кетип, маса устюне къойды.

Эв саиби мусафирден Айвасыл ве Дерекой хаберлери динълеген, таныш-билишлерининъ вазиятин иле таныш олгъан сонъ, къалкъты, маса башына отурып, шиирлерни окъуп бакъты. Сачы-сакъалы акъ Гаспринский окъур экен. аля козьлюк такъмай эди. Козълери арифлерге о дердже алышыкъ эдилер ки, бир бакъышта бутюн саифенинъ мундери-

джесини сече биле эди. Дефтерни бир дефа къарыштырып, козьден кечирип чыкты, сонъра ашыкъмай окъуды... Окъуп битирген сонъ, Усени Шамильге бир шей айтмады. Индемей отурды. Тюшонди-тюшонди, козю апансыздан дефтернинъ ахырындаки сатырларгъа илишти. Бунда шаирнинъ озю акъкъында базы фикирлер язылы эди: «Мезкюр дефтердеки эсерлернинъ назми бир алим, бир эди дегильдир, бельки бир къач сенелер мектеп гърмиш, медреседе булунмыш, ма-мафие, он-онбеш сенелерден бери миллете хызмет арзусы иле татар чоджукъларынынъ башында дурмуш бир генч муаллимдир...» Гаспринский бу сёзлерни окъуп, тааджиленди. Усени Шамильге бир шейлер сёйлемек истеген киби, козьлерини котерди... бакъты-бакъты, бир шей сёйлеп оламай, текрар ашагъы эндирди. Дефтерни эп къарыштырды... эп окъуды.

Нашир дефтерни тедкыкъ иле мешгъуль экен, Усени оджа уджерни дикъкъатле козьден кечирмекте девам этти. Эмендеи ясалы язы масасы иле меракъланды. Опынъ учъ якъында алчакъ пармакълыкъ. Диваргъа таялы къысымында эки къат сыранен чекмеджелер. Сол къолда ешилъ къалпакълы лампад. Янашада электрик дёгмелер. Муарир буларгъа пармагъынен басып, зарур хадими кенди узурна чагъыра биле. Дивардаки чейгельге кечкен сан лейхалары илинген. Ерте, килимининъ этрафында вяна отургъычлары ве орьме креслолар туралар.

Зияретчи эпни вакъыт индемей отурды... инает, вуджудында уюшыкълыкъ, козьлеринде уйкъу сезип, яваштан аякъкъа турды, давуш чыкъармай, пенджереге якъын келип, тышары козь этти. Тышарыда багъча корюнди. Джевиз тереге астында эсли къадын сатыр иле кыйма чекмекте, янында кучюк къызчыкъ семиз чыбар мышыкънынъ пешинден къувалай. Елдан азбаргъа тыгъырыкълы къагъыт юклю бир атлы араба кирди, эвнинъ аркъасына кечип кетти.

Усени оджа бу левханы сейир этип тургъанда тыныкъ, ёргъун сенишитип, аркъасына чевирильди. Нашир, ишарет пармагъыны къагъытынъ ортасына тирегени алда, мусафирге бунарлы козьлеринен бакъмакъта эди.

— «Кими кнер алтын тадж, кими бир пула мухтадж...»—Гаспринский шириден айры сатырларны окъуп косътерди.—Бу не демек ола, Усени эфенди? Падишанынъ тахти-идаресине къаршы исъян... дегильми? Даа сонъра...—кепе окъуды.—«Иш верен токъ, ишчи ач. Буламады бунджа эким иш бу дерде бир илядж».

Дефтерни иддетле маса узерине быракъып, аякъкъа къалкты.

— Ёкъ, огълум! Мен бойле эсерлерни нешир этип оламайым!

— Не себептен, кыйметли муаллим!

— Себеплер чокъ...—деди Гаспринский.—Ве эпси озюнъизге малюм.

— Мен беллесем, безгъа данма без; къарагъа—къара демек керек,—деди Усени оджа.

— Шубесиз...—Исмаиль Гаспринский мусафирнинъ фикирини тасдыкълап, башыны къакъытты. Абдурешид эфенди ойле япты. Къарагъа—къара деди, безгъа—без... Эбет! Сиз дикъкъат этинъиз!—Нашир диваргъа чевирильди, аякъ уджларында котерилип, юксек рафтан «Ветан хадими»нинъ биринджи нухасыны алды, онынъ баш макъалесинден базы кельмелерни окъуп косътерди.—«Язаджагъымыз вакъиа ве адиселер не къадар адджы олурса-олсун, олдугъы киби языладжакъ... янгъыны—иллюминация, хиянет—кирамет, къаргъайы—бульбуль, виранейи—гулистан дие тасвир итмейджегимиз. Догъруя—догъру, эгрие—эгри, демек меслек ве вазифемиздир. Халкъ намы алдында эйи ве фена япылан ишлери агъаларынъ, бейлеринъ хатири, софуларынъ такъвалыгъы, шейхларынъ керамети урьметине ялан-янълыш арз итмейеджегиз...»—муаллим бунынъле окъувны кесип, газетаны къайтарып рафкъа къойды.—Эбет! Меднев ишке—бойле арадетли киришкен эди. «Ветан хадими» не къадар яшады?

— Эки йыл...—деди Токътаргъазы,—лякин намус-ырыз иле яшады.

— «Терджиман» йигирми еди йылдан бери яшамакъя, — деди Исмаиль эфенди, ифтихар иле. — Не зан этесинъиз, онда намус-ырыз ёкъмы?

— Бар... шубесиз! Амма экисинде эмель бир дегиль. Абдурешид Медиев курешти.

— Ким иле?

— Чаризм иле!

— Курешти... снъдими? — муарир бираз иддетленип сорады, — Енъе билirmi эди?

— Ёкъ. Енъип оламады, — деди Токътаргъазы. — Енъмек ичюн чокълукъ ве бирлик керек.

— Енъмек ичюн кучь керек, — дие итираз этти Исмаиль эфенди. — Биз зайыфмыз. Император азретлери кучлю.

— Император, шубэсиз, бизден кучлю, — деди Усеин оджа, яры кнае тарзында, — амма зайыф халкълар бирлешселер, кучлю императорны енъе билirлер.

— Бирлешселер!... — эв саибн мусафирнинъ сёзюни аджизликле текрарлады. — Бирлешмек ичюн анълы олмакъ зарур. Бизде анъ ёкътыр. Биз кериде къалдыкъ... чюнки джаалет къафамызы кзурутты, козьлеримизи багълады. Илери халкъ олмакъ ичюн окъумалыйыз. Мутеракъкый билъгилер ве фикирлер иле таныш олмалы, онлары кенди дилимизе накъил идип, кенди мектеплеримизе, медреселеримизе кирдирмейе чалышмалыйыз!

Усеин Шамиль наширнинъ эвине хызмет иле кельди. Наширге урьмети буюк. Умютсизден башлап, туташып кеткен субетте, Токътаргъазы Исмаиль эфендининъ сёзлерине кыймет кесмеге ве джевап бермеге борджлумы, аджеба? Усеиннинъ япкъаны незакетсизлик исап этильмезми? Зеининде бойле фикир догъды, оны раатсызлады. Дигер якътан исе, муляазалар гъает джиддий ве ибретли... земане генчликнинъ къафасыны ёруджы меселелер олдыгъындан, сусып да оламады.

— Афу идинъиз, Исмаиль муаллим! — деди оджа. — Кериде къалдыгъымызнынъ себеплеринден бири, шубесиз, джаалеттир... я джанллыгимизге себеп недир? Бизлери эсир идем, аякъ алдында ёгъуран, эзен, инсан укъукъындан маърум идем недир? Чар акимисти дегильмидир?

— Русне мусульманлары окъуп, медений адамлар олурларса... акъны-къараны танияджакъ, кендилтерини зулумдан къорчаламая биледжеклер.

— Мусульманларынъ тюрлюси вар. Зеинини де вар, фукъареси де. Зеинин мусульман джаил дегиль. Демек, иш диний мунасебеттен зияде — джеметтеки ичтимай мевкъидадыр. Фукъарелерининъ къолларындаки бугъавларны кыймакъ керек.

Муаллим бир дивардан дигер диваргъа къадар, илери-кери, эп кезинмекте экен, бирден токъталды.

— Афу этинъиз, Усеин эфенди! — деди о, мусафирге мураджаат иле. — Сиз къач яшынчасынъыз?

— Йигирми докъуздам, — деп джевап берди мусафир.

— Йигирми докъуздасынъыз... А! — Исмаиль эфенди, оджанынъ яшлыгъына сукъланып, хошнут чере иле кулюмспреди. — Меним «Тонгъыч»ым* басмахапеден чыккъан вакъытта сиз даа дюньяда ёкъ эдинъиз... ойлемиз?

— Ойле олып чыкъа, — деди Усеин оджа, — мен «Тонгъыч»дан эки ай сонъра дюньягъа кельдим.

— Эки йыл сонъра халкълар «Терджиман»ны окъуя башладылар. Аля окъумакъталар. «Терджиман» чыкъмамыш олса эди... ким билъсин? Эбет! Ким билъсин? — деп текрарлады Исмаиль Гаспралы. — Ихтимал, шаир Токътаргъазы да олмаз эди. Матбуат ёкъ исе, аызджы нере-

* 1881—1882 сенелери «Тонгъыч», «Шефакъ», «Нешрийат Исмаилие» ве дигер адлар иле меджмуанынъ айры саифелери нешир этильди.

ден догъа биледжек? Сиз яшсынъыз. Даа чокъ яшайджакъ, чокъ кореджексинъыз. Бизим корьдюклеримизи дегиль... башкъаларыны.

Токътаргъазы сусты... джевап бермедн. Енъи асыр башындаки бу ичтинмай-сиясий вакналаргъа онынъ озъ назары бар. Исмаиль эфенди Русие мусульманларыны окъумыш адамлар этип, Авропа севиесинне котермек истей. Эмели бойле. Сёз келими... котерди. Сонъра не оладжакъ? Бир шей депъишеджекми? Хайыр, депъишмейджек. Окъумыш зенгинлер иле окъумыш фукъарелер оладжакълар. Истисмар, эсарет девам этеджек. Усенин Токътаргъазынынъ, Абдурешид Медиевнинъ ве меслекдашларынынъ арзусы—рус халкъы иле якъынлыкъ... чюнки о халкъ Герцен, Чернышевский киби улу сималарны догъурды. Русиеде енъи кучъ догъмакъта. О кучъ зулматны ёкъ этеджек.

Усенин оджа тюшонди... о, аятта, намус, видждан ичюн оладжакъ илеридеки журешлерде озъ ерини къавий ишгъаль этмек кереклигини биле. Онынъ сукют отурувинда, хаялсыравинда... эеджанлы чересинде муаллим къатнет сезди.

— Бугъавларны къырмакъ... сиз ойле дединъыз!—наширнинъ хатирине Токътаргъазынынъ бана айткъан сёзлери кельди,—насыл? Мен Тургенев иле къонуштым. «Коммунист манифести»ни франсыз дилинде окъудым...—деди муаллим. Башкъа шей айтмады. Карьёлагъа отурды, тютюн къутусыны тизлери устуне къоюп, сигар ясап башлады. О эеджанлы эди. Пармакълары кендине табн олмай, къалтырай бердилер. Де тютюн ерге сачылды, де къагъыт элинден учты. Не исе, сигарыны ясап, кибрит иле тутандыргъан вакъытта къапу давушсыз ачылды, хыналы сач, эсли къадын кирди, дивар янындаки кучюк масаны ортагъа сюрюп, элиндеки табакътан устуне эки фильджан къаве всиндже, беяз чубукътан орюли чанакъ ичинде бакълавалар къоюп, яваштап чыкъты.

— Буюрынъыз, Усенин эфенди!—деди нашир. Фильджанны мусафирге таба чекип къойды.—Лафкъа тутундыкъ, къонакъбай борджумны унуттым. Бельки бир шейлер емек истейдирсинъыз? Сымарламакъ мумкюн.

Догърусы, Усенин Шамильнинъ къарыны чокътан бошап къалгъан... къаве ичмеге де энди истеги ёкъ эди, лякин отуруп, аш емекни ляйыкъ корьмедн, къонакъбайгъа тешеккюр этти, ач дегиллигини билъдирди.

— Зоре ханымнынъ вефат эттиги артыкъ он йыл,—деди муаллим тюшкюн алда,—мен эп туллукъ омюри гечирмекдейим.

Къаве ичилъген сонъ, Усенин оджа кетмек ичюн еринден къалкъты, язы масасы устундеки дефтерни алды.

— Сабур этинъыз...—Гаспринский къолуны оджагъа узатты.—«Руслар иле бир хош яша» деген эсеринъизни, ондан сонъра... э! э!—эсернинъ адыны хатырлап оламай, къыйналды.—Не эди? А! «Беним къайдымы чектинъ...» оны да къалдыр! Башкъаларыны... афу этинъыз, къабул этип оламайым.

Усенин оджа, муарирнинъ айткъан ширлерининъ санфелерини дефтер ичинден йыртып алып, маса узерине къойды, муаллимнинъ къолуны сыкъты ве алидженаплыгъы ичюн тешеккюр этти, бир даа эгилип, уджреден чыкъты.

Экинди маалинде оджа «Мемиш-агъа» къавеханесине къайтып кельди. Хан азбарында сенек, тырнавуч, комюр, билъмем даа нелер юклю койлю арабаларыны эслепп, итимал, койдешлер бардыр деп, азбарнынъ тёрюне догъру юрди. Атлар, огюзлер чюрюк тобан ве тезек сасыгъан ахыр ичинде хытыр-хытыр малат ашамакъта эдилер. Койлюлернинъ башларында сюйрю-тёпе, яхут джалоз къалпакълар, аякъларында чарыкълар, беллеринде эки-учъ къат сарылы къырмызы къушакълар. Ай-Петри беттеки дагълыкъ койлерден кельген ешилъ козьлю, къуру кевдели, арекетчен кишилер, ярын саба базарда малларыны сатып, тюкянлардан бала-чала ичюн, абур-чубур алып, эвлерине къайтаджакълар.

Баба ёкъ вакытта Даниял пек чылчыкълангъан, кунъ бою юкъламагъан. Аджире ханым оны тышарыгъа алып чыкъкъан, къалдырым устюнде юре-юре ёрулгъан. Сонъра ичери кирсетип, ашаткъан... бала кене дамсызлангъан. Якъында юкълап къалгъан. Энди акъшам олды, оджа даа корюнмей. Аджире къасеветленип, къавсханеге тюшкен эди, оджанынъ озю кирип кельди. Къарысы онъа дикъкъатле козь этти. Зиярет насыл кечкеининъ бильмек истеди. Ходжасынынъ ишлери эйини—фенамы, о даима чересине бакъып тани эте тургъан. Бу дефа юзюнде тюшкюплек сезмеди. Хошнутлыкъ да окъуп оламады.

— Исмаиль эфендинен корюшип олдынъызмы?—деп сорады Усеинден.—Ничюн индемейсинъиз?

— Корюштим...—деди оджа къыскадан.—Эки эсеримни алып къалды. Дердж этеджек. Башкъаларыны къайтарып, озюме берди.

Анда, Исмаиль эфенди иле корюшювде, субет вакъытында насыл лаф олды? Усеин Шамиль не деди? Муаллим не джевап берди? Аджире ханымнынъ хабери ёкъ. О себептен тек омузларыны ойнатты.

— Бириси «...хош яша» олмалы...—деди Аджире ханым. Козьлеринде меракъ ве шубе догъды.—Сиз оны «Шура»гъа* ёлламагъанмы эдинъиз?

— Ёллагъан эдим.

— Шимди, насыл? Бир эсер эки ерде дердж этиледжекми? Ойле мумкюнми?

— Мумкюн,—деди оджа.—Бельки бири дердж этсе, дигери де юрекленир... басып чыкъарыр?! Экинджиси «Беним къайдымы чектинъ».

Лакъырды эте-эте, экевлешип, гычылдавукъ мердивен бою экинджи къаткъа котерильмекте эдилер, оглеринде Феми эфенди пейда олды. О ашагъы энмекте эди.

— Ата къабул эттими?—деп сорады о Шамиль Эфендиден.

— Къабул этти,—деди оджа.

— Чокъ эйи. Чокъ эйи,—Феми эфенди джеваптан мемнун олса керек, озюнинъ сёзлерини эки кере текрарлады.—Мен сизни эвге алып кетмек ичюн кельдим. Азбарда файтон беклей.

Усеин оджа шимди, бу арада файтонгъа отуруп, мусафирликке кетеджек алда дегиль эди. Тюп кольмеги терден джибинген, потюклери тозлангъан, озю ёргъун... ёкъ, онъа бираз сабур этмек, озь-озюне кельмек керек.

Феми эфенди Мусафирнинъ меджалсыз бакъышларыны корюп, аджизлигининъ себебини сезди.

— Сиз ашыкъманъыз,—деди о незакетле.—Ичери кир, раатланынъыз. Мен сонъра келирим.

Феми мердивенден ашагъы тюшюп кетти. Мусафирлер юкъары къаткъа котерильдилер.

* Уфада нешир этильген меджмуа.

СЕН ДЕ, МЕН ДЕ

Догъмакътан
 къалмадыкъ,
Ольмектен де
Къалмайджакъ кимсе —
Сен де,
Мен де!
Муаббет олайыкъ,
Бу къайнакъ алемде,
Яшайыкъ, яшайыкъ,
Сен де,
Мен де!

Биревде машина,
Биревде кълем,
Сыгдыра багърына
Эр кесни алем.
Софрамыздаки
Бол отъмек, тузгъа,
Кокномиздеки
Нурлу ай, йылдызгъа,
Кель, урьмет этейик
Бугуныки кунде,
Барышыкъ омюрге
Сен де,
Мен де!

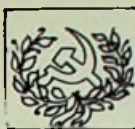
Биз корьген фелякет
Еинь йылгъа етер,
Олмасын, олмасын,
Бетерден бетер!
Сен джойсань бабанъны,
Мен джойдым анамны,
Къайтмасын о куньлер,
Ёкъ олсун дженклер!
Эсапсыз джоюкъ бар

Эр кимнинъ гонълюнде,
Кель, седжде этейик,
Сен де,
Мен де!

Бу айдын дюнъядан
Бахтлы яшлыкъ
Айдынлыкъ алсын
Мукъаддес иште.
Кель, унер олайыкъ,
Къол тутушайыкъ,
Тынч аят огърунда,
Улу куреште!
Достлукънынь кучюни
Еньер ёкъ бу демде,
Бир къальбде олайыкъ,
Сен де,
Мен де!

Пахыллыкъ, аседлик
Ольдюрир халкъны,
Алемге къара деп,
Бильдирир акъны.
Не сен,
Не де мен,
Дегильмиз эмен,
Учъ юз йыл яшамай
Кетермиз эльден.
Лякин, къаладжакъ
Несиль бар бизден,
Кель, Инсан олайыкъ,
Сен де,
Мен де!

Умер
административ

Аблямит Умеров

ФЕДАКЯР КОММУНИСТ

1931 сенеси ВКП(б) МКнинъ ёлланмасынен Ташкентке кельген-лерден бириси—1926 сенесинден КПСС азасы Якъуб Эмирович Велиев эди.

Озбекстан КП Меркезий Комитетинде онъа:

— Шимдиллик сизни, Велиев аркъадаш, Ташкент шеэри Октябрь районы партия комитети тешкилятий болюгининъ мудир вазифесине тайин этемиз,—дедилер.

Я. Э. Велиев, дигер тешкилятий меселелернен бирге, Октябрь районында джаилликни ёкъ этюв ликбезлери мейдангъа кетирди. Къадын-къызларны ичтимаий ишлерге джелъп этти. Совет акимнетининъ шаркъ къадынларына берген акъ-укъукълары акъкъында лекциялар окъуды...

Райком янында тешкиятландырылгъан курсларны битирген пропагандистлерге Якъуб Эмирович:

— Сизлер инсанларны джаиллик зинданында айдынлыкъкъа чыкъараджакъ етекчилерсиз, энди мааллелерге барынъыз. Джаилликни ёкъ этмеге, къадынларгъа фереджелерини ташлап, мусавий акъ-укъукъкъа малик олмагъа заман кельгенини анълатынъыз, — деди.

Пропагандистлер вазифелерини эда эттилер. Айдынлыкъкъа ынтылгъан къадын-къызлар фереджелерини ташлап, джума кунълери бедий акъшамлар отъкерилген клубкъа къатнап башладылар.

Я. Э. Велиевге:

— Октябрь районы эалиси арасында джаилликни ёкъ этюв ве дигер тешкилятий ишлериниъиз эйи нетиджелер берди. Биз сизни бу ишни республика боюнджа алып барманъызны истеймиз,—дедилер.

Якъуб Эмирович Озбекстан Коммунист Партиясы Меркезий Комитетинде медений-пропаганда болюги мудирининъ муавини сыфатында ишке киришти.

Якъуб агъа озюне авале олунгъан эр бир ишни большевик къызгъынлыгъынен эда этти.

Совет шаркъында, ильки оларакъ Ташкентте, токъума комбинаты къуруджылыгъы башланды. Эпъ эвеля къуруджылыкъ мейданыны темизлемек керек олды.

Бу муим ишнинъ эдасына киришкен Якъуб Эмирович Октябрь районындаки активист достларына кельди. Эалиге токъума комбинатынынъ эмиетини анълаттылар. Джумаэртеликлер тешкиятландырылды. Яшы-къарты: озбек, татар, къазах, таджик, рус, украин ве дигер миллет векиллери къазма курек, кетмен алып чалыштылар.

Эр кимнен бирге Велиевнинъ озю де ишледди. Эки яшында бабадан оксюз къалгъан, балалыкъ чагъындан дерели-тёпели тарлаларда ыргъат юрген Якъуб агъа къазма-курекнен чалышмагъа биле ве бунда да етекчиллик япты.

Джумаэртиликлерде о вакъытта Ёлдаш Ахунбабаев, Акмаль Икрамов, Усман Юсупов ве дигер ёлбашчылар да иштирак эттилер.

Комбинат корпуслары, эвлер, меденнет сарайы ве дигер медений-гурмуш муэссиселери къурулды.

Якъуб Эмирович дефаларджа Ташкент шеэр партия Комитетининъ бюросына аза сайланды. Ташкент шеэр Советининъ ве Фрунзе район Советининъ депутаты олды. О Ташкентте рус драма театрини тешкиль эткенлерден биридир.

1935 сенесинден башлап, Ташкент шеэри Октябрь райкомынынъ секретары, Самаркъанд шеэр партия комитети секретарынынъ муавини, Ташкент шеэр партия комитетининъ секретары вазифелеринде чалышты.

О Самаркъанд Педагогика академиясы эсасында, Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ къарарына бинаэн, озбек девлет университетини тешкилятландырды. Москва ве Ленинграддан алимлер чагъырылды, университетке оджалар джелъ олунды. Университет бинасы тамирленды, окъув кабинетлери, керек алет ве кедиклернен донатылды.

Якъуб Эмирович сонъра Фергъана бирлешкен педагогика ва оджалар институтынынъ директоры вазифесине тайин олуна. Окъув корпуслары, оджалар ве студентлер ичюн биналар къуруджылыгъы иизам-интизам ишлерини ёлуна къоя. Бирлешкен институтнынъ кунъдюзюки, акъшамки ве гънябий болюкклери, рабфак, Къокъанд ве Андижан шеэрлеринде акъшамки болюкклери тешкиль олуна.

1934 сенеси Озбекстан Коммунист партиясынынъ VI къурултайында Якъуб Эмирович Озбекстан КП Меркезий Комитетининъ азасы олып сайланды.

Отузынджы сенелернинъ шиары — якъын йылларда Озбекстанда эки миллион тонна памукъ махсулаты етиштирмек эди. Бу макъсадкъа иришмек ичюн колхоз-совхоз тарлаларына сув кетирмек керек эди.

Сув ичюн журешке республиканынъ алай колхозджылары котерилди ве о каналлар, мисли корюльмеген, кутълевий халкъ къуруджылыгъына чевирилди.

Фергъана, Маргилан ве Къувада ишлеген он бинълернен колхозджылар арасында медений-кутълевий ишлерге ёлбашчылыкъ япмакъ Я. Э. Велиевге авале олунды. О бу вазифени де мувафакъиетнен эда этти.

Озбекстан Компартиясынынъ VI ве VII съездлеринде Якъуб Эмирович Велиев Меркезий Комитетининъ азасы, VIII съезде исе, Озбекстан КП МК бюросына азалыккъа кандидат сайланды.

1940 сенесининъ кунъ тертибинде тургъан джиддий меселелерден бири-республикада озбек санъатыны земане талабы дереджесине котермек, театр репертуарларыны коммунизм къуруджылыгъы девирине ант драматургия эсерлеринен байытмакъ эди. Бу девирде депутат Я. Э. Велиев УзССР Халкъ Комиссарлары Совети янында санъат ишлери идаресининъ башы тайин олуна.

Шимди А. Навоний адына Эмек Къызыл Байракъ орденли Буюк Академик опера ве балет театрининъ бинасы ерлешкен ерде (1931 сенеси Воскресенск базары олгъан мейданда) митинг откерильген эди. Митингги алып баргъан Озбекстаннынъ биринджи президенти Ё. Ахунбабаев, онынъ муавини Д. И. Манжара, Октябрь райкомынынъ секретары Я. Э. Велиев «...Иште бу ерде Озбек Девлет опера ве балет те-

атри биңасы кѳуруладжакѳтыр», сѳзлери язылгѳан акткѳа имзаларыны чекип, темель ташы астына комген эдилер.

Арадан докѳуз йыл кече. Акты имзалангѳанлардан Я. Э. Веливге энди санѳат идаресининѳ башы сѳфатында рус мимары академик В. В. Шусевнинѳ проекти боюнджа опера ве балет театри биңасынынѳ кѳуруджылыгѳы — вазифеси тюше.

1941 сенеси. Улу Ватан дженки башлагѳан телюкели кунѳлерде «Революция театри», «Ленип комсомолы театри», Франко адына театр, Шевченко адына театр, Харьков опереттасы, молдован театри, эки джаз, Ленинград консерваториясы, эстрада ве филармония артистлери, польша театр коллективлери ве дигер театр коллективлери Ташкентке кочип кельдилер.

Ташкентке кельген театр коллективлери ве санѳат эрбапларыны ерлештирмек, оларнынѳ фаалиетлерини тешкилятландырмакѳ эсасен Озѳбекстан санѳат идаресине ве онынѳ башы Я. Э. Велиевге авале олуна.

Бу гѳает кѳыйын вазифе олса да, онынѳ яхшы тарафы да бар эди: санѳат эрбапларынынѳ Ташкентте олгѳанларындан файдаланып, озѳбек театрини, музыка санѳатыны юксеклерге котермек, девирге мунасип музыка ве драматургия эсерлери яратмакѳ, ерли кадрлардан композиторлар етиштирмек имкянлары артты.

Ленинград консерваториясынынѳ директоры профессор Серебряков ве дигер музыка оджалары озѳбек музыка мутехассисларына ве композиторларына билѳги санѳи олмагѳа ярдым эттилер.

Дженк йылларында бир сыра театрлер мейдангѳа кетирилѳди. Ташкентте Мукѳимий адына музыкалы драма театри, Янѳыѳлда Ташкент областы музыкалы драма театри, Андижаанда Уйгѳур адына республика музыкалы драма театри тешкиль олунды.

Дженк йылларында Озѳбекстанда ве хусусан Ташкентте ерлешкен санѳат коллективлеринден биңден зияде концерт бригадасы тизилѳди. Олар джебѳелерге кеттилер. Олар арасында СССР халкѳ артистлеринден Х. Насырова, Тамара Ханым, Ш. Рахимова, С. Самандарова, Г. Рахимова, Кѳ. Якѳубов, М. Мухамедов, Бежанбек, Петровский ве даа пек чокѳлары бар эдилер.

Санѳат ишлери идаресининѳ мудирин Я. Э. Велиевнинѳ тешѳббюсинен тешкилятландырылгѳан концерт ве спектакллерден топлангѳан бир миллион 400 биң рубле пара «Совет санѳат хадимлери» авиаэскадрилья ве танк колоннасы кѳурулмасы ичюн мудафаа комитетине ѳлла-ныла. («Правда Востока» 18.01.43.).

Я. Э. Велиевнинѳ реислинге язиджы А. Толстойнынѳ, К. Чуковскийнинѳ, М. Горькийнинѳ, А. Абдурахмановнынѳ кѳадынларынынѳ иштирагинен балалар комиссиясы тешкилятландырыла. Балалар файдасына концертлер берилип, келир паралары балаларгѳа масраф этиле.

Балалар комиссиясы Ташкентке эшелонларнен кельген балаларны кѳаршылап ала, оларны балалар эвлерине, айры кѳоранталаргѳа такѳсим эте, бутюн кереклернен теминлей эди. Бу пек агѳыр, лякин алидже-нап иш эди.

1944 сенеси Озѳбекстан ССР ве республика Компартиясынынѳ 20 йыллыгѳы кѳайд этилгенде, Я. Э. Велиев Эмек Кѳызыл Байракѳ орденинен мукафатланды.

Якѳуб агѳа Орта Асия Девлет Университетининѳ ректоры олып да чалышты.

Озѳбекстангѳа кельмезден эвель о, 1927 сенеси, шаркѳ эмекдарлары коммунист университетини (КУТВ) ве ВКП(б) Москва шеэр комитетининѳда партия хадимлери курсыны окѳуп битирди. Аспирантурада исе КПСС тарихы болюгини кечти.

Алий билѳнгиге малик, марксизм-ленинизм гѳаселерининѳ пропагандисти, социализм кѳуруджылыгѳынынѳ актив иштиракчиси, садыкѳ

коммунист Якъуб Эмирович Велиев 1945 сенесинден башлап, 5 йыл де-
вамында республика партия мектебининъ директоры олып чалышты.

УзССР ве Республика Компартиясынынъ XXV йыллыгы къайд
этильгенде Якъуб агъа экинджи Эмек Къызыл Байракъ орденинен му-
кафатлана.

Онынъ эмек фааллиети чокъ девам этти. Баягы йыллар Ташкент
театр институтына ёлбашчылыкъ япты.

Якъуб агъа ярым асырдан зияде партия сафында хызмет этип
кельди.

1927 сенеси Москвада КУТВни битирген сонъ, о Кърымгъа къайтып
кельген ве партия обкомында месуль вазифелерде чалышкъан эди.
Кърым область партия конференциясында ВКП(б)нинъ XVI съездине
делегат сайлангъан эди.

1931 сенеси Озбекстангъа кельген сонъ Акмал Икрамов, Ёлдаш
Ахунбабаев, Усман Юсупов киби партия ве девлет эрбапларынен бир-
ликте чалыша, республикада урметнен аныългъан партия хадимлери-
ден бири ола.

Санаатшнаслыкъ докторы, профессор Мамаджан Рахманович Рах-
мановнен корюшювимизде:

— Якъуб Эмирович бизим эпимизнинъ юреклеримизде. Биз, санъат
ве медениет хадимлери, оны сая ве севемиз. О бизим эпимизнинъ оджа-
мыздыр. О садыкъ коммунист, акъикъий интернационалисттир, — деди.

Якъуб Эмирович Велиев былтыр август 11-де 70 яшыны толдурды.
О республика эмиетине малик пенсияда олгъанына бакъмадан бош
отурмай, омюрининъ сонъки кунълерине къадар Ташкент театр-рессам-
джылыкъ институты янындаки партия контроли комиссиясында ичти-
май ишлер алып барды.

Биз Якъуб Эмирович Велиевни элли йылдан зияде коммунист пар-
тиясы сафында олувы ве месуль ишлерде чалышып жельгенни эбедий
хатырлаймыз.

ЗАМАНДАШЛАРЫМЫЗ

Земане адамы. Адий совет кишилери. Бизим замандашларымыз. Олар кимлер, аджеба? Насыл кишилер? Олар не ойланалар, насыл дуйгуларнен, насыл максаднен яшайлар? Бу суаллер элине кълем алгъан эр анги эдипни меракъландыргъаны киби, бизни де адамлар арасына сыкъ-сыкъ чыкмагъа, оларгъа даа зияде дикъкъатнен бакъмагъа давет этти. Шимдилик учъ корюшювимиз акъкъында икяе этмек истеймиз.

Олар адий адамлардыр. Амма озъ зенаатларынынъ акъкъый усталары олып, бутюн бильги ве истидатларынен халкъкъа, Ватангъа хызмет этип кельмектелер. Совет халкъынынъ эмек къараманлыгъы деген мукъаддес рухий хазинеге куню-кунюне озъ исселерини къошмакталар.

Замандашларымыз архитектор Руслан Асанов, рессам Зарема Трасинова ве эким Эльзара Бахшышева озълерининъ ички дюньясы, рухий ве маневий къыяфети джезтинден, эм де зенаатларынынъ эсас маиети джезтинден бири-бирине пек якъынлар. Биз оларгъа санъат адамлары, инсанларгъа гузеллик, незакетлик багъышлагъан адамлар дер эдик.

СИЛИНМЕЙДЖЕК ИЗЛЕР

Архитектор дегенде, козюнънинъ огюнде ничюндир, ильк эвеля, буюк-буюк биналарнынъ, къоджаман иншаатларынынъ, аджайип шеэрлернинъ къыяфети джанлана. Бу тесадуфий ал дегиль, чюнки архитекторлар акъикъатен шеэрлернинъ къыяфетини, юзюни шекиллendirген, оларгъа дюльберлик берген эсас иджаджарлардыр.

Шеэрнинъ юзю... Оны муим дереджеде дюльбер сокъакълар, кениш мейданлар, скверлер, голлер, раатлыкъ багъчалары тешкиль этелер. Лякин, эр алда, шеэрни эвеля тарихий абиделер, янъы кварталларнынъ мескен массивлерининъ земане, административ биналарынынъ, музейлернинъ ве театрлерининъ земане ансамбллери дюльбер этелер.

Корюниши енгиль, хош олгъан гузель земане бинасы эр кимни эеджанландыра, этрафтаки эр шей акъкъында фикир этмеге, ойланмагъа меджбур эте, кишиде дюнья къадар хош дуйгулар уянта. Бойле архитекторларнынъ мейдангъа кетирген бинасы, композиторнынъ музыкасы киби я да рессамнынъ картинасы киби, дюньяны анъламагъа ярдым эте, адамгъа тазелик, тендиристлик бере, рухий байлыгъыны арттыра...

Архитектор бинанынъ авторы, иджатчысы яни яратыджысыдыр. Насыл бир бина, насыл бир иншаат олмасын, онынъ юзю, умумий къыяфети, бутюн ички ве тышкы корюнюши —башта архитекторнынъ хаялында, ойында пейда ола. Бир чокъ юкъусыз геджелер саесинде догъгъан фикирлерни о сонъра кягъыт узеринде конкретлештире, чыза, уйдура, эсаплай ве иляхри, яни оладжакъ бинаны бус-бутюн, баштан-аякъ кя-

гъыт устюнде япа. Бундан сонъ исе, о конкрет фикирлер махсус чертѣжларгъа кочюрилелер ве бунунъ эсасында бина къурулмагъа башлай.

Бинанынъ олсун, я да дигер бир иншаатнынъ олсун: эм дюльбер олмасы, эм де земане талапларына уйгъун кельмеси ичюн, эм онынъ санъат эсери ерини алып, чокъ бильги талап олуна. Бунунъ ичюн эр шейде олгъаны киби, архитектор, энъ эвеля, озъ ишининъ севдасы олмалы ве бунен бирге о буюк иджадий истидат саибн олмалы. Даа догърусыны айтаджакъ олсакъ, онъа эм рессам, эм эйкельтраш, эм инженер олмакъ керек.

Истидатлы яш архитекторымыз Руслан Усеинович Асановны коргенде, бизим анджакъ шойле бир адамгъа расткелгенимизге шубе къалмады. Гъает алчакъ гонъюлли, йымшакъ табнаты, тюзгюн къыяфетли, хош, муляим черели бу йигитнен субет вакътында биз озюмизде хош эеджан, къуванч ве гъурур ис эттик.

Руслан 1966 сенеси Кнев шеэриндеки инженер-къуруджылыкъ институтынынъ архитектура факультетини битире. Бираз вакъыт Совет Ордусында хызмет эткен сонъ, оны зельзеледен зарарлангъан Ташкент шеэринде ярдымгъа ёллайлар. Мында о, «Узгоспроект» институтында (шимдики ады «УзНИИПргидростроительства») чалышып башлай. Бир къач йыл ичинде якъан ишлерининъ салмакълыгъы шу дередже олды ки, онынъ ады меркезий ве республика газеталары саифелеринден ер алды, озю исе сыкъ-сыкъ редакцияларгъа ве телестудиягъа давет этиле башлады.

Русланнынъ ады бойле кениш белли олгъанынынъ себеби шу ки, о архитектор Элеонора Гусарованен ве инженер Владимир Лазаревнен бирликте мемлекетимизде энъ буюк ве янғы типте сайылгъан республика меркезий ипподромы комплексининъ

проектини япты. Яш архитекторнен меракъланмамызгъа ве онынънен таныш олмамызгъа да себеп шу олды.

...Русланнынъ одасында чокъ шей ёкъ. Лякин диварлары значокнен толу. Анда чешит вакъналаргъа баргъышланып чешит вакъытларда чыкъарылгъан тюрю шеэрлерининъ, мемлекетлерининъ юзлернен значоклары бар. (Анълашылгъанына коре, бу иш де онынъ «хасталыгъы» экен). Рафларында якъан ишлерининъ буюк-буюк фото ресимлери, макетлери бар, архитектура боюнджа чокътан-чокъ kitapлар, журналлар...

— Руслан, неден себеп сиз архитектор зенаатыны сайлап алдыңыз?—деп сорадыкъ ондан.

— Булгъа бир сёзнен джевап бермек зор. Бабам эким, медицина хызметининъ подполковниги. О, эльбетте, меним эким олгъанымны истей эди. Лякин меним химиянен ич достлугъым ёкъ эди. Анам исе, Симферополь театрининъ сабыкъ артисткасы, меним аятымны мытлакъа санъатнен багъламакъ арзусында эди. Лякин мен ялынъыз «сейир этмеге» ве «динълемсеге» севе эдим.

— Багъышланъыз, Руслан, анам артистка эди дедиңиз. Ананъзынынъ ады не?

— Санне Налбандова.

— Демек, о бизим сеvimли йырджымыз Сакине Налбандовагъа сой ола экен де.

— Догъру. Анам онынъ къардашы ола.

— Демек сиз санъатнен багълы къорантада оськепсиз. Эр алда, бу джеэттен сизге ананъызынъ тесири олгъан олса керек, чюнки архитектура да санъатнынъ бир корюниши, догърумы?

— Догъру айтасыз, анамнынъ бу джеэттен бир дередже тесири олмай къалмады. Қыскъасы биз, бабамнынъ эким оларакъ данма арбий хызметте олгъанындан себеп, чокъ ерлерде: Узакъ Шаркъта, Сахалинде, Украинада, тыш мемлекетте (Австрияда), яшадыкъ. Итимал шу чешит ерлерде манъа балалыкътан синъип къалгъан дюльберлик ве чешитлик теэссуратлары, корьген шейлерим буюк тесир япкъандырлар. Озюм мектепте олгъанда яхшы ресимлер япа эдим, чызувджылыкъ дерсини де пек севе эдим. Шуннынъ ичюм мектепни битиргенде чокъ ойланып отурмай, догъру архитектура факультетине кирдим.

— Студентлик йылларындан акъылыңызда не зияде къалды?

— Институтта мен, эльбетте, архитектура санъатынынъ эсасларыны, инджеликлерини, сырларыны менимсемеге тырыштым, чешит конкурсларда иштирак эттим. Меселя, 1965 сенеси Парижде отькерильген халкъара архитекторлар съездине багъышланып, халкъара Архитекторлар Союзы (Париж) тарафындан илян этильген конкурста иштирак эткен эдим. Анда чокъ мемлекетлерининъ институтларындаки архитектура факультетлерининъ студентлери иштирак этилер. Конкурста берильген проект вазифенинъ ады «Архитектура мектеби» эди. Яни 1800 студент ичюм окъув комплексининъ проектини япмакъ керек эди. Советлер Бирлигинден сечилип алынган ве Парижде косътерильген 10 проект арасында менимки де бар эди. Лякин мен озюм анда барып оламадым, чюнки о вакъытта биз студентлер къуруджылыкъ отрядынен Казахстангъа къыртыш топракъларны менимсевде ярдымгъа кеткен эдик.

— Ташкентте чалышкъанынъыз даа пек чокъ дегиль. Бу йыллар ичинде нелер яптынъыз?

— Ташкент шеэрини зельзеледен сонъ аякъкъа тиклев ишлерине ярдымдан гъайры, мустакъиль суретте айрыджа сымарышлар эсасында архитектор Абид Къабуловнен берабер 320 ерлик пионер лагерининъ проектини яптыкъ. Мен озюм Гидрогеология трести ичюм 300 ерлик меджлислер залынынъ проектини яптым. Булардан башкъа, Ургенч шеэринде къурулгъан янъы «Интурист» мусафирханесининъ, тыш мемлекетлерден Хиванинъ тарихий абиделерини корьмеге кельген туристлер ичюм махсус япылгъан мерасимлер залынынъ, айны заманда, кене шу Хивадаки абиделерни сейирге кельген автотуристлер ичюм 300 автотуристке къарарлаштырылгъан кемпингининъ проектлерини яптым. Энди исе биз Ургенч шеэринде къуруладжакъ Девлет педагогика институты комплексининъ проектини япып башладыкъ. 2300 студент окъуйджакъ бу институт комплекси 21 гектар ерни къаплап аладжакъ. Комплексе эсас окъув ве лабораториялар корпусы, аудиториялар блоку, китапхане, ятакъхане, тантаналар залы ве дигер биначалар киреджеклер. Лякин меним козьге корюнген эсас ишим ана шу сизни энъ зияде меракъландыргъан янъы республика меркезий ипподромынынъ проектидир...

Руслан, озюнинъ ады чыкъмасына себеп олгъан эсас иши—Ташкент ипподромынынъ проекти ве онынъ къурудужылыгъы акъкъында джанлы суретте ве буюк меракънен икяе эте.

Даа бутюнлей къурулып битмезден эвель, учъ-дёрт йылдан берли «Пахта байрам»лары, ат спорты ярышлары отькерильмекте олгъан ве энди озюне Озбекстан джемаатчылыгъынынъ дикъкъатыны джелъп этип етиштирген бу корюниши енгиль, айдын ве айны заманда, къоджаман бир иншаатнынъ оригиналлигине сукъланмамакъ мумкюн дегиль.

Бу буюк проектининъ эсас хусусиетлеринден бири шу ки, эркъанында архитекторлар Руслан Асанов ве Элеонора Гусарова, инженер Владимир Лазарев олгъан авторлар коллективи мемлекетимизде ильки кере

ат кьошулары ичюн ипподромнен ДОСААФ комплексини, яни техникий спорт корюнишлери комплексини ян-янаша ерлештирип, оларны бутюн бир комплекс оларакъ япмакъ имкянына наиль олдылар.

Шусы да муим ки, ипподромда тѣпеси япыкъ буюк манеж бар. Анда, истегенлер тренировка япаджакъ, ат устюнде юрмеге огрене биледжек ве иляхри. Бунунъ ичюн авторлар тарафындан бутюн керек шараитлар козь огюне алынган.

Къыскадаи айтаджакъ олсакъ, Озбекстан ССР Меркезий ипподромы, деп адландырылган бу нишаат ялынъыз республика боюнджа дегиль, умумсоюз колеминде ве халкъара класста ат спорты ярышларыны откермек ичюндир. Айны заманда, анда аняневий «Пахта байрам»лары ве дигер кутълевий спорт тедебирлери откериле. 1976 сенеси янъы ипподромда ат спорты боюнджа умумсоюз ярышлары откерильди ве онда бутюн республикаларнынъ векиллери иштирак этилер. Ярыш иштиракчилери ве мусафирлер ипподромга ве хусусан онынъ энъ муреккеп ве ярашыкъ къысмы олган баш корпусына юксек къыймет кестилер. Онынъ анджакъ спорт иншааты оларакъ оригиналь архитектурасы айрыджа къайд этильди. Оны бир агъыздан Авропадаки энъ яхшы ипподромлар сырасына кирсеттилер.

Онынъ умумий мейданы 65 гектар олып, бунунъ эксерий къысмыны буюк спорт аренасы тешкиль этмекте. Баш корпусынынъ коlemi исе 40 бинъ куб. метр. Ичинде тотализаторлар залы, ресторан, кафе, озъ хадимлери ичюн ашхане, кино ве лекциялар залы ве иляхри бар. Меркезий трибуналарда 4 бинъ кишиге отурмага ер бар. Огюндеки къалдырым тарзында пандус трибуналарында аякъ устюнде 10 бинъден зияде киши бакъып тура биле. Баш корпуснынъ сол тарафында байрам кунълери кельген чокътан-чокъ сейирджилер ичюн 45 бинъ кишилик къошма трибуналар бар. Демек, темашаларны 60 бинъ къадар адам сейир эте биле.

Озъ машиналарынен кельгенлерге ипподром янында 2500 машина сыга биледжек дѣрт дане машина дурагы бар. Илериде ярышларнынъ кетишаты ве нетиджелерини беян этип турган махсус буюк электрик табло оладжакъ. Ипподромга келип оламаганлар ичюн баш корпуста радио, телевизия, кинохроника, телетайп кабиналары чалышып тураджакълар...

Эльбет, бу уникаль земане иншааты акъкъында онынъ авторы саатлернен икяе эте биле. Чюнки бу онынъ йылларнен девам эткен иджадий эмегининъ нетиджесидир. Энъ эйиси оны озюнь барып кореджексинъ.

— Бизим проектимиз кескин, къатты иджадий давалар, араштырувлар нетиджесинде догъды,—дей Руслан.—Биз Киев, Львов, Москва, Тбилиси, Алма-Ата шеърлеринде олдыкъ, андаки ипподромларны коръдик ве бутюн корьгенлеримиз, эшиткенлеримиз эсасында Орта Асия икълимине ве ерли миллий колоритке уйгун, айны заманда ярыш иштиракчилери ве темашаджылар ичюн эр тюрюю шараитны темин эте биледжек озъ оригиналь проектимизни яптыкъ.

Руслан къуруджылыкъ узеринден авторлыкъ незаретини темин этерек, къуруджыларнен даима багъ тутып кельмекте ве оларга оглерине келип чыкъкан бутюн къыйынлыкъларны ве муреккепликлерни чезмеге ярдым этмекте. Сѣз сырасы, ипподром къуруджылыгыны да бизим койдешимиз УзССР Къуруджылыкъ министрлигининъ белли мутехассысы Сервер Османович Саранаев ёлбашчылыгындаки 6-нджы къуруджылыкъ трести алып бармакта.

Руслан Усеинович Ташкент ипподромы комплексининъ проекти узеринде чалышмакны девам эте. Онынъ илеридеки иджадий планлары буюк. Шимди о ипподром территориясы янында буюк раатлыкъ зонасынынъ проекти устюнде чалыша. Умумен 30 гектар мейданны тешкиль этеджек бу зонада айры спорт ве темаша иншаатлары, кафелер, аттрак-

ционлар, алыш-вериш ве джемаат ашы комплекслери ерлешеджек. Ратлык зонасынынъ проекти шу ерде олгъан гольни эсапкъа алып тизилмекте.

Биз Русландан, якъан иджадий ишлерине насыл бир макъсаднен, насыл истекнен янашкъаныны сорадыкъ.

— Эр янъы ишке киришкенде, огюме къойгъан эсас макъсадым ве ниетим шу ки, меним проектим эсасында япылгъан бина, я да дигер сой иншаат, энъ эвеля, ондан файдалангъан адамларгъа сонъ дередже уйгъунлыкъ догъурмасыны истейим. Айны заманда, шу бина я да иншаат озюнинъ ички ве тышкъы корюниши эм де файдаланылгъан материаллар джеэтинден кишилернинъ земане рухий талапларына джевап бергенини, форма джеэтинден оригиналь ве дюльбер олгъаныны, этрафкъа гузеллик къошып, кишилерге эстетик кейф багъышлагъаныны истейим.

Не къадар алидженап макъсад, не къадар буюк истек! Бойле макъсад ичюн олгъан кучъ-гъайретининъ, истидадынъны берип чалышсанъ да, севимли ишинъе бутюн омюрининъ багъышласанъ да, еридир.

Эльбет, архитекторлар, санъат адамлары оларакъ, анджакъ бойле юксек макъсаднен иджат эте ве, эксери алда, бунъа наиль оларар.

Лякин бу ерде бизде шойле фикир догъа. Не ичюн шеэрнинъ къыяфетине айрыджа гузеллик берген оригиналь биналарнынъ устуне авторларынынъ адлары язылмай? Бинанынъ диварына авторларнынъ адлары язылы махсус мемориаль тахтачыкъ пекитильсе, бу оларнынъ озъ ишлери ичюн, онынъ кейфиети ичюн месулиетини даа зияде арттырмазмы, аджеба?

Зельзеле афатындан сонъ осип чыкъкъан янъы Ташкентнинъ юзюне бир бакъынъыз: янъы-янъы кварталлар, бутюн-бутюн массивлер, шеэрнинъ меркезинде янъы къурулгъан 20 къатлы административ бина, 17 къатлы редакциялар корпусы, В. И. Ленин музейининъ филиалы, Озбекстан ССР Юкъары Советининъ бинасы, Къызыл Мейдандаки В. И. Лениннинъ эйкели ве иляхри... Шеэрнинъ къыяфетине унутылмайджакъ гузеллик ве озюнчелик берген бу аджайип иншаатларнынъ авторларыны чокъ киши билеми? Амма бильмек кереклер.

Иджаткяр, санъаткяр ичюн эм иштеки эм де эвдеки, этрафындаки муитининъ гъает буюк эмиети бар демек мумкюн. Бу джеэтен Руслангъа омюр аркъадашы, тиш экими Айше Балич (белли хирургымыз Якъуб Баличининъ къызы) акъикъатен къол тута ве керек шарантны догъура. Затен Айшенинъ озюнинъ зенааты да архитектурадан чокъ узакъ дегиль десек янъылмамыз. Лякин о инсанларнынъ юзюнинъ, агъызынынъ, тишлерининъ чешит себеплерден бозулгъан табий архитектурасыны ерине кетире, оларнынъ мувакъкъат джойылгъан гузеллигини озьлерине къайтара.

Руслан Усеинович Асанов озъ институтында адий архитектор вазифесинден башлап, шимди проектлернинъ баш архитекторы дереджесине котерильди. Энди озю, яш архитекторларгъа устазлыкъ япа ве оларнынъ профессиональ усталыкъларыны юксельтювге актив суретте ярдым эте, студентлернинъ диплом ишлерине ёлбашчылыкъ япа.

— Энъ буюк истегим бизим келеджегимиз олгъан аджайип балаларымыз ичюн, оларнынъ юзьлери даима бахт нурларынен айдынланып турмасы ичюн денъиз ялысында гузель бир пионерлер шеэргининъ проектини япмакътыр,—дей Руслан. Яхшы ниет—яры мал, дегенлер. Онынъ бу ниети де ерине келеджегине ич шубе ёкъ.

Эр бир иджаткяр киби, о да янъы ойларнен, иджадий хаялларнен толып-ташмакъта. О омюрде къалдыраджакъ излерини ойлай. Онынъ излери исе халкъ ичюн иджат эткен биналары ве иншаатларыдыр. О биналар ве иншаатлар халкъкъа хызмет этип, эбедий ерде къаладжакътырлар. Демек, онынъ къалдыргъан излери де эбедий силинмейджек излердир.

БИРИНДЖИ КЪАРЫЛГЪАЧ

...1945 сенеси. Къатты аязлы гедже. Кучючюк газ лампасы эвни зорнен ярыкъландыра. Оданынъ ичи тым-тырыш. Ялынъыз эки киши—ана ве бала эски одеялгъа сарынып, джарты стол башында отуралар. Ана кучюк шпирчиклер окъуй, масаллар айта, кягъыт устюне къарындашнен къоянчыкъ я да башкъа бир айваннынъ ресминини япа. Беш яшында Зарема исе де шакъылдап куле, де онынъ козьлерини торлана ве яваштан анасынынъ кокусинне башыны къойып юкълап къала. «Баланы ёрултмакъ олмаз,—дей озь-озюне Сундюс апте.—Саба манъа ишке, Заремачыкъкъа исе балалар багъчасына кетмек керек».

Багъчада Заремагъа этрафтаки аятнынъ гузеллигини, байлыгъыны ачмагъа, ашъламагъа онынъ тербиджиси незакетли, шенъ табнатлы, узун сачлы Вера Давыдовна ярдым эте. Заремачыкъ даима бир озю айырылып чардакъкъа чыкъа, я да тынч бир кошеге барып саатлернен этрафны козетип, эр гузелликке тааджиллене ве корьгенлерини сонъундап кягъыт устюнде акс этеджек ола. Лякин дженктен сонъки о агъыр йылларда кягъыт да лек къыт эди. Шунинъ ичюн о вакъытта догъгъан кунюне багъышлангъан ресим альбомына къувангъаны киби, даа бир вакъыт къуванмагъан эди.

Зарема оськен сонъ да Намангандаки 1-нджи мектепте окъугъанда да, ресим чызув адетини ташламады. Токътамай ресим япты. Бу авеслик, тирнеклиги Зареманы Наманган шеэр пионерлер Сарайына рессам Тамара Юрьевна Юровагъа алып кельди. Иште Зареманынъ ильки иджадий оджасы да о ола. О Зареманынъ япкъан ресимлеринне къыймет кесмекнен бирге, оны «аяттан ве санъаттан чокъ аджайип дерслер алмакны» огрете. Бу оджасы Зареманынъ ресимлеринне озюнинъ юрек сыджакълыгъыны ашлай, оларны кунеш нурларынен «айдынлата», Заремада аяткъа буюктен-буюк севги уянта, оны тюшюмге, ойланмагъа огрете.

— Тамара Юрьевна меним гъаевий ве рухий оджам, иджадий аркъадашым эди,—деп хатырлай Зарема.—Яшымызда, теджрибемизде ве бильги севлемизде олгъан фаркъ бизим мунасебетлеримизде ич де дуоламай эди. Биз онен берабер табнатнынъ гузеллигине хошлана эдик, аят акъкъында, курушнынъ манасы акъкъында, адий илан дуйгъулары акъкъында фикирлеше эдик.

Иджадий ойланувларнынъ тесирини нетиджесинде Зарема окъув йыллары девиринде бир сыра терен мундериджели композициялар мейдангъа кетире. Ташкентте республика сергисинде ве Наманган шеэр паркында энди онынъ «Алтын кузь», «Пионерлер памукъ джыялар», «Пушкиннинъ портрети» киби ресимлери нумайыш этиле.

— Эгер Тамара Юрьевнанынъ тевсиелери олмагъан олса, мен бельки де эким олур эдим,—деп иляве эте Зарема.—Лякин о къаттыкъаттыгъа: «Зарема рессам оладжакъ», деди.

Бойлеликнен, Зарема 1958 сенеси Ташкенттеки Республика рессамджылыкъ окъув журтунынъ студенти ола. Мында оларгъа «корьмеге бильмек» деген ибарени къатты суретте огреттилер. Бу ялынъыз тышкъы къыяфетини корьмек дегиль де, айны заманда, корьген шейинини насыл япмакъ, насыл чызмакъ хусусында ойланмакъ, фикир этмектир.

Қысқасы, эм кјуванч берген, эм кяйгыгъа далдыргъан, эм аят гузеллигини ве дюльберлик кучюни акс эттирген образлар мейдангъа кетирюв хусусында ойланмакътыр. Бу ерде онынъ энъ якъын ярдымджысы ве оджасы белли рессам Бродскийнинъ шегирти Азиз Аронович Гольдрет олды. «Ресим япмакъ—фикир этмек», мына талсбелерине о озюнинъ бай теджрибесини бу принцип эсасында ашлай эди.

— Насылдыр бир сюжет тапмакъ ресим ичюн даа етерлик дегилдир,—дей Зарема.—Озюнинъ иджадий фикрининъ, теэссуратынынъ ресимге чевирмек ичюн айны шу сюжетни онларджа дефа бозып-тюзетмек керек ола.

Мына онынъ «сувджы» ресимини алайыкъ. Мында Зарема эмекчи кишининъ характеринде баш чизгини, онынъ тувгъан топрагына севгисини, бу топрактынъ саибни олгъаныны косътермеге тырышкъан. Айны заманда, о койлю эмегине реалистик ве романтик мунасебет хусусында икье эте. «Сабанынъ саарь вакъты. Уфукъта корюнген ильки кунеш шавлелеринден топракъ да, сув да аллы-гуллю ренк алып башлай. Орталыкъ тым-тырыш. Колхозджы енълерини тюрип, элинде кетменинен тура. О сув беклей ве оны дигер ёлаккъа йибермеге азырлана. Онынъ къоллары агъыр, кучлю. О къолларгъа ишанмакъ мумкюн...». Ресимге бир бакъкъанда, иште бойле теэссурат аласынъ.

«Акъшам йыры» адлы диплом эсеринде кишилернинъ аятынен терен меракъланув, ойланылгъан композициянынъ конкретлиги ве акъыкътлыгъы киби Зареманынъ бутюн иджадына ант чизгилер акс олунгъанлар.

Озюнинъ бильги севнесини, тасавур севнесини мукеммелештирмек макъсадынен Зарема бир чокъ санъат меркезлеринде булуны, мешур Эрмитажда, Пушкин адына санъат музейинде, Тасвирий санъат академиясында, Третьяков галереясында, Москвадаки Шаркъ меденнетлери музейинде олгъан шахэсерлернен таныш ола, оларны огрене... Оны иджат процессининъ озю, гузелликнинъ догъувы, дюньяджа мешур Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рембрандт, Рубенс, Иванов киби рессамларнынъ эсерлериндеки рухий котеринкилик, аятийлик ве теренлик меракъландыра. Бойле эсерлернен эр бир корюшюв онынъ ичюн дуйгъу, фикир байрамы ола.

О девир Зарема ичюн теджрибе арттырув, озь иджадий ёлуны, озь усулыны араштырув девирни эди. Аятны огренюв макъсадынен о республика бойлап да чокъ кезе, къуруджылыкъларда, колхозларда, ишханелерде булуна. Сеяттан сонъ онынъ устаханесинде онларнен этюдлар ве зарисовкалар пейда ола.

— Къадимий минарджылыкъ нумюнелери, архитектура абиделери, къуллелер минарелер, медреселер кишиге, сонъ дередже, кучлю ве терен тесир къалдыралар, кечмиш девирлерни анъдыралар, фикир этмеге, ойланмагъа меджбур этелер, — дей Зарема.

Ниает, о озь ёлуны тапа. 1967 сенеси Зарема Ташкенттеки Островский адына театр ве рессамджылыкъ институтынынъ китап графикасы факультетине окъумагъа кире ве 1972 сенеси институтны битирип, шу саа боюнджа терен назарий бильгиге ве амелий теджрибеге малик мутехассыс олып чыкъты. Бу нсе медений аятымызда буюк вакъна эди. Чюнки халкъ тасвирий санъатыны эсапкъа алмагъанда, бу меденнетимизнинъ тарихында алий малюматлы ильки къадын рессам, биринджи кыарылгъачымыз пейда олды демектир.

— Не ичюн сиз китап графикасына авес олдыңыз? — деп сорадыкъ Заремадан.

— Биринджиде, китап меним энъ севген шейимдир, — деди Зарема.— Китап коръсем, дюньямы унутам. Ремаркнынъ, Стендальнынъ, Чеховнынъ, Паустовскийнинъ, Купрининъ, Умер Ипчининъ, Чобан-задепинъ эсерлери, Татьяна Тэссининъ макъалелери ички дюньянынъ айдып-латалар, вуджудынъны джанлы инсанетлик сыджагъынен кызыдыра-

лар, инсанда хош дуйгъулар къозгъайлар. Мына бойле китапларны тышкы корюниш джеэтинден де «япмагъа» бильмек, джылтыны да, иллюстрацияларны да китапнынъ жанры ве мундериджесинен, онынъ бутюн шекили ве стилинен багъламакъ, рессамдан буюк усталыкъ, гъайрет ве шу ишке севги талап эте. Языджынынъ ве рессамнынъ эмеклери, оларнынъ иджадий тюшюнджелерининъ узвий суретте бир ерге къошулувы, бу эки эмекнинъ синтези — мына о зенааткъа мени джелъп эткен эсас шей будыр.

Китап графикасы авторларындан Зарема В. М. Кнашевични, Пикассонынъ графикасыны, земане Бельгия рессамы Мозарельнинъ эсерлерини айрыджа бегене. Мозарель буюк гуманист, омюрнинъ энъ джанлы вакъыларына, энъ эеджанлы мевзуларына сеслене. О языджынынъ акс эткен образларынынъ къараманларынынъ психологик характериине терен далмагъа биле.

— Экинджиде, — деп иляве эте Зарема, — китап графикасына авеслигимнинъ себеби шу ки, сонъки йылларда ана тилимизде китаплар чокъ чыкъа башладылар. Оларны шекиллендирмеге, дюльбер олып чыкъмаларына ярдым этмеге менде буюк авеслик догъды. Бу арзумны ерине кетирмек ичюн ве япкъан ресимлеримде миллий хусусиетни, миллий колоритни сакъламатъа бильмек ичюн, даима халкъымызнынъ аятынен сыкъ багълы олмагъа, адетлеримизни, миллий урбаларымызны, турмушымызны терен огренмеге тырышам. «Ленин байрагъы» газетасыны ве ана тилинде чыкъкъан китапларны къайта-къайта окъумагъа ынтылам.

Зарема сонъки эки-учъ йыл ичинде ана тилинде чыкъкъан бир сыра китапларны мувафакъиетнен безетти. «Манелер ве чынълар», «Ахмет ахай», джыйынтыкълары, Ю. Болатнынъ «Той девам эте» сервалы пьесалар китабы ве дигерлери шу джумледендир. Онынъ, безеткен «Манелер ве чынълар» китабы 1976 сенеси Душанбе шеэринде отъкерильген XIII республикаларара конкурсунда махсус «Ярлыкъ»нен мукафатланды. Бу китапнынъ безетилуви ве онынъ къайд олунувы Зареманынъ бу саада биринджи джиддий мувафакъиети олып, онынъ истидады акъкъында кениш суретте лаф юрсетильмесине де себеп олгъандыр.

Онынъ оригиналь усулы ве усталыгъыны севген нешрият хадимлери озбек тилинде чыкъкъан китапларны безетмек ичюн де энди сыкъ-сыкъ онъа мураджаат этмектелер. Меселя, Токътасын Джалаловнынъ «Къызлар къасидасы» китабы, Хаким Назирнинъ 5 томлугъынынъ 2-нжи томы, тюрк языджысы факъыр Байкъуртнынъ «Йыланлар очы» романы, араб языджыларынынъ «Мысыр икяелери» джыйынтыгъы шу джумледендир.

Рессамнынъ айры мувафакъиетлери меркезий нешриятларда да сезильмей къалмады. Москвадаки «Советский писатель» нешрияти онынъ белли озбек языджысы Мирмухсиннинъ, рус тилинде нешир этилджек «Маденджининъ огълу» романыны безетмеге сымарыш берген эди. Зарема бу сымарышны буюк усталыкънен эда этти ве онынъ бу ишине юксек къыймет жесильди. Бу китапкъа ве юкъарыда анъылгъан китапларгъа япкъан ресимлеринден чокъусы, Улу Октябрнынъ 60 йыллыгъына багъышлангъан республика сергисинде, айрыджа, мувафакъиетнен нумайыш этильмекте.

— Иджадий иш ойле шей ки, адам озъ бильги даиресини даима кенишлетип турмакъ, санъатымызнынъ, медениетимизнинъ тарихынен даима меракъланмакъ, кениш малюмат эльде этмек, халкъ тасвирий санъаты нумюнелерини тапмакъ, коръмек, огренмек борджлу, — дей Зарема. — Бу джеэттен манъа белли рессамымыз, мерум Казим Эминовнынъ озю, онынъ аджайип эсерлери: «Манелер ве чынълар», «Ахмет ахай» китаплары узеринде чалышкъан вакътымда исе, эдебият ве санъат эрбапларымыз дигер аркъадашларнен корюшювлеримиз, иджадий субетлеримиз, оларнынъ тевсиелери чокъ ярдым этилир. Халкъ

тасвирий санъаты нумюнелерининъ аджайип коллекциясынен этрафлы-джа таныш олувым да манъа буюк иджадий зевкъ ве мисильсиз амелий файда берди.

Санъаткярларгъа, озь медениетине хызмет эткен кишиге ана тилини мукеммель бильмек кереклигини яхшы анълагъан Зарема, бунъа джиддий эмнет берип кельмекте. Ана тилини яхшы менимсемеге, иджадий фикирини ве зейнинде пейда олгъан бедний макъсадны омюрге кечирмеге онъа балалыкъта олгъаны киби, буюк ярдымны кене ана-сы Сундюс апте косътере. 1939 сенесинден КПСС азасы, область гос-страх идаресинде чокъ йыллар инспектор олып чалышкъан ве аятнынъ бутюн къарсамбаларыны та яшлыкътан корип кечирип, эмек фаалие-тини эрте башлагъан бу гъайретли къадын озь къызынынъ биринджи оджасы, тербиеджиси ве наснатчысы олмакънен бирге, айны заманда, онынъ энъ якъын, энъ садыкъ достудыр.

Зареманынъ озю исе табияты бол, къаны сыджакъ даима жулюм-сиреп тургъан незакетли бир кишидир. Ташкент театр-рессамджылыкъ институтында окъугъан аркъадашлары Ремзий Алиевнен, Яя Темир-къаевнен, Амет Сейдаметовнен иджадий достлукъ алякъаларыны аля девам эттирип кельмектелер.

Онынъ шахсий омюр ёлунда озь зенаатынынъ севдасы олгъан теджрибелери рессам Алим Усеинов пейда ола. Бирликте чалышувлары, иджадий ве рухий якъынлыкълары оларгъа тап сонъу бири-бирине омюр аркъадашы олмагъа себеп ола. Алим Зареманынъ акъикъий досту, гонъюльдеши ве иджадий ярдымджысы ола. Яни олар—эки рессам, эки гузеллик севдасы омюрге сийрек расткельген акъикъий иджаткярлар анлесини мейдангъа кетирелер.

Ташкент рессамджылыкъ окъув юртуны битирген Алим Усеинов-нынъ «Эски Бухара», «Суздаль», «Багъчасарай» ве дигер картиналары якъянда Озбекстан рессамджылар союзында башкъаларнен берабер бакъылып музакере этильди. Онынъ эсерлери юксек профессиональ дереджеде олгъанлары къайд этилип, оларгъа ляйыкъ къыймет кесильди.

Зарема озюнинъ эсас иши олгъан китап графикасынен бир сырада, рессамджылыкънынъ башкъа жанрларыны да ташламай. О чокъ ча-лыша, картиналар, чешит левхалар, литографиялар япа, айры объект-лери безетюв ишлеринен огъраша. Эм догъру япа. Чюнки рессамнынъ иджат диапозоны, теджрибе даиреси не къадар кениш олса, о къа-дар яхшы.

Ташкенттеки «Рессам» бирлешмесинде чалышаракъ, Алимнен бе-рабер олар Бухара тарих музейининъ тарих болюгини бутюнлей бе-зеттилер. Анда олар шаркъ къадынларынынъ кечмишине багъышлан-гъан «Фередже ташлав» диарамасыны яптылар. Бунынъ киби де Чаткъал заповеднигинде Озбекстан флорасы ве фаунасына багъыш-лангъан «Йыл мевсимлери» деген дёрт диарама мейдангъа кетирди-лер. Чырчыкъ улькешнаслыкъ музейинде исе достлары Амет Сейдаме-говнен берабер «Къадимий инсаннынъ дурагъы» деген диараманы яптылар.

Бу эки санъаткярны бири-бирине зияде якъынлаштыргъан бир шей даа бар. Алим де, Зарема киби, китап ве хусусан музыка севдасы. Оларнынъ рессамджылыкътан гъайры бир «хасталыкълары» даа—классик композиторларнынъ ве энъ севген земане авторларынынъ граммпластинкаларыны топламакътыр. Оларны XVII—XVIII асыр музыкаларындан башлап, энъ сонъки земане композиторларымыз-нынъ музыкасына баргъандже эписи меракъландыра. Топлангъан пластинкалары арасында Бах ве Бетховен, Шопен ве Шуберт, Чай-ковский ве Спендиаров, Шерфединов ве Бахшыш. Налбантов ве Али-евнен бир сырада халкъ авалары ве йырлары да айрыджа ер туталар.

Аджайип санъат аятына ишанчнен аякъ баскъан ильки къадын рессамымыз, ильки къарылгъачымыз Зарема Трасинова акъкъында икяемизниң сонъунда шуны къайд этмек истеймиз. Халкъымыз арасында рессамджылыкъ энъ сийрек зенаатлардан бири эди. Чюнки бутюн мусульман алеминде олгъаны киби, бизде де ресим чызмакъ, «алланынъ яраткъан къулунынъ шекилини къагъыт устюнде акс этмек пек буюк гунах» сайылып эвель-эвельден ясакъ олунгъан эди. Шунинъ ичюн бизге энъ сонъки девирлерде озъ эсерлеринден, аз да олса, мирас къалдыргъан Осман Акъчокъракълы, Усеин Баданинский ве дигерлери киби санъаткъар эрбапларны пармакънен саймакъ мумкюн. Бугунде исе Октябрыннъ гъалебесинен эр кимниң истидадына келиш ёл ачылувы нетиджесинде, дегиль тек эркеклерден, къадындарымыздан да бойле санъаткъарлар етишип чыкъкъанынынъ шаады олмакътамыз.

Озъ иджадий планларына кельгенде Зарема шойле дей:

— Меним арзум, та эвель заманлардан башлап, энъ белли эдебият, санъат ве медениет эрбапларымызнынъ, график портретлеринден сериялар япмакътыр. Бунынъ киби де классик шаирлеримиз Ашыкъ Умер ве дигерлериниң китапларыны безетмекки хаялламам.

Рессам Зарема Трасинова даа озъ иджадынен инсанларгъа гузеллик багъышлап, оларнынъ даа чокъ алгъышыны къазанаджагъына ич шубе ёкъ.

КОЗЪ БЕБЕГИ КИБИ

Инсанлар ичюн, аят ичюн гузеллик, дюльберлик иджат эткенлер, инсанларгъа рухий байлыкъ, хош ислер багъышлагъанлар джемнетимизде пек чокъ. Лякин иджат этильген о гузелликтен кейф алмакъ, онынъ бутюн инджеликлерини ис этмек ичюн, эвеля, оны коръмек керек. Я барып да козьлер коръмесе, я да козюнъ зайыф олса...

Бу алда инсан, дегиль тек гузелликни, дюльберликни ис этмектен, затен дюнья ярыгъындан марум къала. Онынъ юрегиини кунеш нурлары да айдынлатамай, о эбедий къаранлыкъ-зиндангъа дала биле. Инсан ичюн бундан агъыр фаджиа бармы экен!

Я бойле ал балаларда олса? Бу даа зияде буюк фаджиа.

Эпимизниң ишанчымыз, келеджегимиз олгъан балаларны бойле фаджиадан, бойле дерттен къуртармакъ, козьлерини тюзетип оларгъа акъикъатен де дюльберлик багъышламакъ, базыларыны исе дюнья ярыгъына къавуштырмакъ—не къадар муреккеп иш олса, о къадар да шерефлидир. Шунинъ ичюн икяемиз бу саада Озбекстанда энъ ири мутехассыслардан бири, козь экими, офтальмолог Эльзара Ильясовна Бахшышева акъкъындадыр.

Баласыны экимге алып баргъан ана-бабанынъ вазнетиин ким билмей: олар сонъ дередже эеджанланалар: «Аджеба, эким ярдым этип олурмы, баланынъ козю тюзелirmi?» деп ойланалар. Амма республика козь хасталыкълары хастаханесине кельген ана-бабалар бала-

сыны шу хастаханедеки балалар болюгининъ мудри, алий катего-риялы эким Эльзара Ильясовна бакъаджакъ деселер, олар мында сонъ дередже дикъкъат ве хош муамеле кореджеклерине, баланы дерттен къуртараджагъына юректен ишаналар.

Эм къуртара. Чюнки о элинне насыл хаста тюшмесин, оны сонъ дередже этрафлыджа огрене, зарур олгъан бутюн васталардан файда-лана, озюнинъ бутюн бильгисини ве чокъ йыллыкъ теджрибесини орта-гъа къоя. Онынъ элинде деваланып да, дертинне дерман тапмагъан, мум дереджеде файда коръмеген хаста даа олмады.

Хастахане ёлбашчыларынынъ айткъанына коре Эльзара Ильясовна Бахшышева балаларда козь хасталыкъларыны, хусусан къылыыйлыкъ-ны тедавийлев боюнджа энъ теджрибели мутехассыстыр. Кабинетте онынъ хаста бакъкъаныны корьсенъ, эр сефер озюне: «Инсан ола-ракъ, эким оларакъ не къадар аджайип бу къадып!»—дейсинъ. Та-биатынынъ мулайимлиги, незакетлиги, хош муамелеси, акъылы ве гъайрети, дегиль тек кучюк пациентлерни, бизлерни де айретте къал-дыра. Тедавийлевнинъ бутюн земане усулларыны мукеммель биле, муреккеп операциялар япа. Эм оны бу саада энъ истидатлы ве биль-гили экимлерден бири деп саямыз.

Бу сёзлер акъикъат, чюнки озюнинъ эсас ишинен бир сырада Эль-заранынъ чокъ йыллардан берли УзССР Сагълыкъ сакълав министр-лигининъ баш офтальмологи оларакъ чалышкъаны да бунынъ ачыкъ делилидир.

— Балаларда олгъан козь хасталыкъларынынъ буюклердекинден баягъы фаркъы бар,—дей Эльзара Ильясовна.—Къылыыйлыкъ, хусусан бала къылыыйлыгъы медицинанынъ гъает мум ве даа сонъунадже ог-ренильмеген сааларындан биридир. Языкъ ки, пек чокъ ана-бабалар баланынъ козьлеринде къылыыйлыкъны яш экенде тедавийлемек ке-рекмей деп сая ве оськен сонъ, бакътырырмыз, дейлер. Бу бутюнлей янълыш фикир. Къылыыйлыкъ козьнинъ эсас функциясыны, корюв къа-билиетини эксилте, балагъа чокъ уйгъунсызлыкълар догъура. Шу-нынъ ичюн энъ эйиси оны эки яшындан тедавийлеп башламакъ лязим-дир. Шимди бала къылыыйлыгъы махсус сечилип алынган козьлюк-лер вастасынен ве эким тарафындан бельгиленген курснен тедавий этиле. Айны заманда, операция вастасынен де тедавийлемек мумкюн. Лякин буны беш яшындан сонъ япмакъ керек. Къыскъасы, козюнде бир де бир элени олгъан бала экимге не къадар эрте бакътырылса, о къадар яхшы.

Биз Эльзаранынъ не ичюн медицинагъа меиль бергенинен меракъ-ландыкъ. Чюнки о халкъымызнынъ белли композиторы Ильяс Бах-шышнынъ къорантасында догъгъаныны, онынъ бутюн къардашлары—Лейля да, Эскендер де, Гульнара да, акъайы Кязим де—эписи Ташкент Девлет консерваториясыны битирип юксек ихтисаслы музыка муте-хассыслары олгъаныны ве атта озюнинъ къызы Гульнара биле музыка окъув юртунда окъугъаныны биле эдик. Эльзара буны шай анълата:

— Меним де музыкагъа авеслигим буюк эди,—дей о.—Аятта ильки адымларымны мен де музыканен башлагъан эдим. Музыка мектебинне дёрт йыл къатнадым. Эм музыканы пек севе эдим. Лякин аятта эр шей инсаннынъ озю тюшюнгени ве истегени киби олып чыкъмай экен... Бир къардашым яш экенде козь хасталыгъынен пек чокъ чекишкен эди. Анам, заваллы, оны бакътырмагъан экими, косътермеген адамы къал-мады. Мына, бу вазнет манъа пек тесир этсе керек, мен озюмни ме-дицинагъа, инсанларнынъ козь нурларына перде чеккен хайырсыз хасталыкъларнен курешюв ишинне багъышламакъ инетине къапыл-дым. Бупынъ ичюн манъа башта Ленинабад медицина техникумыны битирмек, сонъ иссе 1955-61 сенелери Душанбе Девлет медицина ин-ститутында окъумакъ керек олды.

Эльзара Ильясовна институтны битирген сонъ озюнинъ козь хасталыкълары саасында ихтисаслашувуна буюк тесир япкъан институт клиникасынынъ окулисти Бедрие Алиевна Тарпини ве оларнынъ бутюн медиклер къорантасыны — агъасы терапевт Амет Алиевични, къардашы стоматолог Урие Алиевнаны буюк миннетдарлыкънен хатырлай.

— Гъает медений, инсаниетли, мераметли сонъ дередже алчакъ гонъюлли бу адамлар манъа догъмуш киби олып къалдылар, оларнынъ манъа нисбетен эйи, кишиликли мунасебетлери бутюн илеридеки аятыма тесир этмей къалмады десем янъылмам, — дей Эльзара.

Институтны битирген сонъ о Душанбедеки верем хасталыкълары диспансеринде окулист олып чалыша, республика трахоматоз диспансеринде болук мудире ола, 1963—1966 сенелери Фергъанада область козь хасталыкълары хастаханесинде эким олып чалышты. Балаларнынъ козь хасталыкъларыны тедавийлев ишини о мына бу ерде башлады. Балаларны зияде севгенден ве оларны пек аджыгъанындан, оларда расткельген хасталыкъларны эсаслы суретте огренмеге киришти ве кеткен сайын бу саада мувафакъиетлер эльде этти. Сонъра бу ишни о Ташкенттеки республика козь хасталыкълары хастаханесинде эсаслы ве семерели суретте девам эттире.

Бу саада акъыкъатен козьге корюнген мувафакъиетлери ичюн 1974 сенеси онъа алий категориялы эким намыны берелер.

Эльзара Ильясовна гъает къаны сьджакъ, аджайип киши, бахтлы ана, незакетли ве итибарлы эким. Онынъ кок киби мавы козьлеринден эйилик, инсаниетлик нурлары сепилип турмакъта. Кишилерге олгъан хош муамелеси, озь зенаатына сынъырсыз севгиси, хасталарнынъ алыны анъламагъа биливи, ич кимсенинъ риджасыны ред этмеюв — бу чизгилер онъа эм озь коллективи арасында, эм де кениш эмеддарлар, апа-бабалар арасында эким оларакъ айрыджа итибар къазанмагъа себеп олалар.

Козь... Онынъ акъкъында не къадар метинли сьзлер ве ибарелер догъургъанлар! «Козь — гонъюль кузьгюси», «Козь коръмесе, джан севмез», «Козь — коръмек ичюн, акъыл — бильмек ичюн», «Кёрнынъ къыдыргъаны — эки козь», «Бинъ кере эшиткенинъден, бир кере коръгенинъ хайырлы», «Козьден иракъ — гонъюльден иракъ» ве иляхри.

Инсан къальбининъ кузьгюси олгъан козь акъкъында Эльзаранынъ озю саатлернен айта биле.

— Акъкъатен, козь инсаннынъ ички вазиятини акс эттирген бир кузьгюдир, — деп тасдыкълай о халкъ сьзлерини. — Инсаннынъ тюшюнджели, кедерли я да къуванчлы алда олгъаны, эвеля, онынъ козьлеринде сезиле. Биз козьге бакъып, инсаннынъ бутюн ички вазиятини билип оламыз. Козюне бакъып адамнынъ атта дигер хасталыкъларыны да тайинлей билемиз.

Балаларда къылыллыкътан гъайры катаракта (козь бебегининъ перделенюви) хасталыгъы, козь чильтерининъ зарарлануви ве хусусан чешит сой травмалар чокъ ола экен. Биз, Эльзара Ильясовнанынъ элинден кечкен хасталарнынъ анкеталарындан элиминге расткельген бир къач данесини алып бакътыкъ:

«Гималов Юра. 7 яшында. Сырдарья областындан. Балалар рогатка атып, 16 мм узунлыгъында демир парчасынен козюни яралагъанлар». Адети узре, 6-7 миллиметрлик демир парчасынен яралангъан козь гъайып ола, амма махсус магнитнен файдаланып, озь бильгиси ве усталыгъы нетиджесинде Эльзара баланынъ козюни сагъ къалдыра ве о шимди яхшы коре.

«Асапов Эрман. 8 яшында. Ташкент областындан. Козюне макъас кирген. Ярасы пек агъыр. Козю ич де коръмей. Хастаханеге кеч, яни учь куньден сонъ кетирильди. Ярагъа инфекция тюшкен ве козюнинъ бутюн табакълары зарарлангъан». Бу балагъа Эльзара эки кере операция япкъан. Биринджи кере умумен козюни бир муче оларакъ сакълап къал-

макъ ичюн, экинджи кере исе, онынъ коре бильмесини эльде этмек ичюн. Эльзара Ильясовна бунъа да наиль олгъан. Бала энди яхшы коре.

«Асанова Фатиме. Алмалыкъ шеэринден. Козьлеринде пек зияде къылылыкъ бар». Оны башта козлюклер вастасынен тедавийлейлер. Сонъра Эльзара оны эки кере операция япа. Бир къач йыл тедавийлев нетиджесинде баланынъ козьлери бус-бутюн тюзеле. Шимди о козлюк биле такъмай.

Эльзара Ильясовнанынъ эр кунъки ишинден бойле мисаллерни онларнен кетирмек мумкюн. Балаларыны бойле агъыр аллардан къуртаргъан, оларнынъ козьлерининъ нуруны ерине кетирген аджайип экимге ана-бабалар сынъырсыз алгъышлар ягъдырмакъталар. Бу эльбетте, табий шей ве эким ичюн энъ юксек мукафат ве буюк къуванчтыр.

Эйилик ялмагъа бильген киши озуне япылгъап эйиликнинъ де къадрини биле. Эльзара, онъа бу зенаатнынъ инджеликлерини огреткенлернинъ эписини — Душанбедеки республика козь диспансерининъ баш экими А. С. Вайсблатны да, медицина илимлери кандидаты Х. Махкамованы да, тевселери ве ярдымындан аля бугунъ файдаланып кельген профессор М. К. Камилловны да миннетдарлыкънен хатырлай.

Бизим энъ инсаниетли девлетимиз халкъ сагълыгъыны ве хусусан балаларнынъ сагълыгъыны айрыджа гъайретнен къайгъыра. Эльзара Бахшышеванынъ УзССР Сагълыкъ сакълав министрлигининъ балаларда козь хасталыкълары боюнджа баш офтальмологы киби, гъает муим ве месулиетли вазифеде бутюн республика микъясында якъан ишлери де бу къайгъырувнынъ нетиджесидир. Онынъ догърудан-догъру семерели фаалиети ве актив арекетлери саесинде шимди областларда махсус балалар ичюн 340 койкалыкъ 9 болюк чалышмакъта. Озбекстан КП Меркезий Комитети ве республика укюметининъ къарарынен областларда чокъ профили бала хастаханелери къурулмакъта ве о хастаханелерде козь хасталыкълары ичюн Ташкент областында 50 койка, Фергъана, Джизакъ ве Хорезм областларында 40-ар койка айырмакъ козьде тутула.

— Бу саада ишинъизнинъ эсас манети неден ибарет? — деп сорадыкъ биз ондан.

— Эгер баштаки йылларда биз эсасен ялынъыз хаста балаларгъа, яни энди хасталыгъы белли олгъан балаларгъа медицина ярдымы косътерильмесини тешкилятландыргъан олсакъ, шимди бутюн балаларны профилактик козьден кечирип, аз-бучукъ хасталыгъы сезильгенлернинъ сечилип алынмасыны ве деръал тедавийлевге киришилъмесини къайгъырамыз, — дей Эльзара. — Шунынъ ичюн балаларны даимий суретте профилактик козьден кечирювнинъ кейфиедини кунъ-кунъден яхшылаштырувгъа айрыджа эмиет беремиз. Меселя, 1976 сенеси 2 миллион 50 бинъ бала тешкерильди. Козъ хасталыкълары олгъан балалар сечилип алынды. Энди биз козьлеринде бир де бир хасталыкъ олгъан балалар ичюн махсус ихтисаслаштырылгъан балалар багъчалары тешкилятландырувгъа кириштик. Бундан макъсад — оларны тедавийлев ишини энгиллештирмек ве тезлештирмекдир.

Къыдырув, къыдырув, эп янъылыкълар къыдырув ве къойгъан макъсадыны мытлакъа амельге кечирюв — Эльзаранынъ иш услубынынъ эсас чизгисидир. Музыка севдасы олгъан, Дворжакны ве Шопенни гъает севген, бу яш къадын пек чокъ окъуй, медений севнесини юксельтмек ичюн токътамай чалыша. Эм о эр шейге вакъыт тапа. Эльзаранынъ да озъ шахсий хасталыгъы бар. О чечек асрай. Адий чечек дегиль де, тюрлю аджайип шекиллерде оськен тикенли «Къайнана тили»нинъ чешит джынысларыны топламакъта. Онынъ эвинде бу осюмликнинъ къырккъа якъын чешит джынысы осьтюрилъмекте. Бу къаба-къаба, теге-пекли, титис корюнген «тиль»лерге бакъар экенмиз. козьлеримизде «бу да насыл худжур «хасталыкъ» экен» киби, суаль ишарети сезерек, Эльзара шай деди:

— Эр куньки кергин ишимден сонъ келип, бу севишли чечеклеримнен огърашсам, озюмде насылдыр бир тендюристлик, эркинлик сезем. Оларнынъ чешитлигине, дюльберлигине бакъып отурсам, озюмни башкъа бир аламде олгъан киби дуям, гонълюмде хош дуйгъу, енгиллик сезем, кейф алам.

Бутюн ишлеринде, бутюн аятында онъа балалыкътан берли бирден-бир досту ве таянгъычы олгъан анасы, Эсма алте, ве он еди яшындан Улу Ватан дженки ёлларыны адымлап кечкен, шимди Ташкенттеки музыка окъув юртларындан биринде чалышкъан омюр аркъадашы, Кязим Абдурешидович Ваннев, юректен къол тутып кельмектелер.

Дюнъяда энъ къыйметли бир шей акъкъында лакъырды кетсе, оны «Козъ бебегинъ киби сакъла», деген ибарени къуullanалар. Эльзара Ильясовна Бахшышева исе бутюн аятыны козъ бебегининъ озюни сакълав ишине багъышламакъта. Бойле алидженап ишлери ичюн Эльзара Ильясовна якъында «СССР сагълыкъ-сакълав аляджысы» ишанынен мукафатланды.

Айдер Осман

АЙДЫН УФУКЪЛАР

Базы ишлерде бильгиден зияде теджрибе керек ола, даа догърусы, бильги амелий теджрибенинъ нетиджеси оларакъ эльде этиле ве бойле ишлерде чокъ йыллар чалышкъан мутехассыс шу ишхане ичюн пек къыйметли олып къала. Амет Шейхаметов да ойелеринден биридир. О етмиш яшына якъынлагъанына бакъмадан аля чалышмакъта.

Бизим кениш къулан мемлекетимизде бинълернен халкъ истималы маллары чыкъаргъан ишханелер бар. Олар чешит тюрлю ве чешит кейфиетли махсулатлар чыкъаралар. Бу махсулатларнынъ къайсы бири халкъымызнынъ итияджыны къандыра, къайсы бири къандырмай? Ангисининъ истисалыны чокълаштырмакъ, ангисини исе азлаштырмакъ керек? Бойле ишлерни мемлекет боюнджа меркезлештирмек ве координирлемек вазифесини СССР Тиджарет министрлиги янындаки халкъ истималы малларынынъ энъ яхшы нумюнелери боюнджа Бутюнсоюз павильоны эда этмекте. Бу павильоннынъ Озбекстан филиалы исе бутюн Орта Асия республикаларындаки халкъ истималы маллары чыкъаргъан ишханелерни энъ яхшы нумюнелернен темин этмекте.

Халкънынъ истекнен сатып алмагъан махсулатыны чыкъармакъ кимге керек. Я муштерилер шимди зиядесинен насыл маллар истейлер? Халкънынъ анълавы эп осе, мода эп денъише. Биз юкъарыда къайд эткен павильон мына бу осювлерден, денъишювлерден огде кете, оларгъа ёл косьтере.

Бу павильоннынъ токъумаджылыкъ-трикотаж маллары болюгининъ мудури Амет Шейхаметов озъ иши акъкъында шойле дей: «Бизим вазифемиз кейфиетсиз махсулатларны истисалдан тюшюрмек ве янъы, юксек дереджеде кейфиетли махсулатларнынъ истисалыны тешкиятландырмакътан ибареттир. Онынъджи бешйыллыкъта кейфиетининъ баш меселе оларакъ къойылувы бизим ишимизининъ баягъы кенишлемесине себеп олды. Биз озюмиз тевсие эткен энъ яхшы нумюнелернинъ истисалыны тешкере, огрене, оны экспорт советине такъдим эте ве сонъ кутлевий суретте ишлеп чыкъарылмасыны тешкиятландырамыз».

Амет Шейхаметовнинг умумий эмек стажы ал-азырда 50 йилни тешкиль этмекте. О 1924 сенеси Ленин комсомолынинг сафларына кирди, 1927 сенеси район комсомол комитетининг инструкторы олып чалышты. 1930 сенеси КПСС сафына аза оларакъ кирди. Бундан сонъ Кърым ашайт трести директорынинг муавини, район партия комитетининг инструкторы, даа сонъ секретары, унер-техника мектеби окъув ишлерининг мудирини вазифелеринде чалышты.

Амет агъа 1962 сенесинден берли СССР Тиджарет министрлиги янындаки халкъ истималы малларынинг энъ яхшы нумюнелери боюнда Бутюнсоюз павильонынинг Озбекстан филиалында уйкен инженер олып чалыша. Бу коллективнинг партия тешкиляты къарт коммунистни 15 йылдан берли озюне етекчи сайлай. Филиалнын о ёлбашчылыкъ якъан токъумаджилыкъ ве трикотаж маллары болюги 15 йылдан берли иш планыны даим арткъачынен эда эте.

1975 сенеси Амет Шейхаметовкъа «Эмек ветераны» медали такъдим этилюви мунасебетинен берильген характеристикада шойле языла: «Амет Шейхаметов бу филиалда чалышкъан девиринде озюни низамлы, иш бильген хадим оларакъ тапытты, коллективнинг урметини ве ишанчыны къазанды. О ёлбашчылыкъ якъан болюк истисал планыны мунтазам суретте арткъачынен толдурмакъта. О 1968 сенеси пенсия яшыны толдургъан олса да, ёлбашчыларнинг риджасынен, иштен кетмеди».

Орта Асия республикаларында ишлеп чыкъарылгъан халкъ истималы малларынинг кейфieti турмадан яхшылашувында мына бу энъ яхшы нумюнелер павильонынинг ролю кеттикче артмакъта. Павильоннын мутехассыслары ерлердеки ишханелернинг техникый имкянларыны, хаммалнен теминленюв шараитларыны яхшы билелер ве бунъа коре оларгъа янъы махсулатларнын нумюнелерини теклиф эте, оларны менимсев ишине ёлбашчылыкъ яналар. Керек олгъанда мында авушыджы комплексли сергилер тешкилятландырыла, нумюнелер косьтериле ве айны заманда истисалгъа такъдим этиле.

Шимди эалининг йипек басмаларгъа итияджы артмакъта. Буну козь огюне алып, павильон Маргъылан ве Наманган йипек комбинатларына альпак, ханатлас, бекъасам киби йипек басмаларнын янъы чешитлерини тевсие этти. Павильоннын эксперт совети бу басмаларнын структурасыны, кейфietини огренди, олардаки янъылыкънын дереджесини бельгиледи, къыймет кесте ве бу теджрибени умумиынъ варнетинне чевиререк, кутълевий истисалгъа теслим этти.

Эксперт совети о, я да бу махсулатнын истисалы менимсешильмеси ичюн мукъфат тайини эте, истисалнын ильки девирдеки планыны бельгилей, чыкъарылгъан махсулатнын кейфietини къыймет кесе. Сойдаш ишханслер арасында социалист ярышы тешкилятландырыла ве илери кельгенлерге нара мукъфатлары бериле. Умумен, бир янъы махсулат кутълевий суретте чыкъарылын башлангъандже эксперт советининг даимий контроли алтында булуна. Амет Шейхаметов Озбекстан ССР Министрлер Советининг къарарынен мына шу эксперт советининг месуль секретары оларакъ тасдыкъланды. О бу иште де артыкъ он дёрт сене чалышмакъта.

Амет Шейхаметовнинг кокюсини бир орден ве докъуз медаль яраштыра. Барышыкъ омюрде даим ог сафларда булунгъан Амет агъа Улу Ватан дженки йылларында фашистлернен тутушувнын энъ шиддетли участкаларында, Ватан талийн аль этильген джебелерде булунды. Онынг Одесса, Севастополь, Новороссийск, Керчь киби шеэрлернен

ве мешур Кучюк Топракънен сыккы багълы олгъан дженкявер биографиясы гъает зенгин ве мундериджелидир.

Амет агъа о йылларны эджансыз хатырлап оламай. О пек муляим ве незакетли субетчи, лякин меселе дженк йылларына барып чаткъанда онынъ чырайы тюрлене, сеси къалтырай, балаларнынъки киби кенъ ачылгъан мавы козьлери бу лафнынъ ардыны кесмекни риджа этер киби йылтырайлар. Арадан кечкен вакъыт о дешетли йыллар вакъияларынынъ контрастыны даа зияде арттырса керек, о кунълерининъ шиддети йыллар чилтеринден кечерек, даа айдын ве якъын корюнсе керек. Бунунъ асыл себебининъ бугунъки къартбаба, эмек ве дженк ветераны, кечмишнинъ аджджыларыны ве къуванчларыны озюнинъ саф юрегинде гизлеген, бугунъки тынч омюрнинъ лезетини къанынен къазангъан аджайип инсан Амет агъанынъ тек озю биле. Керчектен, даа бир адам биле. Бу — Зубейде апте. Амет агъанынъ омюр аркъадашы. Амет агъа янында Зубейде апте олгъанда озюни баягъы эмин-эркин дуя. Зубейде апте Амет агъаны дженк йылларынынъ агъыр хатырлавларына бир тамам гъаркъ олмакътан сакълап къалса керек ки, о икяесининъ энъ къыйын ерлеринде Зубейде аптеге бакъып ала. Бу бакъышта тилеклер, юреклер бирлешелер, бу бакъыш бирисине теселли, бирисине къувет бере.

Амет агъа адетиндже ашыкъмайып, яваш-яваш айта. Лякин шимди бу сакин адамнынъ вуджудышы ички бир исъян сарсытаткъаны корюне. Демек о айткъанларыны гъайрыдан яшап кечирмекте.

Улу Ватан дженкиннинъ энъ агъыр йыллары эди. Совет аскерлери агъыр мудафаа урушлары алып бараракъ, кери чекильмектелер. Тиштырнагъынадже сиялангъан фашистлер мудхиш бир ташкъын киби эр якътан басып келелер. Энъ мукеммель олюм сиясы, энъ яхшы техника вастасы оларгъа хызмет эте.

Мемлекетимизнинъ ири порт шеэрлеринден бири Одессанынъ да талийи агъыр олды. Денъизджилер шеэрни эр кестен сонъ ташлап чыкътылар. Лейтенант Амет Шейхаметовнынъ разведкаджылар группасы шеэр дживарында душманнынъ ог къысымынен тутушты. Разведкаджылар атыша-атыша озьлерининъ эсминецлери тургъан Тендр косасына кельгенде, анда ич бир тюрлю геми олмагъаныны корип шашып къалдылар. Эльбет, командир оларнынъ Севастопольге авушаджакъларыны айткъан эди. Разведгруппа авалени эда этсе де, базагъа бельгиленген вакъытта къайтып келалмады. Шимди бу ерде, ачыкъ ялыда, аз къуветнен мудафаа тутмакъ акъылгъа яткъан шей дегиль. Денъизджилер буюк къаяларнен ортюльген ерге догъру чапа ве анда, къаялар артына гизленип, душман аскерлерине атеш ачалар. Бир къач дакъкъадан къуршунлары битеджек, сонъ — артта денъиз, огде душман — атакагъа кечип, къундакъ ве сюнгюлернен дёгюшеджек ве эляк оладжакълар...

— Командир, баржа! — деп багъырды матросларнынъ бири.

Лейтенант Шейхаметов артына айланып, ялыдан саркъып тургъан къоджаман къаяларнынъ астындан буюк бир моторлы баржанынъ ялдап чыкъкъаныны корьди. «Ялыда къайыкъ къалдыргъандырлар» деп тюшюнди Шейхаметов ве: «Эр кес ашагъы, денъиз ялысына!» деп эмир берди. Олар къаялардан секирип, сырпанып ялыгъа тюштилер. Лякин анда бир тюрлю къайыкъ ёкъ эди. Бу дакъкъада ялыда чапкъалап юрген совет денъизджилерини корьген баржадакилер оларнынъ чаресиз алда къалгъанларыны анълап, шаматанен: «Сувгъа, сувгъа!» деп багъырмагъа башладылар.

Сонъки чаре, эльбет, сувгъа тюшюп, баржагъа догъру ялдамакъ эди. Разведкаджылар тёпеде, къаялар устюнде анъылып тургъан фашистлерге нишан оладжакъларыны бильселер де, сувгъа тюштилер. Бу вакъыт къаяларнынъ устуне чыкъып етиштирген немселер, сувдаки адамларны корьгенлеринен, атеш ачып башладылар. Лякин баржадаки со-

вет аскерлери ялыны ойле къасыргъалы атешке туттылар ки, немселер деръал чекильмеге меджбур олдылар. Разведкаджылар баржагъа мингендже, андакилер, девамлы атешнен, ялыдаки душман аскерлерине баш котертмедилер. Бу, чекилов вакътында, эр итималгъа къаршы къалдырылгъан «джыйма» баржа эди. Онынъ устюнде озь къысымларынен кетип оламагъан аскерлер, чешит хызмет адамлары, бир къач топ, бир танк, бир чокъ сия ящиклери ве дигер юклер бар эди. Шейхаметовнынъ группасындаки денъизджилер баржагъа мингенде артыкъ олар ялыдан баягъы узакълашкъан эдилер. Олар Одессаны терк эткен сонъки совет дженкчилери эдилер.

Олар Севастопольге догъру ялдайлар. Джесюр дженкчилернинъ устуне тюшкен сынав бунынънен битмей. Акъшам устю оларнынъ баржасы устюнде душман самолётлары пейда ола ве бомбалап башлайлар. Юкю пек чокъ олгъан баржа ачыкъ денъизде бир тюрлю маневр япып оламай. Адамлар имкянлары олгъаны къадар самолётларны автомат ве пулемёт атешинен къаршылайлар. Лякин баржа артыкъ немсе самолётлары ичюн бир эгленджеге чевирилип къалгъан эди. Бир къач бомба дос-догъру онынъ устуне келип тюше, адамларнынъ аман-аман ярысы эляк ола. Лякин бунгъа бакъмадан буюк денъизде янъгъыз къалгъан аскерлер эп курешелер. Олар юклернинъ бир къысымыны сувгъа ташлай, баржанынъ бозукъларыны тамирлей ве эп огге кетелер. Экинджи куню уйле маалинде бир тюрлю идаре этмекнинъ чареси олмагъан баржа бир тарафкъа янтая ве яваш-яваш батып башлай. Лейтенант Шейхаметов баржа дюмени янындаки компаскъа сонъки кере бакъа да: «Аркъадашлар, Кърым ялысы мына бу якътадыр», деп куньбаты тарафын косьтере.

— Башта беденимизге топ ягъы сюрттик ве сонъ ич урбаларымызнен къалып, къушакъ багъладыкъ ве документлеримизни къойнумызгъа къойдыкъ, — деп хатырлай Амет агъа о дешетли куньлерни. — Кимсе сия алмады. Бирер-бирер сувгъа секирип тюштик. Тёпемизде душман самолётлары айлана, бомба ташлай, къуршун ягъдыралар. Октябрь айы эди. Сув буз киби. Сувукътан адамнынъ нефеси тутула, эль-аягъы курмеклешип къала.

Душман самолётлары ашагъы энип сувдаки адамларны къуршунлайлар. Адамларнынъ буюк бир къысымы эляк ола ве бата. Озюни сувда тутуп олгъанлары исе лейтенант косьтерген тарафкъа ялдайлар.

— Бизим вазиятимиз инсан ирадеси ичюн буюк бир сынав эди, — дей Амет агъа. — Къарадан онларнен километр узакъта, буз киби сув ичинде озюни зорнен тутуп турасынъ, кене де олса къуртуладжыгъынъа ишанасынъ. Лякин сув устюнде къалгъанларнынъ сайысы пек тез эксильди. Бирисине къуршун тие, бирисининъ янында бомба патлай ве сув багъанасы оны отуз-къырк метр юксекликке котерип, сонъ ташлай ве адам деръал сув астына кете...

Акъшам къаранлыгъы тюшкендже бойле олды. Халкъара къанде боюнджа сувда батаяткъан адамгъа къуршун атмакъ мумкюн дегиль. Лякин, не япаджакъсынъ, фашизм-къауундан тыш бир адисе, онынъ якъаны исе дженк дегиль де, джеллятлыкъ эди. Дейджегим, самолётлар бизни тек кунь къавушкъан сонъ ташлап кеттилер. Бахтымызгъа сув баягъы тынч эди. Бир вакъытта ай чыкты, кок парлакъ йылдызларгъа толып къалды. Къаердедир аят озь ёлунен кете.

Меним якъынымда кимсе ёкъ. Динълендим, кимерде узакътан, датгъалар шувултысы арасында адам сеслери эшиткен киби олам. Энди къуветни догъру такъсим этмек ве ашыкъмамакъ керек. Биз Одессадан чыккъан сонъ он саат къадар ёл юрген эдик. Баржанынъ баткъанына да дёрт саат къадар олгъандыр. Ялыгъадже пек узакъ олмаса керек. Йылдызларгъа бакъып яваш-яваш ялдайым. Бир вакъытта кимдир:

— Лейтенант, Кърым къайсы бетте? — деп багъырды. «Мына бу якъта олмакъ керек», деп багъырдым ве къолумнен косьтердим.

— Лейтенант, алым ярамай, кетем... — О ады-фамилиясыны, адресини айтып багырды. Олюм алына кельген адамлар джан аляметинен сонъки истеклерини, сонъки риджаларыны айтып багыралар... Мен эляк олгъанлар шерефине якъылгъан эбедий алевлерини, тикленген шан-шурет абиделерини корьгенде ана шу дешетли геджеде эляк олгъан достларымны хатырлайым.

Амет агъа пек ёрула, сув устюнде чалкъа ятып раатлана. Артыкъ энъ мунни ялдамакъ дегиль де, башыны сувдан чыкъарып турмакъ эди. Танъ агъаргъанда уфукъта бир сызыкъ корюне. Бу Кърымнынъ Тархан-кут ярым адасы эди.

Къараны корьген адамларнынъ къуртулышкъа ишанчлары пекине. Кет-кете ялыдаки тереклер, эвлер ачыкъ корюнип башлайлар. Уйле маалинде адамлар не исе де ялыгъа якъышлашалар. Ялыгъа чыкъкъан эр бир адам деръал эсини джоя.

Амет агъа уянгъанда акъшам олгъан. Янында чыпакъ адамлар серилип яталар. Баржадаки эки юзге якъын адамнынъ тек секизи къуртулгъан. Булар аман-аман бир сутка къадар сув ичинде булунып, олюмни енгъен энъ къуветли адамлар эдилер. Бираздан сонъ оларны ялы сакъчылары сече ве носилкаларнен алып кетелер.

Лейтенант Амет Шейхаметов Севастопольде озъ къысымына барып къошула. О командирлик якъан Къараденъиз Флотынынъ 627 номерли айры ялы топчылары батареясы Севастополь шеэрининъ 250 купълик мудафаасына иштирак эте. Батареянынъ урушларда пишкинлешкен топчылары Севастополь мудафаасында акърансыз къараманлыкълар косьтере, душманнынъ чокъ атеш нокъталары ве катерлерини ёкъ этелер.

1943 сенесининъ башында Шейхаметовнынъ батареясы Кавказгъа, Геленджик шеэрини авуштырыла. Бу вакъытта майор Куниковнынъ десантчылары Кучюк топракъта джан алып-джан бермекте эдилер. Кучюк топракъ душманнынъ сыртына саплангъан ханджер олды. Онынъ Кавказгъа бараджакъ ёлуны къапатты. О душманнынъ Къара денъиз ялысындаки бутюн операцияларына кедер эте, Новороссийск шеэрини ишгъаль эткен немсе аскерлерини огге юрсетмей эди. Немсе команданлыгъы Кучюк топракъкъа совет десантчыларындан онларнен кере чокъ аскер ёллай. Лякин совет аскерлерни бир адым биле керн чекильмейлер. Февраль айынынъ орталарында Шейхаметовнынъ 627-нджи айры ялы топчылары батареясы да Кучюк топракъкъа келе.

— Биз гедже моторлы баржанен Мысхакогъа якълаштыкъ, — дей Амет агъа. — Душман самолётлары турмай бомбалай, янымыздан выizen кечкен катерлер къуршун ягъдыра, къаршымыздан исе ири калибрли топлар аталар. Огге джылышмакънынъ бир тюрлю чареси ёкъдай корюнесе де, биз огге кетемиз. Аязлы февраль геджесинде топларымызны сюйреп, сувгъа тюштик. Чюнки баржа ялыгъа якъышлап оламай. Сув кимер ерде бельден, кимер ерде богъаздан келе. Ара-сыра пек якъын кельген душман катерлерине автоматларымызны башымыз устюнде тутып атеш ачамыз. Баягъы къурбан бергенимизге бакъмадан ялыгъа чыкътыкъ, топларымызны ерлештирдик ве Мысхакода атеш пускюрюп юрген душман катерлерини ойле къасыргъалы атешке туттыкъ ки, олар ялыда совет топчылары пейда олгъаныны шу дакъкъада анълады ве Цемесок бухтасыны терк этмеге ашыкътылар.

Кучюк топракъ джесюрлик, мердлик, федакярлыкъ темсилне чевириле. Бу къараманлыкъ эпопеясы йнгирми дёрт квадрат метр мейдаанда еди ай девам эте. Кучюк топракъкъа кельген эр бир адам къараман ола, чюнки къоркъакъ мында бир дакъкъа биле яшап оламаз эди. Онынъ снаряд, бомба я да мина патламагъан бир квадрат метр ери къалмай. Душман Кучюк топракъкъа 11 эшелон снаряд ата, андаки эр бир совет аскерине 1250 килограмм къуршун, снаряд, бомба масраф эте. Анда топракъ яна, таш ирий, лякин совет адамлары бу джеэннем ате-

шине даяналар. Мына бунынъ ичюн де Кучюк топракътa булунгъанлар эки кере матрос ве учъ кере коммунист эсап этилелер.

Кучюк топракъ душманнынъ къуйругъына басты. Оны чапаланмагъа, теляшланмагъа меджбур этти. Мысхако ялысына келип ерлешкен топчылары турмай аталар. Оларнынъ вазифеси Цемесская бухтасындаки душман гемилери ве катерлерини батырмакъ ве Кучюк топракъкъа янғы къуветлерининъ келип ерлешмесини темин этмек. Ата бермектен топларнынъ стволлары къыза, адамлар сагъырлашып къалалар, лякин атешин токътатмайлар. Чюнки олар токътасалар бухтагъа кирип, келеяткъан сила ве аскер юклю совет гемилерине, душман катерлери уджюм этеджек. Ёкъ, токътамакъ мумкюн дегиль. Адамлар озьлерини унуталар, эр шейин унуталар, лякин бухтада пейда олгъан душман катерлерини бизим баржаларымызгъа, гемилеримизге якъынлатмамакъ кереклигини унутмайлар. Бу дакъкъада бутюн яшайышнынъ мундериджеси сув ичиндеки совет адамларынынъ ялыгъа келип чыкъмаларыны темин этмектен ибарет олып къала. Дерсинъ, дженкешкен тарафларнынъ бутюн къуветлери бу ерде тутушкъанлар, Ватан талиин анджакъ бу ерде ве бу дакъкъада чезильмекте.

Лейтенант Шейхаметовнынъ топчылары тек янларына экинджи бир батарея келип ерлешкен ве бухтадаки душман катерлерини атешке туткъан сонъ токътадылар. Ял алмакъ, яраларны багъламакъ, бирер тютюп якъмакъ ве къапырмакъ мумкюн. Чюнки дженкявер вазифе эда этильди. Кучюк топракъкъа эки совет баржасы ве бир гемиси келип етишти ве артыкъ янғы къуветлер урушкъа къошулдылар.

Урушларнынъ энъ къызгъын вакъытында 18-нджи десант ордусынынъ Арбий совети кучюктопракълыларгъа мураджаат этерек, «Даянамакъ керек!» дей.

Кучюк топракъ йигитлери Арбий советке шойле джевапланалар:

«...Новороссийскининъ ашагъысындаки душмандан темизленген бир парча еримизин «Кучюк топракъ» деп адландырдыкъ. О кучюк олса да, бизим мукъаддес топрагъымызнынъ бир парчасыдыр. Онъа бизим теримиз ве къанымыз къарышты ве биз оны кимсеге бермемиз. Озюмизнинъ дженкявер байракъларымызнен, апайларымыз ве балаларымызнынъ адынен, семимли Ватанымызнынъ шанынен илеридеки урушларда бир адым биле чекильмемеге, Кучюк топраккыны гитлерджилерининъ буюк мезарына чевирмеге ант-емин этемиз».

Уйкен лейтенант Амет Шейхаметовнынъ 627 номерли айры батареясынынъ топчылары Новороссийск шеэри душмандан бир тамам азат этильгендже Кучюк топракъта булунды, бир вазифени — душманны сувдан ялыгъа якънлаштырмамакъ ве бизим гемилеримизини онынъ катерлеринден къорчаламакъ вазифесини эда этерек, озь антларына сadyкъ къалдылар.

Кучюк топраккынынъ къолайлыкъынен эльге кечирильмейджегини анълагъан душман чешит усуллар къуулана. Далгъалы ве къарацлыкъ геджелерининъ биринде немсе катерлери Мысхакогъа келеяткъан бизим катерлеримизге келип къошулалар. Батареянынъ козетюв пунктында тургъан Шейхаметов келеджек катерлерининъ сайысындан ве келюв тертибинден хабердар эди. О къуветли прожекторларнынъ ярыгъында бухтагъа киреяткъан катерлерининъ чокълашкъаныны эслей, эм оларнынъ келюв тертиплери де базадан хабер этильгени киби дегиль. Шейхаметов къырмызы прожекторны якъып-сёндюререк, келеяткъан катерлерден бу шартлы сигналны тасдыкъламаларыны талап эте. Катерлерининъ тек бир къысымы джеваплана. Не япмалы? Душман катерлери бизимкилерининъ арасына сокъулып киргенинден оларгъа атеш ачмакъ телюкелли. Шейхаметов шу анъде екяне бир къараргъа келе: о бутюн келеяткъан катерлерининъ артларына къайтмаларына сигнал бере. Совет катерлери онъа деръал бойсуна ве артларына къайталар. Бу сигналны анъламагъан душман катерлери исе тезликнен ялыгъа якълашалар.

Шейхаметов бу катерлер группасына атеш ачмакны эмир эте. Меселе аңлашылгъан сонъ дигер батареялар да оларгъа къошулалар. Душман катерлери тузаккъа тюшкенлерини аңлагъанда вакъыт кеч олгъан эди. Топчылары оларнынъ буюк бир къысымыны якъа ве батыралар. Сонъундан белли олгъанына коре, душман бойле усулнен Кучюк топраккъа десант тюшюреджек олгъан. Топчылар якъкъан катерлер денъиз пияде аскерлеринен рыкъма-рыкъ толу экен. Саба ачылгъан сонъ бизим катер ве мотоботларымыз бухтада даа озюни сув устюнде тутып тургъан бир чокъ немсе аскерлерини эсир алалар. Къара Денъиз Флотынынъ команданлыгъы комбатнынъ ачыкъкозьлюгини ве энъ телюкелли дакъкъада догъру ве джесюр къарар къабул эте бильгенини айрыджа къайд эте. Уйкен лейтенант Амет Шейхаметов биринджи дереджелли Ватан дженки орденнен мукафатлана.

Кучюк топракъ кунъ сайын буюй ве сентябрь 16-да Новороссийск шеэри азат олгъан сонъ Буюк топраккъа къошула. Шашмалагъан гитлерджилер джан аляметинде Керчь богъазындан кечип, Кърымгъа къачалар. Кучюк топраккъа совет аскерлери душман пешинден кетелер. Шейхаметовнынъ батареясы да 1943 сенесининъ декабрь айында Керчь ярым адасына авуша. Бу кечюв де Кучюк топракъ десантынынъ текрарланувы эди. Кучюк топракъ акъкъында Л. И. Брежнев пек тесирли язды.

255 кунлюк аят-мемат урушларында пишкинлешкен, энди душманны къувалап кетейткъан совет аскерлери эминликнен, къаттиетнен аркет этелер. Душманнынъ къасыргъалы атеши алтында батарея Керчь ялысына якълаша. Душман баш котермеге имкъан бермей, лякин топчылар Кучюк топракъ ичюн берген еминлерине садыкъ къала ве бир адым биле чекильмейлер.

«Ватан ичюн» деген джебэ газетасынынъ 1944 сенеси февраль 6-да чыкъкъан номеринде: «Шейхаметов батареясынынъ мергин атеши» деген бир макъале басылгъан. Онда шойле языла: «Офицер Шейхаметовнынъ батареясына Керчь богъазыны туткъан немсе ве румын аскерлерини ёкъ этмек авале олунды.

Батарея партия тешкилятынынъ коммунистлерининъ, янъы шараиттаки янъы вазифелерине багъышлангъан, къыска топлашувы олып кечти. Офицер Шейхаметов коммунистлерининъ огюне конкрет вазифелер къойды.

Батареянынъ биринджи вазифеси бизим гемилеримизге кедер эткен душман прожекторларыны урып парламакъ эди. Бир къач залпнен прожекторлар сёндюрильди. Бундан сонъ топчылар озьлерининъ атешлерини душман батареясы тургъан ерге авуштырдылар.

Къара денъиз матрослары гъает агъыр шараитларда чалышаракъ, бу месуль вазифени озь вакътында эда эттилер. Батареянынъ шахсий составына Къара денъиз флоты команданлыгъы тарафындан тешеккюр илян этильди».

Ачувлангъан душман Шейхаметовнынъ батареясына Митридат дагъы устюне ерлешкен топларындан атеш ача. Бир снаряд батареянынъ запас снарядлары тургъан ящиклерининъ янында патлай. Ящиклер янып башлайлар. Буны сечкен душман батареянынъ позициясына бири-бири артындан сексен снаряд ёллай. Коммунистлер Бараник ве Великджанинъ биринджи олып янгъынны сёндюрмеге киришелер. Олар олюм телюкесини унутып, янайткъан ящиклерини четке ташыйлар. Бойледже, янгъын бир гъайыпсыз сёндюриле.

Совет аскерлерининъ Керчь богъазындан кечювлери вакътында Шейхаметовнынъ топчылар батареясы бу кечювни темин эткен къысымлары сырасында булуна. Озюнинъ шиддетли атешинен душманнынъ сувдан да, къарадан да кельген къуветлерини урып къайтара. Топчылар Кучюк топракъ джесаретини текрарлаяракъ, юксек федакярлыкъ нумюнелерини косътерелер.

Кечювнинъ энъ къызгъын вакътында топчылар богъазыннъ ортасын-

да буюк бир минанынъ ялдап юргенини эслейлер. О сила ве аскер юкю совет гемиси келеяткъан ёлнынъ устюнде эди. Гемиге хабер этмекнинъ чареси ёкъ, топнен атмакъ телюкели, чюнки геми минагъа баягъы якъын. Коммунист Карелин оны патлатмакъны гонъюлли оларакъ озъ устюне ала. О элине автомат алып «Мыс зминый» скелесине чыкъа ве минагъа къуршун атып башлай. Оны немселер коре ве топлардан атеш ачалар. Янынъда снаряждлар патляйткъанына бакъмадан, Карелин сувдаки минаны патлатмагъандже еринден къыбырмамай. О, яралангъан сонъ да, атмакъны девам эте ве ахыр-сонъу минаны патлата.

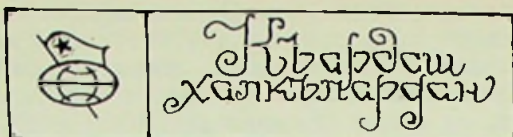
Совет аскерлери душманны такъип этерек, ярым адагъа кире ве оны андан да гъарпкъа догъру айдаштырып кетелер. О вакъытлардан «бу адам Кучюк топракъта урушты» деген ибаре, о дженкнинъ энъ къатты сынавларындан кечти деген мананы анълата эди. Амет Шейхаметовнынъ батареясында Кучюк топракъ руху даим яшады. Кучюк топракъ Ватан топрагъынынъ эр бир къарышы не къадар мукъаддес экенини, онынъ къыймети ич бир шейнен ольченмейджегини косътерди. Кучюк топракъ аскерлерни енъмеге, тек енъмеге огретти.

Эр сене сентябрь 16-да Кучюк топракънынъ Буюк топракъкъа къошулгъан йылнамеси къайд этиле. О тарихий урушларнынъ сагъ къалгъан иштиракчилери Кучюк топракъкъа бара, дженкявер достларынен корюше, озълери атештен къорчалагъан ерлер бою юре, эляк олгъан сиядаш достларыны хатырлайлар. О адамлар япкъан ишлерни, о адамлар юрген ёлларны унутмагъа акъкъымыз ёкъ.

О адамлар бугунъ, эмек джебэсинде де бизнен ян-янаша чалышмакъталар. Оларнынъ бири — Амет Шейхаметов аля курешчилер сафында булунмакъта. Бугунъ о кейфиет чюн, янъылыкънынъ тез менимсенильмеси ичюн, адамларнынъ яшайышлары даа сеадетли ве даа дюльбер олмасы ичюн курешмекте. О келеджекке къуванчен, эминликнен бакъа, чюнки о бугунъки кунюмизге узакъ кечмишининъ теренликлеринден назар ташлаяракъ, келеджегимизнинъ айдын уфукъларыны даа ачыкъ коре.

Чешит басмалар ве эшьяларнынъ гуръдели топ садаларынен ич бир тюрлю алып-береджеги ёкъ киби корюне. Бельки де шайдыр. Лякин, керек олса, бугунъ басма туткъан къоллар ярын сила тутаджагъыны, бугунъки несиль, бабалар джесаретини арткъачынен текрарлайджагъыны Амет Шейхаметов пек яхшы биле.

Александр Королёв

КЪАЛЬБИМДЕ КЪАЛЬБИНЪ

Бааръде филислей,
Ешере тереклер,
Джиангъа табият
Нидже бахт багъышлай.
Эки къальб —
Къанымыз,
Джанымыз иле,
Бахтлы олайкъ
Биз де шай.

Севгилим! Бинъ тюрю
Ёллардан кечтим,
Бу эгри ёлларда
Ах, нелер чектим:
Бузларда бузладым,
Ягъмурда ысландым,
Достларнен мен севги
Йырлары йырладым.

Боранда баш эгмей,
Акъикъий эр киби,
Кеттим мен...
Зорлукъта эп сени анъып.
Манълайдан тер силип,
Такъаттан кесилип,
Кеттим мен,
Атешли къальбинъе инанып.

Бу ынтылышым
Нафиле кетмеди,
Шу «еди деръядан»
Кечтим мен илле.
Хаялым, арзум,
Таптым мен сени,
Шефкъатлы ве джумерт
Козълеринъ иле.

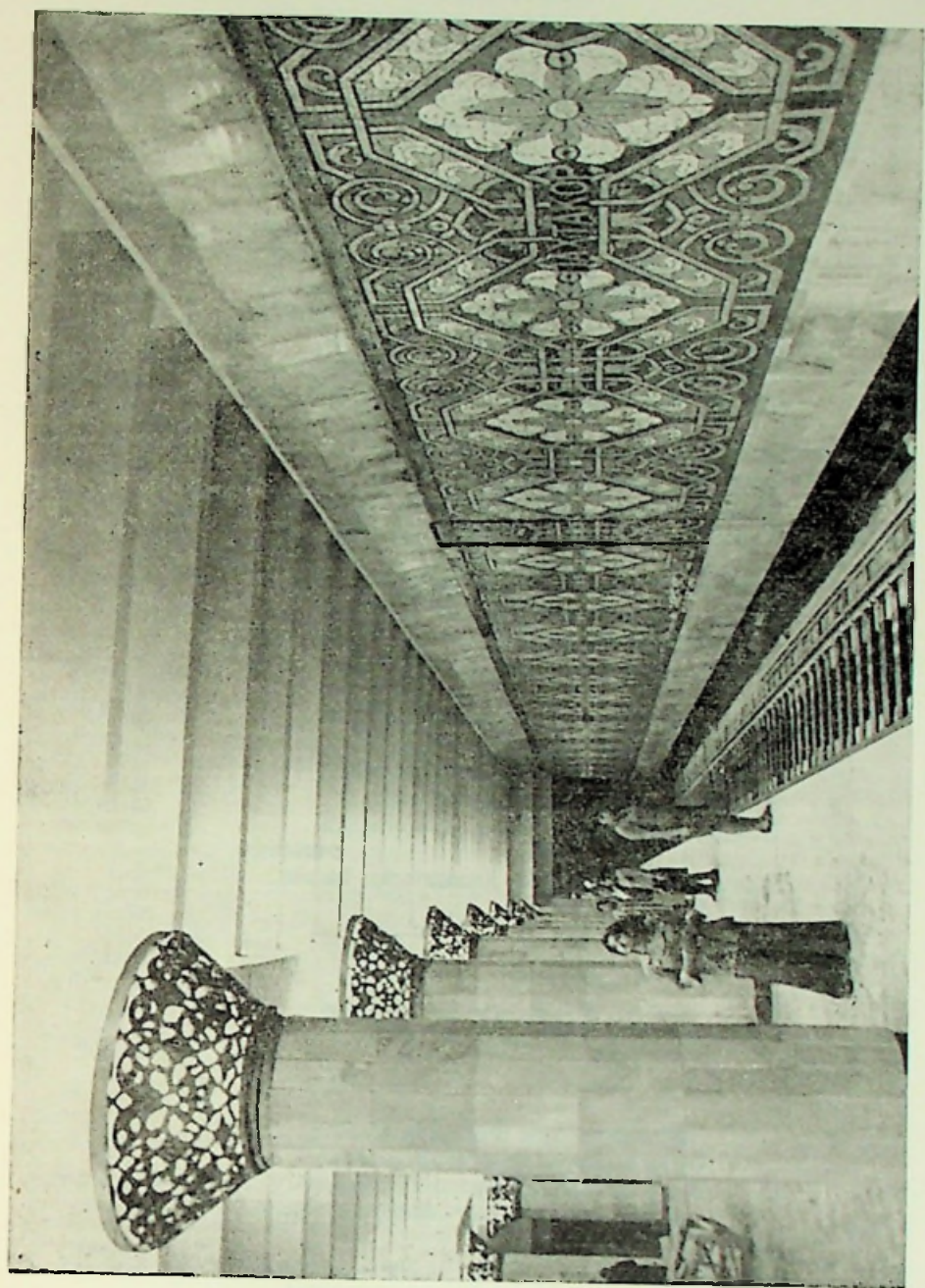
Сенинъчюн, сенинъчюн
Эп огге юрдим,
Кечтим мен
Фуртуна, афаттан,
Кучюме кучъ берген,
Ёлума ышыкъ,
Сен эдинъ бир данем,
Сен эдинъ эр ан.

Элимде элинъ,
Къальбимде къальбинъ,
Сезем мен коксюнде
Юрегинъ ургъанын.
Арадан не къадар
Акъса да сувлар,
Сезем мен, севгинъде
Садыкълыкъ, тувгъаным!

Чагъырса такъдир
Зарур якъларгъа,
Боранлы, къайгъылы,
Узакъ дияргъа,
Сенинъле эр вакъыт,
Эр иште бир олсакъ,
Темиз къальблернен
Ог сафтан ер алсакъ,

Атешли севгинен
Къувансакъ,
Янсакъ,
Айтырмыз: табият
Хазине, сыр экен,
Айтырмыз, эр вакъыт:
Аят — йыр экен!

Терджиме эткен ЧЕРКЕЗ-АЛИ

Ташкент метросының «Пахтакор» станциясы, УзТАГның фотосы.

МИНАРЕ

Пек чокъ тюшюндже бар онынъ
башында,
Кечмиш азабындан бели букюльген.
Нидже гъам-кедерлер сакълы ташында,
Нидже адамларнынъ къаны тѣкюльген.

Асырлар кечсе де аля баш эгип,
Несиллер къанычюн тазие тута.
Челик къушакънен багъладыкъ чекип,
Къарт бир адамдай букюлип тура.

Къадимий замандан буюк хатире
Олсун, деп несиллер, юксек минаре
Отъмюшнен бу кунню къыяс этсин, деп,
Бизим девримизге авес этсин, деп,

Тикледик янъыдан къурып, тюзетип,
Кунештен нур эмсин дее безетип.
Корюнь, о озюнинъ юксек башында
Котерип отура байрагъымызны.
Байракъны алгъышлай къартлыкъ
яшында,
Магърур турувынен джоштура бизни.

СУГЮТ

Пек назик бир фиданчыкъ эди,
Отурткъанда ана топраккъа.
Чѣль багърына ярашыкъ берди,
Къучакъласам, сыгъмай къулачкъа.

Ерден алды гъыда — кучъ, дерман,
Пекинди терен сагълам тамыры.
Бою да котерильди юкъары эр ан
Къаны олды юртнынъ ягъмуры.

Эп кунешке, кокке ынтылды,
Бугюн гузелликни озюне алды,

Базыда аджджы ельден сыкълды,
Таянчы кене де шу кунеш олды.

Кунештен чокъ сефа алса да,
Онъа недир етишмез эди.
Унутты о озюни, не япса да,
Ерден юксек кеталмаз энди.

Бугунъ о гуръ даллы башыны,
Ерге эгип тазим этмекте.
Ёкъ, ёкъ, пешманлыгъыны
Гизлемекчюн башын эгмекте.

Менлик сатып, узун боюнен,
Чокъ белялар баштан аткъарды.
Ерге бакъып далгъын оюнен
Утанаракъ афу сорады.

Терджиме эткен Б. МАМБЕТ.

БАГЪЫШЛА ВАКЪЫТ

Эгер сенинъ чокъ сайылы
Меселенъни чезалмасам,
Сенинъ зеин, сенинъ акъыл
Денъизлеринъ кечалмасам, —
Афу эйле манъа заман,
Сенинънен ич давалашмам!

Акъ ишке олсам къыянет,
Пакъыл олсам, кин таркъатсам,
Эр бир иште достларымдан
Даима аркъада къалсам, —
Джезала сен, багъышлама,
Инсанлар сафына къошма!

Япкъан бутюн ишлеримнинъ
Бинъден бири олса яман,
Гузель сайгъан ишлерим де
Олса эгер эпси ялан, —
Насыл бакъарым догърулып
Сенинъ козьлеринъе заман!..

АНА-БАБАМНЫНЪ ТИЛИ

Тиль тийдирсенъ, манъа тийдир,
Тилиме тиль тийдирме.
Токъунсанъ меним тилиме,
Оталмазсынъ тѣрюме.

Тили ёкънынъ, или ёкъ,
Или ёкънынъ неси бар?
Тиль къадрини бильмейип де,
Сѣз айтмайыкъ, тувгъанлар.

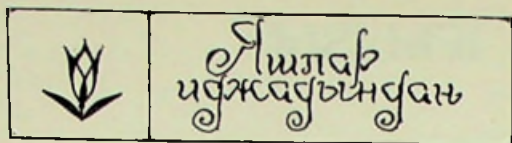
Ильнинъ джаны- джанлы тиль,
Тиль эзгиси йырдай кенъ,
Тиллернинъ достлугъынен,
Иллер кучьлю, иллер тенъ.

ЧЁЛЛЕР КЪЫЗЫ

Чёллер къызы, ана къызы,
Баба къызы олып догъдынъ,
Шеэрге кельдинъ бир кунъ сен,
Шайтып шеэр къызы олдынъ.
Шеэр сени къызы этти,
Къызы сайып эйбетледи.
Юрегинъде сенинъ кене,
Чёллер къаны къайнап кетти.
Шеэр къызы олмакъ яхшы,
Чёлюнъни де сен унутма.
Эм шеэрде чёлъ эзгинъни,
Чёлъ тилинъни сен быракъма.
Олдым деп те шеэр къызы,
Эгри ёлларгъа да тюшме.
Шеэрде бар чешит адам,
Ят къолтугъын сен иситме.
Шеэр шайлы, шеэр шанлы,
Лякин бурун ич котерме,
Чёллеринъде адашмадынъ
Шеэрде де эгри юрме.

Д ж е в д е т А М Е Т О В Н Ы Н Ъ т е р д ж и м е л е р и .

Исмаил Керимов

ЧАТЫШУВ

(Икяе)

Экинди маали. Уфукътан ярым даре шекилинде корюнген кунеш ер юзюне кыърмызы зияларыны сачмакъта. Тереклерде ачкъан чечеклер аваны хош кыокъу иле толдургъанлар. Чёллерде ве кыърларда баарь... летафетли баарь укуомран. Бугунь монтажджылар идаресинде мааш берильген кунь. Эр кес эрте-ярыкъ айлыгыны алды. Идаренинъ кассири Мустафа Галиевнинъ кыарысы Незиренинъ исе бугунь догъгъан куню. О себептен Мустафа ишнини тез-тез битирип, кыарысы шерефине зияфет софрасы донатувда ярдым этиов ниетинде. Иш куню мына-мына битти деп тургъанда, сахрадаки экинджи бригада аля мааш алмагъаны белли олды. Мустафа велосипедке минип, койден эппи узакъкъа, бригада дурагына кетмеге меджбур олды. Ниаетсиз чёлде бир талай юрген сонъ герледи, устюндеки чекменини чыкъарып, портфели ичине кыойды. Портфель бирден кыалынлашып кетти. Мустафа оны велосипеднинъ озек демирине асты. Эм кете, эм тюркю айта. Педаллерни айландыргъанда портфель тизлерине токъуна... кедер эте. Лякин Мустафа ичюн бунинъ кучлюги бармы? Этрафтаки табиятнынъ гузеллиги ве аванынъ темизлиги онынъ яш беденини охшай. Йымшакъ, сия мыйыкъларыны джыллы ель кыбырдата. О яш киши... сагъламлыгы адамны сукъландыра.

Сол якъта, авлакъта автоген аппараты корюнди. Этрафында адамлар доланмакъталар. Бир къач дакъикъадан сонъ Мустафа велосипедден тюшип, эки ишчинен корюшти. Олар серт, лякин мемнюн черэлеринен онъа кыолларыны узаттылар.

Ишчилернинъ бири Васильев... сары сакъаллы киши! Учъ йыл эвельси кыарысындан айырылгъан. Бекяр яшмакъта. Ракъыны сыкъча иче, мектепте окъугъан эки кызына алимент бере. Дигер киши — Зауров, эр акъшам совхоз клубы огюнде... Сачлары узун, кирли. Бу эки адам Шельменко бригадасында ишлейлер.

— Башкъа ишчилер кыайда? — деп сорады Мустафа олардан.

— Бригадамыз котере хызметте. Вакыт бош кечмесин деп, кyonшу объектке кеттилер. Биз бу ерде ишлеймиз, — деп джевап берди Васильев озю кассирнинъ кыалын портфелине шубели-шубели бакъты.

— Бригада реберининъ озю кыайда?

— Ёкъ, о джампамукъ кетирювнен мешгъуль. Кетирсе, трубаларны сараджакъмыз.

— Мен сизге мааш кетирдим. — Мустафа велосипеднини трубагъа таяндырып, портфелининъ кыайышыны чезе башлады. Васильев джылл этип портфельге бакъты. Назары Зауровнынъ козьлеринен токъуштылар. Мустафанынъ багърыны ичтен насылдыр къара алез якъып, йиберди.

Васильев электрик теллери макъарасы арасында тайып, автоген артына тюшти. Мустафа джедвелнини портфель устюне кыойып, Зауровкъа кыалемини узатты.

— Замет олмаса, иште, бу ерде имзанъызны чекинъиз! — деди о, ишчиге яры шакъалы давушнен.

Зауров Мустафанынъ янына кельди. Онынъ къалемге узаткъан къолу асабиеттен къалтырамакъта эди. Мустафа буны сездиди, тааджипленип бакъты. Онъа бир шейлер айтмакъ истеди, шу арада энъсесине агъыр бир шей тюшти. Қозълери керильди, вуджуды къыйышты, къатланды, ешилъ отлар устюне йыкъылды. Васильев онынъ къолундаки портфельни чекип алды.

— Қъана... ярдым эт! — деп къычырды о къошагъына.

Зауров чылдыргъан киби, бир шей анъламай бир талай бакъып турды. Васильев ачувланды, Мустафаны бир озю тутып, газ трубасы бетке сюйреклеп алып кетти. Бир-бирине даа бирктильмеген труба уджларыны эки якъкъа чекти. Экевлешип джеседни труба ичине тыкътылар. Сонъ труба уджларыны текрар ерли-ерине кетирип, автоген аппаратынен къурадылар. Джесед къаранлыкъ демир труба ичинде къалды. Газ ёлу Бухара беттен тартылып кельмекте эди...

Гедженинъ бир вакъытында джесед къыбырданды. Акъырын-акъырын башына эси кельди. Эвеля не ерде экенини биллип оламады. Бильген сонъ дешет ичинде къалды.. къоркъудан, озь сесине бенъземеген кийик сеснен къычырды; аякъларынен трубанынъ демирини тепмеледи, амма ич бир тюрюк сес эшитильмедиди. Трубаны кене тасырдатты. Бир талай сюйрекленди: оггеми, арткъамы, не исе, бир де- бир якъкъа джылышты. Тизлерине демир парчасы илишти. Элине алып, сийпалап бакъты. Ири винт... онынънен текрар трубаны кучъю къакъты; чымчырт... трубаларнынъ автоген иле тикильген уджларынынъ джикки устюне басты, аякъларынынъ териси янды. Демек, о бу ерде зиндангъа тыкъылды. Мустафа, труба ичиндеки агъыр аваны, елкесине урулгъан демирнинъ агъжларыны сезмейип, вира трубаны тасырдатты. Оны бу труба ичинде кендине якъынлашыджы олюм дешети къоркъутмакъта эди. О терледиди, пишти, бу джеэннем ичинден чыкъмагъа чаре къыдырды. Аягъынен текрар трубанынъ тикишини тепип бакъты... тек сагъыр сес чыкъты ве аягъы зияде агъырды. Сонъ къолларынен тикишининъ бир тарафындан тутып, аякъларыны дигер якъына таяндырып, сыртынен тикишке тирельди. Кене бир шей чыкъмады. Мустафа, такъаттан тюшип, сувукъ труба ичинде отурды. Нефес алмасы кучъ эди. Арареттен агъызы къуруды. Сув ичмек истеди. Сув ёкъ. Қозю огюне къадыны Незире ве эки яшындаки огълу Эскендер кельди. «Олар не алдалар аджеба? Меним акъкъымда не тюшюнедирлер. Бугунъ эвге къайтмагъанымны анама айткъан олсалар? Эвге тездже къайтып бармакъ ичюн о къадар ашыкътым... Ах! Бу магъарадан, бу демир къабирден сагъ-селямет чыкъа билъсем... Лякин бу мумкюн дегиль».

Мустафа тюшкюнленди... амма ичинде тосат-тосат умуот къыгъыл-чымлары догъды, йылтырадылар. Йылтырагъан сайын бу зиндандан чыкъув чарелери хусусында тюшюнди. О бу газ ёлу озюнинъ яшагъан коюнден узакъта экенини биле. Олюмден къуртулув имкяны ола биледженини тасавур этип оламай, чюнки трубанынъ тикишлери дикъкъатнен тешкерилип бир де-бир ерде труба бикиштирильмей къалгъан деп тюшюнге аджет ёкъ. Бундан чыкъмакъ ичюн умуотке азачыкъ бенъзер тек бир шей бар — труба биткендже юрмек. Тенинден сувукъ тер тамчылары бюркип чыкътылар: «Қъайсы якъкъа?». Трубанынъ башы, яхут сонъу къайда экенини билювининъ чареси ёкъ. Сёз келими, уджу къайда экенини билъди, онъа барып етмек ичюн кучю етеджекми. Башында бу фикирлер уймелешмекте экен, озю къайсы тарафкъа кетеджени билъмей ятты. Мустафа пек сувсагъан эди. «Бойле олюп къалмакъ мумкюн», деп тюшюнди. Мустафа къолларыны догъуртты, тизлери узеринде котерип, белини къамбурайтып, аякъ уджларында трубаны бойлап, огге ёнеди. Бойле усулнен аз-чокъ кетмек мумкюн. Эппи вакъыт юрген сонъ, раатланайым деп, сырты устюне ятты. «Мен тез юрем, ку-

чюм чокъ сарф олуна. Трубанынъ бир де- бир еринде тышкъя чыкъманынъ чареси олса биле, о ерге барып еткендже чыдап оладжагъыммы?» деп тюшюнди о. Къафа тасынынъ аркъа якъы кучъю сызлап алды. Къолунен тутып бакъты. Агъыргъан ерининъ этрафында сачлары сылакъ эди. Къан... автоген ишчиси демирнен кучъю ургъан. Мустафа элиндеки къанны штапына сюртти.

Ордуда экенде Мустафа юзю-къоюн джылышувгъа баягъы алышкъан эди, кене къурсагъы устуне чевирлип огге сюйрельди. Лякин юрмеси кучъ эди. Табанларынынъ яныгъы, елькесининъ агърысы, трубагъа шыкълангъан тизлери ве тирсеклерининъ сызлавына даянмагъа тырышты. Лякин сувсузлыкътан... Огге тез-тез юрюр экен, апансыздан ава бозулып кеткенини сезди. Огге не къадар тез джылышса, ава о къадар тез бозулмакъта эди. «Ольген копек, я да мышыкъ олмалы», деп тюшюнди Мустафа. Бу ерден тез-тез кечип кетмеге ыдырынды. Лякин нефес алув къыйынашты. О, чыдап оламай, буруныны къапатып, дигер къолунинъ ярдымынен огге сюйрельгенде, апансыздан титис шейге сюрюнди. «Бу... насылдыр леш»... Бир чаресини тапып, онъа токъунмай кечип кетмек ичюн, элини узатты. Къолу юнлю бир шейге илишти... Мустафа, юзюне къамчы тийген киби, башыны бирден жери къакъты... къакъкъан вакъытта боюны пек агъырды.

«Анълашыла, бу якъ Бухара тарафтан кельген ёл. Манъа кери къайтмакъ керек». Мустафа кучюни нафиле сарф эткенине окюнди, айны заманда, кетеджек ёлу не тарафта экенини билип, азачыкъ севинген киби олды. Тежаран раатланайым деп, башыны сол къолу устуне къойып, демир устуне тёшелип ятты. Юмукъ козьлери огюнде текрар къорантасы, сонъра газ къуруджылыкъы идареси джанланды. Язда Незире иле Балтыкъ бойларында сеятта юргенлери эсине кельди. Мустафанынъ такъаты къалмады, лякин видждан эп исьян этмекте, юрек оны эп илери итемекте. Мустафа кери сюйрельди. Онынъ сыдырылгъан тирсеклери тизлери чыдалмаз дереджеде агъырмакъта эди. Бу вазнетте Мустафа кене сасыгъан шейге якъыналады. Онынъ фена къокъусы Мустафанынъ юрегини буландырды... Башыны аркъагъа чевирди, бир къолунен агъызыны, буруныны орттю, дигер къолунен огюндеки бошлукъны къармалады, бир шейге тиймедди. Башыны котерип, огге бакъты... буюк эмниликнен илери ёнеди. Мустафа ярыкъны коръмек, темиз бааръ авасынен нефес алмакъ, рефикъасы, огълу, анасы иле корюшмек истей эди.

...Мустафа эвдекилер ичюн раатсызланды. Андаки адамларнынъ юреклери онъа сёнюк корюнди. Буюп шейлер марумнеттен деялет. Къадыны ве анасы экинджи гедже агъызларына бир кесек отъмек алмайып, ве сёнюк юзьлеринен Мустафаны беклей эдилер. Незире энди чокъ сеферлер эвден чыкып, ёлгъа козь этип тура... онынъ къыяфети сюкют геджелерде кольге олып корюне эди. Эвлерде тынч геджелер, тыныкъ чыкъкъан давушлар, шимди сыкъ эшитиле ве къулакъларгъа санчыла-лар. Эки геджеден берли, башыны къоймагъа ер тапып оламагъан, эки къадын давушсыз отурып, бир-бирине сийрек-серпек козь тикип къала эдилер. Оларнынъ бириси: сачлары агъаргъан, козьлери юкъусызлыкътан къызгъын къадын... бу Мустафанынъ анасы — Фикире къартий. О юрегиндеки гъамлы дуйгъуларны енъмек истеп, козьлерини тёпеге котерип, огълу тапылмасы ичюн дудакъларыны сессиз сыкъ-сыкъ, ачып-япып, яваштап дува этмекте. Дигери — Мустафанынъ къарысы Незире, яш къадын. Юзюнде эбедий гузеллик язылгъан. Козьлери сёнюк, гъамлы. Кедерли юрегини тынчландырмакъ ичюн эв джыйыштыра. Кимерде, Мустафанынъ диварда асылы урбасы козьлерине илише, къальбини къоркъуучлы дуйгъулар орътелер. Незире ич бир вакъыт Мустафасыз пасыл яшамакъ мумкюнлиги акъкъында тюшюнмеген эди. Мустафа Незиренинъ варлыкъына ойле кирип къалды ки, нефес алгъан авасы киби олды. Шимди онынъ ёкълугъы Незирени пек знетлемекте. Ялынъыз эки яшындаки Эскендер раат юкълай, чюнки о, дюньянынъ

алындан хабардар дегиль. О да кимерде козьлерини кенъ ачып этрафта бир шейлер арагъан киби, башчыгъыны о якъкъа, бу якъкъа чевирип бакъа. Бабасыны корьмеген сонъ, агълап башлай. Анасы шу дакъикъа-да янына келип, онъа хош сёзлер айта, юкълатмагъа тырыша. Бойледже, геджелернинъ озьлери киби узун олып корюнген саатлери агъыр кечмекте эди.

Мустафа ичюн эеджанлангъан тек булар дегиль, бутюн къолумкъоншунунъ юреклери бу аджайип, яш киши ичюн агъыра эди. Балабагъчасындаки хадимлер эв-эвден юрип, халкътан Мустафаны сорахтырдылар. Мустафаны тюневин акъшам газ труба ёлу тарафкъа кетейткъаныны корьгенлер. Меселе бугунъ милиция болюгине бильдирилди. Андан, Мустафа ишлеген идареге, адам барып сорахтырды. Милиция хадими энди ишпинъ базы джеэтлерини анълап башлады, лякин Мустафа джанлымы, джансызмы ве не ерде, кимсе бильмей.

...Мустафа, такъаттан тюшкен алында, тар, демир зиндан ичинде ятмакъта эди. Бу, онынъ аят ичюн курешинде, раатланув вакъыты. Лякин чокъ кечмеден, кене къурсагъы устюне чевирилди, яваштан огге сюйреле башлады. Онынъ сувсузлыкътан чатлакълагъан дудакъларындан къан ийимекте эди. Элери, тирсеклери ве тизлерининъ териси сыдырылгъан. Олар ойле кучлю агъырмакъталар ки, чыдамакъ мумкюн дегиль. Чёкурли трубанынъ диварларына шыкълана берген урбасы йыртыла-йыртыла, аман-аман тек чыплакъ тени къалды. Сюйрельген сайын трубанынъ демири устюнде Мустафанынъ къаны ве тени узюлип, къалмакъта. Агъызына бир къапым отьмек ве бир ютум сув алмагъаны эки кунъ. Мустафа джеэнем азаплары ичинде, кимерде озь-озюни идаре этиов къабилнетини джойып, къолларындан акъкъан къанны дудакъларынен ялап, ачкозьлюкнен ютмакъта. Бедендже пек зайыфлады. Лякин бу аджизлик ичинде бир кере къулагъына тыныкъ давуш ишитилген киби олды. Мустафа элесленди... сусть... Динъленди. Давуш текрарланды. Бу — тышта... Сербест дюньяда юрген адамнынъ давушы. Севинчинден чылдыра язды. Вуджудындаки дамарлар бою, къан юрип кетти. Эеджанлы арекетле илери джылышты. Урбасы, тени сыджырылгъан, эси кетейим-кетейим деп яткъанда... тышта сес. Мустафа огюне джылышты. Бази вакъытта бу джеэнем азаплары сакинлеген киби келе, бойле вакъытта козьлери юмула, юкъусы келе. Мустафа теслим олмай. Кучюни топлап, эп огге сюйреклене. Юкъласа, бир даа уянайдагъылы биле. Илери... токътамай илери арекет этмек керек, чюнки илери юртсе, сербест... темиз чыкъаджакъ. Аят... не гузель шей.

Дешет, аджизлик ичинде чекишкен агъыр дакъикъаларында сёнюк козьлерине куль ренкли ярыкъ илишти... кеткен сайын айдын ве ачыкъ сезилди. Ава тазере, нефес алмасы енгиллеше башлады. Ниает Мустафа трубанынъ агъызындаки хафиф слыи бутюн вуджудынен дуйды. Юрегине араретли, къуванч атеши кирди. О тезден сербестликке чыкъаджакъ. Чеккен азабы, зиллети кергинлиги ятыша, чатлакълагъан дудакълары джылмая, козьлеринде уют шавлелери йылтырай башлады. Тазере берген аваны топар-топар ютаракъ, кучюни топлап, огдеки ярыкъ нокътагъа ынтылмакъта эди. Мустафанынъ севиичтен, козьлеринде яшлар асыл олды, чатлакъ, къанлы дудакъларынынъ арасына кирип, тилини якъты. Дудакъларынынъ кошелеринде тебссюм йылтырады. Эки кунъ эвельси олюм алдында, эссиз зиндангъа тыкъылгъан эсмери къырджыман киши, ниает, яры-джанлы инсан къыяфетинде, ап-акъ сачлы киши олып, трубадан тышкъа чыкъты, этрафтаки аят манзарасына козь этти, таже авадап, ешилъ от, чечеклерининъ къокъусындан башы айланды... тентиреди, къыртыш узерине йыкъылды. Кунеш Мустафанынъ козьлерини охшады, озюни джылытты. Мустафа йымшакъ топракъ узерине, кучюк тай киби, авунлады-авунлады... севиичинден инъледди. Тынып къалды...

Елдан кетейткъан койлю Мустафаны эссиз алында корюп, милиция

идаресинде хабер этти. Мустафаны район хастаханесине кетирдилер. Незире ювурып кельди. Эким онъа Мустафаны корьмеге рухсет этмеди. «Эвеля тедавий олунсын... — деди о, — киши о бир дюньядан кельди...»

Незире азбарда чинар астындаки скемлеге отурды. О беклейджек, Мустафаны корьмей кетмейджек. Ичериден милиция идареси башлыгъы чыкъты.

— Къана... кеттик! — деди о, Незиреге «Газик»ни косьтерип, — ходжанъызны дёрт куньден сонъ корьмек мумкюн. Тюзельсин, ондан сонъ...

Озю машинагъа минди. Незиреге чокъ ялвардылар. Яш къадын еринден кыбырдамады. О беклейджек.

ЯШАМАКЪ ИСТЕЙИМ

Алсызым.

— Ишлеме, ят, — дейлер,

— Ойларны башынъдан ат,—
дейлер.

Ишлейим.

Мийимде бинъ хаял:

Бири — илядж,

Бири — кучь,

Бири — бал...

Юрегим эп динълей алемни,

Къолума алам мен къалемни...

Ишлейим.

Ишлемей тынч ятсам эгер,

Гуяки омрюме тамаджакъ зеэр.

ЮРЕГИНЪНИ АЧ МАНЪА, ЯР!

Козьлеринъде кедер бар, яр,

Юрегинъде нелер бар, яр?

Бакъ, этрафта гуль, баарь, яр!

Сенде насыл къаарь бар, яр?

Юрегинъни ач манъа, яр!

Нурларыньны сач манъа, яр!

Дертлеринъни алайым мен,

Санъа дерман олайым мен.

Эгер дерман оалмасам,

Дертлеринъни алалмасам,

Козьлеримни къаплар кедер,

Вуджудымны дертлер эзер.

Юрегимни санъа бердим.

Сенинъ дердинъ — меним дердим!

Сенсиз менчюн ёкъ гуль, баарь!

Сенсиз менчюн атмаз танълар!

Юрегинъни ач манъа, яр!

Нурларыньны сач манъа, яр!

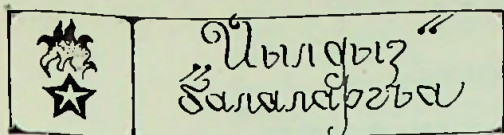
ИЛЬХАМ

- Язсана!—дей халкъым.
— Я насыл язмайым
Гурьдели, къоджаман енъишлер акъкъында?
- Язсана!—дей аят.
— Я насыл язмайым
Седлерни абрагъан дерьягъа бакъкъанда?
- Язсана!—дей заман.
— Я насыл язмайым
Курешлер эпкини къальбимнен ургъанын?
- Язсана! — дей юрек.
— Я насыл язмайым
Огюмде кунешли омюрлер тургъанын?!

ХАЛКЪЫМДАН ОГРЕНДИМ

Бир вакъыт аятнынъ юзюни таптап
Инсангъа къара кунъ тилегеним ёкъ.
Юрмедим ичимде гъарезлик
сакълап,
Инсангъа яхшылыкъ тиледим пек
чокъ.

Халкъымдан огрендим отъмек,
тузумны
Эр вакъыт элял-хош ашамагъа мен.
Халкъымдан огрендим ачыкъ
юзюмнен
Эр ерде намуснен яшамагъа мен...

Билял Мамбет

ТЫЛСЫМЛЫ САНДЫКЪ

Шаир Билял Мамбет балалар ичюн «Тылсымлы сандыкъ» адлы янъы китабыны неширге теслим этти. Китап басмаханеден бу йыл чыкъаджакъ. Яш окъуйджыларымызгъа шу эфсанеден бир парча тевсие этемиз.

...Халкъ ичинде эмиш-демишлер юре,
Падишаны бийлеген бир хасталыкъ.
«Башта куле, сонъра исе оксюре,
Дерсинъ къартлыгъында саргъан севдалыкъ.
Табиблерни, моллаларны чагъырта,
Ремильджи эм фалджылар да бакъалар.
Имдат арап эр кунъ деллял багъыра,
Бир чокълары онъа дуа такъалар.
Файда бермей экимлернинъ иляджы,
Яхшы олмай.
Кене алы пек агъыр.
Гедже-кунъдюз юрегинде бир аджджы,
Файдасы ёкъ,
Истер къады сен чагъыр.
Корьгенлерге де куле, де оксюре,
Эр кестен сонъ фалджы келе янына.
Сырлы бакъалаларны окъуп уфюре,
Башта къоркъа, сонъра бираз джанлана.
Бир къач кунълер хаста иле огъраша,
Ахыр сонъу падишанынъ янына
Якъын келип отура къара ниет,
Дей о:
— Яман бир ал тюше фалыма,
Динълень падишайым дакъкъа гъанимет.
Виляетте бир ярамаз догъаджакъ,
Озю огълан...
Къайсы эвде бильмейим.
Ольменъизге о себепчи оладжакъ,
Ялан айтсам омюр бою кульмейим.
Падишанынъ эмиринен бир саба,
Бутюн ильге къара хабер даркъала.
— Юклю къадынлар алынсын эсабкъа,—
Дей де сонъра озю бир нефес ала.
Эмир эте.
«Бу йыл догъгъан огъланлар,
Бир къалмадан ольдюрильсин, догъралсын!
Падишанынъ эмирини бозгъанлар
Ичюн къылычлар эр ерде къайралсын!...»
Фалджы айтты, джеза шу анъ башланды,
Халкъ инъледи, даянылмаз кунъ олды.
Нидже джанлар телеф...
Козьлер яшланды,
Койлер-кентлер чети мезаргъа толды.

Къоркъуданмы, азаптанмы...
 Вакъытсыз
 Бала догъды, дерсинъ кунеш нурундан.
 Огълан бала!
 Агълай ана, пек бахтсыз,
 Хасталыкътан дегиль, зулум зорундан.
 Лякин буны эшитмезми джеллятлар?
 Къапыларны пек зыкъарлап ачтылар.
 Эллеринде ольдю нидже эвлятлар,
 Орталыкъкъа къара хабер сачтылар.
 Султанбике:
 — Анам олар зорларлар
 Сен ич къоркъма, торунчыкъны эльге ал,
 Берме.
 Арсланбекнинъ огълун къорларлар,
 Мен олюмден къоркъмайым, сен разы ол.
 Тек бир риджам, эвлядымны къорчала,
 Сакъла оны, джеллятларгъа кечмесин.
 Ёлумыз акъ,
 Биз енъермиз, эмин ол,
 Къайда экенини кимсе сечмесин.
 Ал сабийни,
 Ашыкъ, тездже чыкъ мындан,
 Шимди хаин джеллятлар да келирлер.
 Тез ол, сакъын пешман этме сонъундан.
 Ашыкъмасанъ шимди кирип корерлер...
 Султанбике башкъа бир сёз демеди,
 Вайвалады, сонъра ерге серильди.
 Битай гъарип не япмасын бильмеди,
 Ильки джеллят тыш къапыда корюнди.
 Эгер олар келип кирсе одагъа,
 Айрыладжакъ торуны ве къызындан.
 Ич бириси чыкъмаз ярын сабагъа,
 Эляк олур бойле къара языдан.
 Битай бир анъ шашмалады,
 Токътады.
 Торунуны къавий сыкъты коксюне.
 Джеллятларнынъ кельгенине бакъмады,
 Озь эвлядын кетирди о эсине.
 Бабасы ёкъ,
 Оксюз осьтю,
 Къыйналды,
 Битай оны бакъып адам эткендже.
 Торун исе бир топач эт,
 Ойланды...
 Ким бар, ким ёкъ буюгендже, оськендже.
 Къызы исе, козь яныгъы,
 Серильген,
 Эджель беклеп ята...
 Дешет бакъмасы.
 Сумбуль сачы тель-тель этип орюльген,
 Озь эвлядын насыл къыйсын анасы.
 Къарар берди:
 — Торунны джоймакъ керек, —
 Янып тургъан фурунгъа якъын кельди.
 Бу дешетни япмагъа насыл юрек

чыдар экен?!
Джеллятлар якъын энди.
Вакъыт битти...
Битайнынъ козьлери гъам,
Янашада турмакъта фурун-курек.
— Янаджакъмы фурунда тазе бир джан?..
Къызымнынъ сагъ къалмасычюн шай керек...
Битай курекни алды эм аджынды,
Къызгъын фурун къапагъын эпкин ачты.
Къоркъу толу козьлеринен эп бакъты...
Огъланчыкъны атеш ичине атты.
Фурун агъызыны кене къапатты,
Шу арада джеллятлар келип етти.
Келинчекни корьдилер, ерде ята,
— Къана огълан?—деп бири уджюм этти.
— Насыл огълан? — гонъю къайгъы толды.
Султанбике бакъаракъ бу джелляткъа.
— Огълан догъурмакъ ильде ясакъ олды,
— Эшиттинъми, бер оны тез бу якъкъа!..
Джеллят алды къолгъа къанлы къамчысын
Урды, эм де къыдырмагъа башлады.
Бунъа насыл даянгъандыр яш джаны,
Къамчы локъса къадын тенин ашлады.
Сонъра битайны да тутты сыкътылар
Бир кошеге,
Къамчы кене ойнады,
Алсызлатып сувукъ ерге йыкътылар,
Нефес алмагъа да чаре къалмады.
Лякин джеллят ич бир джевап алмады,
Къадынларгъа насыл джеза япса да,
Артыкъ беклемеге вакъыт къалмады,
Къыдыралар...
Бир де бири тапса да?..
Бала исе тапылмады,
Напсынлар?
Къыдырмагъан ерлери де къалмады.
Ёкъны аджеп, къайдан излеп тапсынлар?
Джеллятларнынъ тюшюнгени олмады.
Битай ойлай: къызы огълун сорайджакъ;
— Аначыгъым, къайда огълум, эвлядым,—
Дейджек,
Кучюк къараманын арайджакъ,
Не айтырым...
Кимден булайым ярдым?..
Битай янып, шашмалап, агълай, агълай,
Барып бирден фурун къапагъын ачты.
Атеш сёнген...
Козюне ич инанмай,
Тёрден насылдыр бир ярыкъ нур сачты.
Къоркъу толу козьлерин айландырып,
Текрар-текрар тикильди,
Якъынлашты,
Гузель бир къыз отура эглендирип,
Тосунчыкъны.
Къартанай корюп шашты...

САДАКЪАТ

(«АНИФЕ» РОМАНЫНЫНЪ ЭКИНДЖИ КЪЫСЫМЫНДАН
ПАРЧА)

Эльбет, оны ольди, эляк олды дедилер. Дешетли къыркъ бир сенесининъ октябрь айында Шайиптен къара мектюп кельген эди...

Бу къоркъунч хабер бир къач кунъ ичинде Анифенинъ багърыны ялынлы атешнен куйдюрип, биринджи эвлят къуванчы коръмеге азырлангъан яш ананынъ сим-сия сачларына азап къыравы тюшюрген эди. Онынъ яшамагъа да, биревлернен корюшип дертлешмеге де, дюнья юзюне бакъмагъа да истеги къалмагъан эди. Оны селяметликте тутып тургъан екаяне теселля тасавурындан чыкъмагъан Шайип ве даа дюнья юзю коръмеген эвляды эди. Шайипнинъ муляйимликнен сюсленген эс-мери бет сымасы, чокъракъ сувлары киби арынчыкъ кулер козьлери, дудакъларындан эксик олмагъан хош тебессюми онынъ козьлерине эбедий синъип къалдылар. Акъыл ве фикир Шайипнинъ ольгенине конъсе де, юреги бу къара хаберге ич бир вакъыт бойсунмады, онынъ суретни озюнде сакълап къалдырды.

Эльбет, Анифенинъ юрегинде яваштан липильдеп янгъан умют чырагъы бир къач керелер янъыдан алевленген киби олды. Къыркъ беш сенесининъ бааринде, гъалебе байрамынынъ экинджи куню совхоз директоры Акрам Икрамовичнинъ Анифеден апансыздан акъайынынъ адыны ве фамилиясыны сорамамы, бир шейлерден хабердар олгъан адам киби, «умютинъни джойма, къардашым...» демеси, эвлерине биринджи кере келип киргенде исе, Шайипнинъ дивардаки портретине тикилип бакъмасы ве кене онынъ акъкъында сёз ачмасы Анифенинъ тюкенеяткъан ишанч сезгилерини гъайрыдан тепреткен эдилер. Лякин Анифе чокъ ыдырынса да, Шайипнинъ такъдири акъкъында онынъ агъызындан ич бир сёз аламады. Арадан дёрт-беш йыл кечкен сонъ янъы бир вакъна юз берди: Анифенинъ эвлятлыгъы Асанчыкъ эвлерине «топал эмдженинъ» берген бульбуль къафесинен чапып кельди. Аджеба о вакъыт Асанчыкънен къапыгъадже кельген ве сонъ топал-лай-топаллай «къачып кеткен эмдже» ким эди?..

Бутюн бу тесадюфлер ве къальбиндеки бельгисиз сезгилер онда бинъ бир тюрлю ойлар къозгъады, хаялында ёкълы бар этмеге тырышты. Тырышты амма, Шайип акъикъатта ёкъ эди.

Арадан айлар, йыллар келип кечтилер. Дженкнинъ Ватан багъырында ачкъан яралары яваш-яваш тедавийленип, кой-кеитлер, къоджаман шеэрлер куль обалары астындан азаматлашып ве ярашып котерильделер. Лякин юреклердеки яралар сёнюкмедн, олар лянет дженкни хатырлатып, ишлеп, сызлап турдылар. Мешекъатлы йылларда сытылгъан чырайлар, сёнген козьлер, чатылгъан къашлар кунъ кунъден язылып, олардаки гъам ве кедер, къайгъы ве къасевет къуванч тебессюминен орьтюльсе де, бу тебессюм дженктеки гъайыпларнынъ аля даа эстен чыкъмагъан анзарынен орьтюли эди.

Анифе де олардан бири эди. Къыркъ бир сенесининъ къара хаберинден сонъ, къыркъ дёрт сенеси онынъ гъарип башына янъы бир

беля кельди — кочюв акъаретине огърады, айны шу йылы къызчыгъы Зерачыгъы вефат этти. Янгъыз башында къалгъан сезгир дуйгъулы бу яш къадынга бутюн бу яныкъларга чыдамакъ онынъ беден кучюнден ве ираде къуветинден артыкъ бир шей эди. Буны Анифенинъ озю де анълады. О заманлары онынъ ичюи бирден-бир къуртулыш ёлу эль-алемге къошулмакъ, озюнинъ чыбалгъан тюшюнджелерини ич олмадым кунъдюзлери тынчландырмакъ акъыл-идракине, сонъ дередже кергинлешкен дуйгъуларына башкъа бир джерьян бермек эди.

Анифе «Октябрьнинъ йигирми йыллыгъы» совхозына ишке кирген эди. Бу иш кет-кете онынъ бутюн барлыгъыны къаплап алды, онъа яшлыгъындаки тендюристлигини, рухий джошкъунлыгъыны, аят севгисини къайтарды. Ниает, эвли-баркълы ве балалы олды, эр кесининъки киби онынъ баджасы да тютеди. Мына, бойле кунълерден биринде...

Сайгъылы окъуйджы! Биринджи китапнынъ сонъки сатырлары акъылыныгъызда олса керек. Къыркъ докъуз сенесининъ апрель айында Москвадан, кой хозяйствосы сергисинден къайткъан Анифе Одамапованы совхозда автобусдан акъайы Шамрат Мазин, эвлятлыгъы Асанчыкъ, совхознынъ янғы директоры Акрам Ибраимов, инженер Максим Петрович Фокин, баш агроном Пак Хван, совхоз комсомол комитетининъ секретары Акъсент Байыров ве башкъалары къаршылап алдылар. Олар Анифенен шенъ-шерамет хош-бешлешкен арада, кене «топал эмдже» лакъырдысы чыкып къалды. Совхозда текрар пейда олгъан бу «эмдже» Асанчыкъкъа догъгъан кунюне «керчектен» саат багъышлагъан.

Белли олгъаны киби, саатнинъ саиби Акъсент эди. Анифенинъ отъюр козьлери буны саатке бакъкъаны киби анълады.

— Акъсент, мында кельчи, — деди бирден эеджанланып кеткен Анифе. Олар билет будкасы артына чекильдилер.

— Къардашым, менден ич бир шей гизлеме, олгъаны киби айт: о адам шимди къайдадыр?

— Даа демн Ташкентке кетти.

Адыны билесинъмн?

— Айтмады... «Озюмни бильдирип, башкъаларыны бахытсыз этмек истемейм», деди... Анифе апте, ольген акъайынгъызнынъ ады Шайип эдими?

Бу сёзден Анифенинъ бутюн вуджуды сарсылды.

— Эльбет, Шайип эди... Сонъ?

— Бойле бир адга бабамнынъ дженк кунълеринден къалгъан къоюн дефтеринде расткельдим. Мусафир иште шу адам олса керек. Алушта районындан...

Анифе даа зияде сабырсызланды.

— Мында не ичюн кельген, айтмадымы?

— Асанчыкъ онынъ огълу экен. Былтыр да мында келип кеткен. Саатни огълуна адап алды. «Ярын Асанчыгъым докъуз яшыны толдура», деди.

Анифе козьлерини юмды. Аз къалды авдарылып йыкыладжакъ эди. Эки элинен будкага япышып, башыны онынъ диварына таяды.

О агълай эди. Сес-солукъсыз, козь яшсыз агълай эди...

Бу арада ёлдан мотор давушы эшитильды. Район меркезинден юк машинасы кельмекте эди. Анифе башыны дивардан, алып, янына келип токъталгъан акъайына айланды.

— Шамрат, манга кетмек керек, — деди о. — Мына шимди, бу саат... Кечиксем, изини джоярым.

— Къайда кетеджексинъ?

— Бильмейм... Амма, кетмек керек...

Анифе ёл ортасына чапып чыкты. Кельмекте олгъан машина

токътамаса да, бираз суръатыны явашлатты. Анифе онынъ бортына гырмашып минди.

Ёл кенарында топлангъан адамлар тааджиппен машинанынъ артындан бакъып къалдылар. Анифе сонъки назарыны Шамратнен Асанчыкъкъа ташлап, элини саллап къалды. Недир, багырып айтты, лякин машинанынъ гурюльтиси онынъ давушыны озюнен алып кетти. Гъалиба, «бекленъиз, къайтып келирмиз» деди. Ойлеми-дегильми, лякин Шамрат Анифенинъ етип кельмеген давушыны бойле деп анълады...

Шамрат, Шамрат!... Онынъ бу дакъкъадаки вазияти гъает аджныкълы эди. Машина энди козьден гъайып олса да, о ёл ортасындан чекильмеди, дживанкъашланып кеткен ёлдан козьлерини алмады. Дерсинъ, элиндеки бахт къушуны къачырды. Бу къуш зан этерсинъ бельгисиз семаларгъа синъип кетти.

Анифенинъ апансыздан чыкъып кетюви оны къаршыламакъ ичюн топлангъан адамларны къолайсыз бир вазиятте къалдырды. Бунынъ себебини бельки Шамраттан сорап билир эдилер, лякин онынъ эеджанлы шашкъынлыгъыны, Асанчыкънынъ исе бабасынынъ беллине сарылып анасы пешинден окюр-окюр агълагъаныны корюп, суаль бермеге чекиндилер.

— Кетейик,—деди Акрам Ибраимов янындаки адамларга.—Анифенинъ аджеле бир иши чыкъып къалгъандыр... Къайтып кельген сонъ лаф этермиз.

— Тек лаф этмек дегиль, Акрам агъа, докладышы да динълермиз,—деди Максим Петрович.—Сергиге районымыздан тек бир оны чагъырдылар. Бакъайыкъ, Анифеге анда не дедилер, совхознынъ ишлерине насыл бир къыймет кестилер. Корьген янъылыкълары да аз олмаса керек...

Базар куню олгъанындан олар тараф-тараф олып эвлерине дагъылыштылар. Ёлда тек Шамратнен огълу, бираз кенарда башыны тёбен алгъан Акъсент къалды. Къувурчыкъ къара сачлы, кок козьлю, къалын чатма къашлы бу яш йигит озюни Шамрат алдында гунях ишлеген бир адам киби сезди. Къабааты неде олгъаныны бильмесе де, Шайипнинъ ве шимди исе Шамратнынъ башына кельген айле фаджиясында озюни иштиракчи деп зан этти. «Шайипке эйилик япаджакъ олып берген саатим, Шамраткъа къаршы кемликке чевирилъди. Саат меселеси чыкъмагъан олса, шимди Анифе апте де бу адамларны ташлап кетмез эди».

Акъсент озюнинъ бу кедерли тюшюнджелеринен Шамратнынъ япына кельди.

— Шамрат агъа, мени багъышланъыз,—деди о,—шу огъурсыз саат себебинден...

Шамрат элесленген киби олды, чюнки аля даа терен тюшюнджелер гъафлетлигинде эди.

— Саат сенинъки эдими?

— Эбет, менимки.

— Я сен оны кимге бердинъ?

Акъсент эр шейни олгъаны киби айтты. Оны динълер экен, Шамратнынъ козьлери алдында даа кеченлерде ашханеде корьген протезли адамы джанланды. Шамрат омюринде биринджи сефер корьген бу адамыны зорлап-зыкъарлап ичирген ве сархошлыгъына барып, онъа озюнинъ юрек сырларыны тёккен эди. Албу исе бу мусафир онынъ кундеш, Анифенинъ эвелики акъайы Шайип Одаманов экен...

— Иш саатте дегиль, къардашым,—деди Шамрат даа зияде эеджанланып ве зорнен нефес алып.—Оладжакъкъа чаре олмаз дегенлер... Юр, огълум, эвге къайтайыкъ.

— Я анам?—деди Асанчыкъ козь яшлары алкъаланып тургъан сия козьлерини бабасына котерип.—Мен анамны сагъындым.

Шамрат индемедн. Индегенде биле онъа не десин? Анифени догъ-муш анасы беллеген бу сабийге оксюзлигини бильдирип, онынъ иллесиз юрегини къырсынмы?

— Ананъ келир, огълум...

Шамрат Анифе ташлап кеткен чемоданларны «Москвич»нинъ багажнигине къойып, озю Асанчыкънен машинанынъ огюнде отурды ве моторны кочюрди. Машина совхознынъ меркезиндеки бир къач айланманы кечип, экинджи болюкке бурулгъан ёлгъа чыкъты.

Бу йылнынъ баари эрте кельгенинден ёл кенарларындаки ве багъчалардаки шефтали, урюк ве къайсы тереклери энди ап-акъ, гульгулю ве сарымты чечеклерге бурюнип, орталыкъкъа баарь тазелигинен бирге озьлерининъ гонъюль охшайыджы къокъуларыны сачмакъта эдилер. Бугунъ саба Шамрат бу ёлдан кечкенде табиятнынъ бу аджайип манзарасы онынъ къуванчына-къуванч къошып, оны ер юзюндеки энъ бахтлы адамлар сырасына къошкъан эди. Шимди исе кене шу ёлдан къайтса да, чевре-четте язмы, ёкъса къара кышмы, тереклердеки чечекми, ёкъса къармы—ич бир шейни эслемеди. Кергинлешкен ве кършун киби агъырлашкъан тюшюнджелери орюмчек киби къарышып, о фикир этмек, олып кечкенлерни ойланмакъ къабилиетини джойды. Козьлери алдында шимди ялынъыз Анифе тура эди. Даа деми машинадан эль саллап ёкъалып кеткен Анифенинъ сонъки санидеки къняфети онынъ козьлеринде перде олып къапланды.

— Шамрат!!!

Джан аляметинен янъгъырагъан бу чылгъын давуштан онынъ эти-тени чимирдеди. Озюнинъ хаберни олмадан, бутюн кучюнен аягъыны тормозгъа басты. Машина къарыкъ ве созукъ бир гъыргъылтынен гельгинип, бирден токътап къалды.

Ёл ортасындаки адам Осман Чачорский эди. Машина догърудан-догъру онынъ кокюсине келип къадалгъан.

— Валлан, адам бастырмакъ сенчюн мышыкъ бастырмакътан да къолай бир шей экен,—деди чырайы ап-акъ кесильген Осман.—Санъа бир километрлик узакътан эль котердим, мени корьмединъми?

— Сен мышыкътан да ахмакъ экенсиңъ,—деп сертейди Шамрат.—Элинъни ёл кенарындан котерсень олмайдымы?..

Осман кейфли эди. Сюннет тоюндан къайтса керек. Онынъ иш куньлери шимди бербер тюкянындан зняде тойларда ве дуаларда кече. Тойларда гармоньны алып бара, чалгъы чала, дуаларгъа исе саквояжынен кете, сюннетчилк япа.

— Шамрат, бу иш насыл олды я, машинада енгепчем корюнмей де? Онынъ суали джевапсыз къалды.

— Кетеджек олсанъ, мин машинагъа.

— Озюнъни сыкъма, Шамрат агъа, акъшамгъадже келинчек кене эвде олур. Бугунъ олмаса — ярын олур. Ат дегенлери айланыр-айланыр да, кене къазыкъкъа келип багъланыр. Иншалла, о да келип багъланыр. Итимал, поездине бир шей олгъандыр. Анифе апте яры Москваны чемоданына толдыргъандыр. онынъ ичюн поездининъ я кочери, я да тегерчиги сынгъандыр. Валлан, къадын миллети пек ачкозь ола экен. Кеченлерде бизим Ава...

— Олян, машинагъа минеджексинъми-ёкъмы?

Осман саквояжыны къолтугъына кыстырып, машинанынъ артына отурды. Отурды амма, йипинден чезильген тилини артыкъ тутамды. Узун пармакълы авучыны Асанчыкънынъ омузына ташлап, лафыны индемей отургъан балагъа чевирди:

— Йигит олдынъ, калям, баба йигити! Бойле дюльбер оседжек олсанъ, келеджекте кызлар сенинъ бойпунъа сарылып, озьаралары бунт чыкъарырлар. Къадын-кызлар бунты! Пата-кут дёгюш башлар. Бири-бирининъ башларыны парлап, сачларыны юлкъар, бетлерини

алкъан этерлер. Ана санъа комедия! Ха-ха-ха-!.. Сен исе бу арада къыр тѣпесине чыкъар да, къой сечимине кельген бейим одаман киби, мейдандаки дженкни сейир этерсинъ. Амма озюнъе келшплик къыз сайлагъанда ахмакълыкъ этме, къармакъкъа семизини дегиль, чевик союны илиштир, чюнки...

Шамрат ачувланды.

— Осман, пластинканъны чевир.

— Бегенмединъми? Яхшы, менде башкъасы да бар. Асан, бабанъа къулакъ асма, сен мени динъле. Шимди вакъытлар пек тез кече, а шимди айт-уйт дегендже, бабанъ ерине бригадир, я да ананъ ерине болюк мудири олурсынъ. Бельки райкомгъа секретарь да олурсынъ. Айсе! Амма санъа сюннет олмакъ керек. Кульме-кульме, къуйрукъсыз тильки, энди докъуз яшына кирдинъ...

Машина экинджи болюкке келип кирген эди.

— Токътат, токътат!—деди Осман лафыны болип ве бем-безд чечеклерге къушангъан урюк тереклери тюбюндеки алчакъ дам эвини огюнде машинадан тюшти.—Бир фильджан къавеге буюрмай-сынъмы?—Шамрат индемени.—Кейфинъ ёкъ гъалиба. Айды, кейфинъни бугунъ акъшам кетирирмиз. Саат едилерде мени бекле. Койдеки топал-сокъур бутюн чалгъыджыларны топлап, сенинъ эвинъе той чалдырып бараджам!

— Той?.. Сен шаштынъмы не мараз?

Осман ийлекарлыкънен кулюмсиреди.

— Шамрат агъа, сен янъы «Москвич»ке минген сонъ тек кейфинъни дегиль, гъалиба акъылынъны да джойдынъ. Асанчыкънынъ догъгъан кунюни унуттынъмы? Мен сюннет дуасындан эсалет эрте-ярыкъ зувдым. Тойны Аванен берабер яраштыраджакъмыз. Бу ишни Анифе апте бизге ишангъан эди. Эвге барып бакъ, бизим Авушка анда алект къопаргъандыр. Айди, шимдилик адыо!

Къотур устюнде чыбан дегенлери мына бойле ола экен. Шамратнынъ башына къопкъан бугунъки рухий сарсынты онынъ мийиндеки бутюн тюшонджелерини силп, тек кедерини—Анифесини къалдыргъан эди.

Эльбет, олар бу акъта Анифе Москвагъа кетмезден эвель анълашкъан едилер. «Биз джемаатнынъ хайырына да, шерине де барамыз,—деген эди Анифе.—Амма койдешлеримиз даа ич бир кере бизим эвге топланып кельмедилер. Сен не дейсинъ, Шамрат, бельки бу йыл къолум-къомшуны бала-чагъасынен Асанчыкънынъ догъгъан кунюне эвге чагъырымиз?».

Шамрат севине-севине разы олды. Кунъ эвельден базы бир шейлер де алып ташлады. Лякин бугунъки кыямет онынъ бутюн истеклерини ве мерамларыны ернен-ексан этип, астындап чыкъылмаз бир чаресизликте къалдырды. Шимди онынъ ичюн екяне имдат—этрафындаки аламден къачмакъ, халкънынъ козюнден гизленмек ве къарма-къарышыкъ олгъан гъамлы тюшонджелеринен янъгъыз башында къалып, озюнинъ вазнетини тюшонмек эди.

Лякин бу да олмады. Машинасынен азбарына келип кирген Шамратны анда чокъ даушлы ве шаматалы гъаля-гъуля къаршылап алды. Османнынъ айткъаны киби, азбарда энди алект къопкъан эди: азбар къапы огюнде торс къаядай къатайып тургъан чот сакъаллы, пос мыйыкълы Мемет Чинай сачакълы къара къашлары тюбюндеки опла козьлерини алевлендирип, сёгюне-сёгюне ве багъыра-чагъыра эр кеске шорбаджылыкъ япа; онынъ огълу Мустафа Чинай, механик Якъубджан ве ярдымгъа кельген бир ората къомшу яшлар къайдандыр бильмем ташылып кетирилъген чам тахталарыны пат-кут мыхлап, азбарда сыра-сыра стол ве скемлелер къураштыралар; лав-лав туташып янгъан фурун огюндеки къадынлар хамур баса, къартоп-согъан артлай, азбар джыйыштыралар; ап-акъ сачлары бетине тёкюль-

ген Марфа къартый союладжакъ тавукъларнынъ пешинден абына-сюрюне чапып, орталыкъны къанаткъа бонатса да, ич бирини туталмай.

Шамратнен Асанчыкъ азбарда пейда олгъанларынен, шу саат сешамата кесилип, бутюн козьлер оларгъа чевирильди.

— Я Анифе?.. Анифе къайда къалды?

Сёзнен айтылмагъан бу суальни Шамрат оларнынъ бакъышларындан анылады. Бу козьлер ондан джевап беклей эдилер.

Арадан саниелер келип кетти. Денъевджи, суаль бериджи, джевап талап этиджи бу бакъышлар Шамратнынъ бетине, беденине, юрегине санчылгъан киби олдылар.

О артыкъ чыдап оламады. Бунарлашкъан козьлерини халкътан чевирип, аджиз башыны ерге асты. Онынъ пельван бичимли эндамы бир анъ ичинде къартайгъан, солукъкъан ве букюльген киби олды.

Шамратны сархош белледилер. Къуванчындан ичкендир, деп, базылары джылмайып да алды.

— Олян, Шамрат, агъызынъа сув алдынъ ёкъса?—деди сабыры тюкенген Ава Чачорская.—Коресинъ, эпимиз Анифе аптени беклеймиз. Айтчы, оны къайда къалдырдынъ? Бельки ёлда кечиккендир?

— Кечикти...—деди Шамрат башыны ерден алмайып.

— Я джыйынымыз? Вай анайчыгъым, бутюн джемааткъа хабер эттик де! Энди деллял багъыртып, джыйын олмайджакъ дейикми?

— Джыйын оладжакъ!—деди Шамрат масум бир давушнен ве чым-чырт кесилген халкънынъ назарындан къачынып, эв ичине кирип кетти.

Эльбет, джыйын олмасы керек, чюнки башкъа чаре къалмады. Бу фикирге кельген Шамрат костюмини чыкъарып, эв урбасыны кийди ве кузгюге бакъышмакъ ичюн башыны диваргъа котергенде, анда... Шайипни коръди. Къара шеритлерге оралгъан портрет онынъ даа кеченлерде ашханеде корьген протезли адамына чевирильди. Къулакъларында онынъ «аягъым...—деген ынъранувы чалынды.—Аягъым санчты... Протез...».

Шамрат портретке бакътыкъча бу адамнынъ онъа айта биледжек башкъа сёзлери де къулакъларында чынълагъан киби олды. «Менден, сакъат адамдан сонъки къуванчымны хырсызламагъа утанмадынъмы, пезевенк,—деди портрет.—Сен бахтлы экенсинъ, дженктен ич бир мученъни гъайып этмеден къайттынъ. Мен иссе ольдим, тирильдим, сакъатландым, амма къайтып кельген сонъ да къуванчымны тапамадым. Оны сен хырсызладынъ, юрегимни сен парчаладынъ, омюримни сен хырпаладынъ. Сен, сен, сен...».

Озьлюгинден къозгъалгъан бу давушлар Шамратнынъ башында тезьягъа урулгъан токъмакъ киби янъгъырады. Лякин шай да олса, о козьлерини портреттен аламады. «Масхара,—деди портрет онъа,—къарынъ къачып кетти, сени ташлап кетти, эль-алемге сени масхара этти. Эв ичинде гизленме, азбаргъа чыкъ, джеми-джемаат бетинъе тюксин...».

— Олян, Шамрат, джынлы адам киби бир озюнь мында не япасынъ?—деди одагъа желип кирген Ава, лякин Шамратнынъ кузгюдеки ап-акъ бенъзини эслегенине, бирден шашып къалды.—Вай анайчыгъым, бу адам хасталандымы не? Оны сытма тутты гъалиба. Тюф-тюф, не япайым экен? Анавы тегин турмаз эким де болюкте ёкътыр, базар кую олдумы, аман Ташкентке зува. Сен, Шамрат, эйиси, бизим эвге барып раатлан. Бугъа киби бир адамсынъ, санъа бир шейчик олмаз, акъшамгъадже сытманъ кечер-кетер. Анифени де чокъ тюшюмме, иншалла, ёлда къалмаз, о да къайтып келир.—Ава бу сёзлерни айтыр экен, кошедеки ящиктен бир шише ракъы алды, оны кягъыткъа сарып, Шамратнынъ джебине сокъты.—Буны сытмагъа къаршы мельэм дейлер, аз бучукъ ичерсинъ, бельки файдасы олур. Амма бизим бешаретке тамчысыны да косьтерме. О ичмесе де сархош юре...

Шамратнынъ къыдыргъаны да бу эди. Огюндеки бу комюр козьлю, тос-томалакъ къадынчыкъ онынъ тюшюнджелерини эзберден окъуп бильди гъалиба.

— Я!..—деп башлады Шамрат ве суалининъ девамыны агъызында къалдырды.

— «Я»сыны мен озюм бакъарым. Сенинъ мында тентиреп тургъанынъдан эп бир файда ёкъ. Айды, бар, козьге чёп олып турма. Амма эртеджерек къайтып кель, тойны озюнъ алып барырсынъ...

Шамрат азбардан зынджырындан къуртулгъан джанавар киби сыптырылып чыкъты. Артына-огюне бакъмадан, кой аралыкъларындан, сокъакълардан кестирип кетти, къоралардан, эндеклерден атлады. Қъайда кеткенини онынъ озю де бильмей эди. Бутюн истегин къайда олса да кетмек ве кетмек эди...

— Шамрат, къайда ашыкъасынъ, янгъын бармы не?

Кой ортасындаки таш ёлгъа чыкъкъанда оны бу сёзлернен Хасан Усенн токътатты. Онынъ къолтугъында балабан бир сепет, экинджи элинде де артындан кельмекте олгъан согъумлыкъ къойнынъ йипи бар эди.

— Аджеле ишим бар,—деди Шамрат.

— Той куню о да насыл бир нштир?

Усенн агъа энди бир къач йылдан берли экинджи болюкнинъ бостанджылыкъ звеносына етекчилик япа. Онынъ оль-къал адамлар арасында биринджи олмакъ, мытлакъа халкъкъа корюнмек инатлыгъы онъа азбарыны да, эвини де унуттырды, оны эли-аягъынен бу беш-алты гектарлыкъ джемаат бостанына багълады. Эм, акъикъатен, озь эллеринен къураштыргъан парниклерде энди апрель айында пишип башлагъан помидор ве хиярларны, районда биринджи пейда олгъан къавун-къарпызларны, къош юмрукъ ирилигиндеки къышлыкъ къартопларны Усенн агъанынъ эвельден ич кимсеге белли олмагъан адыны къомшу койлерге алып чыкъты. Онынъ ады-ёлу «уста», «Усенн уста» олды.

Усенн агъа къолтугъындаки сепетни ерге къойып, онынъ устюндеки безни ачты. Мойса киби юкъары котерильген мыйыкъларыны пармакларынен бурып, козьлеринен сепетке ишарет этти.

— Буларны коресинъми?—деди о тасвир олунмаз бир гъурурнен.— Қъара къышта тазе хияр дегенлери мына будыр, къардашым. Апрель айында той софрасында тазе хияр! Тазе помидор! Валлан, буларны коръсе бутюн джемаатнынъ козьлери къамашыр. Бу согъумлыкъ къой да тойгъадыр. Анифеге джаным къурбан... Керчек, Анифе Москвадан къайттымы?

— Қъайтты!—деди артыкъ озюни туталмагъан Шамрат серт бир давушнен ве бирден бурулып, ири адымларынен огге догъру адымлады.

Чокъкъа бармадан бу ёл оны Чачорскийлерини эвине дегиль де, койнинъ четине, эвельден янъгъыз башында ятып-тургъан бир козьлю эвчикке алып кельди. Бу эвчикнинъ кунештен къуракъшыгъан ве бир къач ерден пармакъ къалынлыгъында чатлагъан джарты тахта къапысы яз ве къыш ачыкъ тура эди. Онынъ ичинде топракъ тапшандан башкъа ич бир шей ёкъ эди.

Шамрат босагъадан ичери атлагъанынен, эвини таван кошелериндеки геджекъушлар бирден ерлеринден кочип, къанат къакъып, тонукъ бир пытырдынен диварларгъа барып урулдылар. Лякин оларнынъ теляшланувлары тез кечти. Эвге кирген адам сакинликнен тапшангъа чёкип отургъан сонъ, олар кене озь кошелерине къайтып, аякъларынен таван агъачларына асылдылар ве ерге салынгъан башларынен мусафирни сейир эттилер.

Оданынъ ичини гъайрыдан тынчыкъ басты. Шамрат геджекъушлар киби башыны тёбен алып, козьлерини ельнен уйрюлип кетирилген ве эвини топракъ табаны устюне обалангъан сары ве къаверенки яп-

ракъларгъа тикти. Олардан дым ве чюрюклик къокъусы кельмекте эди.

Шамрат, не ичюндир бильмем, мерум къарысыны—Айгульни хатырлады. Яш къадын онынъ тасавурында узун орьме сачлы, алтын фесли, мавы йипек антерли, йипиш къушакълы, сельби эндамлы бир есма оларакъ пейда олды. Антериси киби мавы козьлерини Шамраткъа догърултты, зан этерсинъ «Шамратчыгъым, энди бу алгъа тюштинъ-ми?» демек истей.

Шамрат аскерликтен къайтып кельген сонъ, озюнинъ кичкене огъулчыгъынен мына бу эвге ерлешти ве геджелернен козь юммадан Айгульни тюшюнип, сабаларыны юкъусыз къаршылап алды. Кърымда эвлери бомбалангъанда Айгульнинъ эляк олгъаныны, анда комюльгенини, къабири шимди къаерде олгъаныны эски къомшуларындан бутюн тафсиллятыны сораштырып бильсе де, той акъшамындаки алтын фесли Айгуль узакъ айлар ве йыллар девамында онынъ козьлеринде синъип къалды. Бельки эбедий къалыр эди, башкъа ич бирине козь атмаз эди, лякин апансыздан онынъ огюне эсмери бетли, къонъур козьли Анифе чыкъып къалды. Айгульге ошап кеткен дюльбер сымалы, тегиз эндамлы, чалыкъ арекетли ве сонъ дередже намуслы бу къадын яваш-яваш онынъ юрегине кирди, онынъ арзусы ве дюньяда бирден-бир умюти олып къалды.

Оларнынъ талийleri де бирдай эди. Бир акъайыны, бири де къарысыны гъайып эткен. «Баш язымыз ойле олса керек,—деп тюшюнген эди Шамрат.—Дженк къурбанлары бизни бир йипке багълайджакъкъа ошай». Анифенинъ дёрт яшар Зерачыгъы олип, Шамратнынъ огъулчыгъыны бакъмакъ ичюн озь янына алгъан сонъ, онынъ Анифеге беслеген умюти даа зияде пекинди. Огълумны алды, энди озюмни де алып, деп белледи. Шамрат Асанчыкъны мана этип, эки-учь куннинъ биринде Анифенинъ эвине къатнап башлады. Бойле къатнавлар койде чешит эмиш-демишлернинъ чыкъмасына себеп олса да, Анифе Шамраткъа сертиймеди, аксине, кельген сайын оны чайнен, чареси олгъанда сыджакъ ашнен сыйлады, чамашырыны ювды, урбаларыны ямады, къыскасы, оны энъ якъын адамы киби къайгырды. Шамрат бу къайгырувларда севгиге ошагъан ич бир шей сезмесе де, бир кунь ола бир эвге кочеджекleri, бир ястыкъкъа баш къояджакълары, Асанчыкъны берабер тербиелейджекleri онынъ ичюн чезильген бир шей эди. Лякин утанчакълыгъына барып, онъа озюнинъ дуйгъуларыны бильдирмеге джесарети етмеди, мерамыны айтмакъны бугуньден ярынгъа, ярындан о бириси куньге къалдырды.

«Ашыкъмакъ керекмей,—деп тюшюне эди о бойле алларда,—акъайыны юректен севген яш къадынгъа башкъа бирине исинмек зор оладыр. Бу иште сабырсызлыкъ косьтерип, къысметимнинъ огюни озюм кесмейим. Оладжакъ шей озьлюгинден олып чыкъар...».

Лякин Шамратнынъ умюти темельсиз экен. Албу исе Анифе онъа эвленмек дегиль, оны эвлендирмек пешинден юре экен. Буны о къыркъ беш сенеси Гъалебе байрамынынъ биринджи куню Анифенинъ озюнден эшитти.

Олар клубда эдилер. Анифе бирден:

— Шамрат, санъа эвленмек керек,—деди.—Болюгимизде дюльбер ве лек табиятлы бир къадын бар. Дерсинъ, санъа къошакъ олмакъ ичюн махсус яратылгъан. Адыны айтайыммы?

Анифе о вакъыт Ава Пардошны козьде туткъан эди. Бу шайлы къадын даа Осман Чачорскийге эвленмеген эди.

— Мен келин базарына чыкъмадым,—деди бирден чырайы бозулгъан Шамрат.—Керек олгъанда ляйыгъымны озюм тапарым...

Шу куньден сонъ Шамрат экиленген киби олды. Онъа бу болюкте къалмакъ артыкъ мумкюн дегиль эди, лякин мындан кетип де оламады, чюнки Анифенен эр кунь иште, ёлда я да эвде корюшмек мумкюнлиги онынъ рухий итияджы олып къалгъан эди. Клубдаки лакъыр-

дыдан сонъ бу итиядж даг зияде кескинлешип, онынъ сабырыны тюкендирди, онъа баш урмагъа ер къалдырмады. Зан этерсинъ, оны озъ эвинден итеп чыкъардылар, азиз адамындан чекип алдылар, янгъызы башында чекишсин деп, кене бу рутубетли одагъа кетирип ташладылар.

Шамрат Анифени акъикъатен юректен севген эди. Дженктен сонъ онынъ козюне биринджи илишкен ве гонълюнде тамырлашып къалгъан екане къадын Анифе олып, башкъа бутюн къадынлар ичюн онынъ козълеринде перде чекильген эди. Лякин чеккен севдалыгъы джевапсыз эди. Бу ал оны сонъки адымны атмагъа меджбур этти. О вакъытлары совхознынъ мувакъкъат директоры олып къалгъан Барат Аманкъуловнен аңлашып, мында кетмек ичюн бухгалтерияда эсап-хасабыны кести. Шу куннинъ кеч акъшамында огълуны алмакъ ве экинджи куню Самаркъандгъа сой-акърабаларына кочип кетмек мерамынен Анифенинъ эвине кельди.

Къызчыгъы яп-яш ольген ве аналыкъ къуванчына асрет къалгъан Анифе ичюн Шамратнынъ кичкене огъулчыгъы догъмуш эвляды ве дюнья къуванчы олып къалгъан эди. Асанчыкътан айырылмакъ Анифени джеэннем азапларына ташлайджагъыны Шамрат пек яхшы биле эди. Лякин онынъ озю де эвлятсыз къалмакъны тасавур этип оламай эди. Сонъ... Шамрат бу акъта ачыкътан тюшюнмесе де, огълунынъ аркъасынен бу эвге сокъулмакъ умути де даа бир тамам сёнмеген эди. Шу акъшамы исе бу умути онынъ екане ишанчы эди.

Кунъдюзюки сюрекли ягъмурдан сонъ кок юзю ачылып башлагъан ве анда-мында йылдызлар пейда олгъан эди. Къараргъан ве сертейген киби корюнген этраф дагълардан серин ель эсметке.

Шамрат терең бир эеджаннен къапыны такъылдатты. Чокъкъа бармадан эвден халатыны сыртына ташлагъан Анифе чыкъты. Шамратнынъ кетеджегини о Сюндюс къартийден эшиткен эди. Онынъ ичюн лакъырдыны озю башлады:

— Огъурлы ёллар?

— Самаркъандгъа.

— Мында астынъдан сув чыкътымы?

— Джанымдан усандым, Анифе. Анда эр алда акърабаларым бар.

— Догърусыны айт, сенинъ мындан кетменъе не себеп олды?

— Сен!—деди Шамрат интизар ве джан агъырысынен.

— Меним акъайым бар.

— Бар эди...

— Шимди де бар. Ольсе—дженкте ольди, юрегимде ольмедим.

Анифе де пек эеджанлы эди. Ярындан отеде эль къолуна тюшеджек, кене оксюзлик чекеджек Асанчыкъны тюшюнсе керек. Бу къышкъияметте онынъ себебинден ёлгъа чыкъмагъа меджбур олгъан Шамраткъа да аджынды. Шамрат исе онынъ огъюнде боюн эгип, ондан имдат, башына келеджек белядан къуртулыш беклей...

Сюкюнет чокъкъа сюрди. Озюни тюпсиз бир учурымнынъ уджундаки къыл устюнде ис эткен Шамраткъа бу саниелер ай ве йыл олып корюнди, чюнки шу анлерде онынъ талийн, бахтлы я да бахтсыз оладжагъы чезильмекте эди.

— Шамрат, манъа джанынъ агъырмасын,—деп башлады Анифе къалтыравукъ давушынен.—Инсан омюринде керчектен севги бир кере ола. Эгер менден севги талап этмейджек олсанъ...

Анифе сёзюнинъ сонъуна чыкъып етиштиремеди, лякин Шамраткъа бу да етерлик эди, чюнки мерум акъайы даа эсинден чыкъмагъан къадындан севги беклемек мумкюн дегиль эди.

— Азизим, мени бир сёзнен бахтлы эттинъ,—деп, Анифенинъ элини озюнинъ берчли авучына алып сыкъты.

Шамрат къуванчындан акъылыны чылдыргъандай олды. Дерсинъ бу къаранлыкъ геджеде кок юзюнде бирден бааръ кунешни парылдап

янды. Онынъ ичюн шимди эр бир дакъкъа паалы эди. О фурсатны къолдан къачырмакътан къоркъты. Шу саат мында, мына бу бербат эвчикке чапып кельди тешек-ёргъаныны сыртына урды. «Шимди сев-месе, сонъундан север, мени де озь акъайы Шайип киби корер» деген арзулары оны текрар Анифенинъ эвине алып кельди. Лякин эвде Анифенинъ озю ёкъ эди. Озь эвини ташлап кеткен...

Шу геджеси Шамрат сабагъадже Анифени азбарда беклеп чыкъты.

...Акъяларыны ерге салындырып, тапшан устюнде эйкель киби къыбырданмай отургъан Шамратнынъ хаялындан бу омюр левалары уджсыз бир лента киби келип кечтилер. Лякин беклев геджесине кельгенде лентанынъ арекети бирден токъталып, онынъ козьлеринде къапы огюнде Анифени мугъайып беклегени джанланды. Зорланса да, бу лева ёкъалмады, диваргъа асувлы картина киби бутюн тафсилятынен къозгъалды. О геджеси энди танъ мааллеринде «юклен пуртунъны, бу эвде сенинъ ишинъ ёкъ,—деген къараргъа кельген эди Шамрат.—Корьдинъми, сенинъ юзсюзлигинъ джийренип, огълунъны мана этип зорнен онынъ къойнуна киреджегинъден къоркъуп, озь эвинден къа-къан. Оны сен къачырдынъ, айван! Айтчы, омюри кульмегени о къадыннынъ башына мусаллат олмагъа сенинъ не акъкъынъ бар? Ёкъса озюнъни онъа ляйыкъ корьдинъми? Олян, о инсан баласыдыр, сенинъ киби аювгъа къошакъ ола билярми? Анифе чименликтеки чечек олса, сен кубреде оськен хорайсынъ... Акъайы оладжакъ экен! Сенинъ киби акъайларны о юз километрлик ерден айланып кече. Оны озюнъ беллеме. Сен Айгульни унутсанъ да, о къадын севгисине сadyкъ къалды, хаялында аля бугунъ озюнннъ Шайипинен яшай. Чекиль четке, бешарет, оларнынъ мукъаддес севгисини лекелеме... Бугъа киби кучюпъ олгъандже, ич олмадым тавукъ къадар акъылынъ олгъан олса, бу азиз азбаргъа аякъ басмаз эдинъ. Айды, тез ол, пурту-нны джийыштыр...».

Шамрат о вакъыт бойле тюшюнсе де, пуртуны джийыштырмагъан ве шу азбардан кетмеген эди. Вазнетиннъ бойле олгъанына бакъмадан, оларнынъ омюрлери эвленгенден сонъ сакин озенлер киби акъты. Фуртуна да олмады, туфан да къопмады, эвде чанакъ-чельмек де шалтырамады, муаббет яшадылар. Бир-бирининъ хатирини тапмагъа, гонъюлинн алмагъа, ёкъны бар этмеге тырыштылар. Къомшулары оларнынъ тынч-татув яшайышларына сукъланып, дженк акъибетинде янъгъыз башларында къалгъан бу эки тул адамнынъ бойле онъайтлы тапышкъанларына къувана эдилер. Эгер Анифенинъ болюги бир къач йылдан берли совхозда рекорд берекет ала исе, Шамратнынъ бригадасы болюгиннъ рекордыны да озып кечти. Совхознынъ бу метинли адамларыны район ве область мушаверелерине урьметнен чагъыра, оларнен кенъеше ве акъыл танышалар. Шамрат ве Анифе бу топлашувларга къадын-къоджа олып озьлерининъ «Москвич»леринен барып келелер.

Эльбет, тыштан бакъкъанда эр шей ёлуида эди. Шахсий омюрлерине де шикъятленмей эдилер. Лякин башларыны энди чокътан бир ястыкъкъа къойсалар да, юреклери бири-бирине къошуламады, бир джан, бир тен оламадылар. Анифе оны акъай деп урьметлесе де, къоджам деп севмедн, оны озюнинъ юрегине сыгъдырамады, чюнки апда онынъ Шайипи бар эди. Эгер куньлерден биринде Шамрат «кетем мен, артыкъ бойле яшап оламайджам», десе, Анифе бугъа тааджипленмез, итираз этмез ве итимал «тюф» биле демез эди. «Санъа айткъан эдим, Шамрат, сайыдан севги инсан омюринде тек бир кере ола,—дер эди.—Корьдинъми, дегеним керчек олып чыкъты».

Олар озь аралары аркъадаш эдилер. Бири-бирини сёзсиз анълагъан, бири-бирине иште-кучъте яранмагъа, ярдымлашмагъа тырышкъан, эв къайдыны, бала тербиесини бирге чеккен самимий аркъадаш-

лар эдилер. Шамрат бунъа алышкъан эди. Онынъ ичюн бу да бир бахт эди. Лякин бугунъки вакъиа...

— Анифе кетти...—деди о бутюн кевдесинен сылыкниип ве ятыша-башлагъан асабийлиги гъайры баштан къозгъалды.—Анифе акъайына кетти!—деп багъырды о.—Эвге акъайынен къайтып келир. Озь эвлери-не... Я сен не япаджакъсынъ? Сенден сорайым, севги хырсызы, бахт хырсызы, сен къайда бараджакъсынъ? Сен о къадыннынъ эвини, ады-ны, тешегини пислединъ, акъайынен къавушмасыны онъа арам эттинъ. Ах сени езитлер езити...

О бутюн кевдесинен тапшан устюне авдарылып, бюкленген керз чыз-малы аякъларыны эллеринен сарып алды. Рухий чаресизлик сыкълет-лиги онынъ тюшюнджелерини сѣндюрди, бедениндеки къан арекетини токътаткъан киби олды, эснен юкъу арасындаки бейутликке берильди.

Онынъ башы дагълардан ташып акъкъан озенлер киби шувулда-макъта эди. Банаки сытыкъ ве аджыныкълы омюр левалары тасаву-рындан бир тамам силинселер де, юреги къан агълап сызлама-къта эди...

Шамрат бу эссизлик вазиетинде сагъ янбашында къатты бир агъы-ры сезип башлады. Бу агъырув эп кескинлешип, бутюн янбашына джа-йылды. О элини аягъындан алып, янбашыны сыйлап бакъты.

— Шише! Шише устюне яткъан...

Шамрат къуванды. Санарсынъ, чокътан арагъан дерманы бу ши-шеде эди. Шу ан яткъан еринден секирип турды да, элинен джебин-деки шишени тартып чыкъарды. Онынъ бу аджеле арекетинден урккен геджекъушлар кене ерлеринден кочип, токъал къанаатларынен эв ичинде алектет къопардылар.

Шамрат агъызына кетирген шишени сувсызлыкътан тельмирген адамнынъ яныкълыкъ араретинен бир кереден сонъунадже тюпледи. Лякин ичкени ракъымы-сувмы, ич бир шей сезмедиди...

Оданынъ ичи энди зифт къаранлыкъ олгъан эди. Алла бильсин, энди акъшаммы, ёкъса гедже келип етти. О бу къаранлыкъта озюни уфачыкъ демир къафес ичинде ис этти, недендир эзилген ве авасыз-лыкътан богъулгъандай олды. Чюрюген япракъларнынъ къокъусы даа зияде сезильди.

Оны окъшунув тутты. Гъает тарсыкъкъан бир алда эллеринен ди-варларны къармалап, зорнен къапыны барып тапты.

Азбарда бааръ геджеси укюм сюръмекте эди. Къарлары ирип бит-меген дагълардан орталыкътаки тазелик къокъусына къарышып, се-рин ель эсмекте эди. Бу ельнен берабер Шамратнынъ къулакъларына йигитлик чагъларында тойларда ойнагъан севимли макъамы келип етти. Къайдадыр бильмем, «Пенджереси ешилъ боя»ны чалалар. Анда-ки давул ве дарени бастырып, кимерде кларнет сызгъыртып ала.

Керчек, бугунъ онынъ эвинде джыйын бар да!

Шамрат чалыларгъа, от-оленлерге, анда-мында тикленип яткъан сюйрю ташларгъа абына-сюрюне чѣль ичине узакълашты. Онда кене къайдадыр кетмек, узакълашмакъ, халкъ козюнден ёкъалмакъ истеги догъды. Бу истек оны кучъ-такъаты биткендже, бирде-бир ерде йыккы-лып къалгъандже кетмеге зорлай эди, гуя онынъ къуртулышы бу ниаетсиз ёлнынъ сонъундадыр. Ракъыдан, ачлыкътан ве рухий чеки-шювлерден меджалсызлангъан Шамрат аякъларыны зорнен ала ве дакъкъа сайын онъгъа-солгъа авдарылгъан къалын кевдесини пекитмек ичюн токъталып-токъталып кетмекте эди. Шимди оны кенъ-къулан аланлыкъта бу вазиетте коръген ёлджы совхознынъ айтувлы бригадири Шамрат дегиль де, пусласыны шашыргъан насылдыр бир зиль-сархош адам деп беллер эди.

Кетмекте олгъан ёлу оны Дегирмен дереге алып кельди. Анда октемнен ташып акъкъан озеннинъ ачувлы гурюльтиси онъа ёлу ке-

сильгенини, огюне сед чекилгенини бильдирди. Энди не япмалы? Огде озен, артта, эвде исе—фаджиа. Қъоранта фаджиа. Интизар ве яныкъ, къайгъы ве къасевет... Кетмек де, кери къайтмакъ да мумкион дегиль.

— Я огълунъ!—деди о акъылына ансыздан кельген бу фикирден сескенип.—Тек озюгъни тюшюнип бу дюньяда янгъызы башында чыракъ олып къалдыгъмы ёкъса? Я огълунъ?.. Оны кимге къалдырасыгъ? Анасы Айгуль ольди, экинджи анасы ташлап кетти, бир бабасы къалгъан эди... Баба экен!.. Сенден олгъан хайырсыз бабаныгъ...

Шамрат озъ башында сёгюнди. Тилине кельген энъ куфюр сёзлернен озюни сёгди. Сёгюнген сайын юреги баласына ынджынувен толып ташты.

— Огълунъ дёрт козънен сени беклейдир, пезевенк,—деди о даушыны котерип.—Эвден къачкъан мераметсиз, шефкъатсыз бабасыны беклейдир. Догъгъан кунюне деп алынгъан матроскасыны кийип, сени, хызыр эрифни ве джандан севген анасыны беклейдир. Мугъайып, козъаш тёкип, козълерини къапыдан алмайдыр. Анайчыгъым, бабайчыгъым деп, тосунчыгъым окюр-окюр агълайдыр. Ынджыттынъ сабийнигъни езит, догъгъан кунюни онъа арам эттинъ, оксюзлигини онъа бир даа хатырлаттынъ...

Шамрат озюни бинъ тюрлю джезаларгъа укум этип сёгюнген эснада, шапырып-копюрип акъкъан мына бу быланыкъ озеннинъ къудрети онынъ мучелеринде кучъ-къувет олып яйылгъандай олды. Ондаки тюшкюнлик, пешманлыкъ бирден чексиз бир джесаретке чевирилди. Кери айлянып, серт адымларнен дере къыргъагъындан юкъары тырмашты, кене мейдан аланлыккъа чыкъты. Чёлнинъ бааръ ешиллигинен ортыонген макъаты, бу кересинде онъа, не ичюндир бильмем, масмавы олып корюнди. Кок юзю де мавымсы ренкке боналгъан. Ондаки йылдызлар да ер юзюне мавы ышыкъларыны ягъдыралар.

Шамрат кельген ёлунен къайтты. Кунъдюзи эвден къачмагъа, джемаатнынъ козюнден четлешмеге тырышкъан бу адам шимди эвине, огълуну ашыкъты. Оны Асанчыкънынъ азбар къапыгъа тикленген козълери ашыкътырды. Онынъ зан эткенине коре, бу козълер ондан имдат беклей эдилер.

— Шимди, шимди... мына шимди...—деп пышылдай Шамрат ве джан аляметиндеки хастагъа ашыкъкъан эким киби адымларыны тезлештире.—Қъоркъма, огълум, ананъ ташлап кетсе де, бабанъ мына шимди сенинъ янынъда олур. Ер юзюнде сен меним бир данемсинъ, еяне тосунымсыгъ, омюримсинъ...

«Шимди анда Анифенен бельки Шайип де ойнайдыр,—деп ойланды Шамрат ве шу ан козълери огюнде оюн мейданында къаршы-къаршыгъа келип къол котерген Анифенен Шайип джанланды.—Қоресинъми, бутюн дюньянынъ къуванчы оларгъа берильген. Пек частлы экенлер, тамам той акъшамы тапыштылар. Чалгъысы да, джыйын софрасы да, анда топлангъан джемаат да олар ичюн. Гъамы менден, шенъленмесин олардан... Ойнап-кулюп тойгъан сонъ башларыны бир ястыкъкъа къойып ятырлар...».

Шамратнынъ эеджанлы фикирлеринден ве эр шейге азыр исьянкяр юрегинден Асанчыкъ текмиль силлинип, онынъ тюшюнджелерини энди Шайип ишгъал этти. Корьдинъми сен, къазыкътан къуртулып кельген бу чатма къашлы эриф меним эвие келип сокъулды, сеvimли къарымны тутып алды, мени халкъкъа масхара этти, деп къызышты. Я о эрифнинъ бойле япмагъа не акъкы бар? Дженктен сонъ къаерлерде серсерилеп юрди? Нечюн къарысыны вакъытында келип тапмады?.. Севе экен... Шамрат да севе, эм насыл севе я!

Шамратта кунъджюлик къозгъалды. Эвине якъынлаштыкъча онынъ рухий вазияти сонъки нокътасынадже кергинлешти ве акъыл ирадесинден чыкъкъан окели эм де кинли дуйгъулары бутюн барлыгына аким кесильдилер. Эгер кунъдюзи озъ такъдирини акъыл-идрак теразе-

синде чекип эр шейде озюни кѳабаатлагъан олса, шимди бу беляда Шайипни душман корьди, ракъынен кѳайнашкѳан дуйгъулары ондан интикѳам алмагъа чагъырды.

Азбар кѳапыгъа келип янашкѳан Шамрат онынъ туткѳучына япышты. Лякин тартмады. Тез юрмектен тыйылгъан нефесини ятыштырмагъа тырышып, козлерини кѳапы аралыгъына кетирди. Софралар башында кѳайнашкѳан адамлар арасындан Шайипни кѳыдырды. Оны о мытлакѳа Анифенинъ янындадыр, деп беллей эди. Лякин онынъ фалташ киби парылдагъан козлерине Анифе де, Шайип де илишмеди. Асанчыкъ исе бир кѳач баланеп кѳаршыдаки стол башында, оджапчесининъ янында эди. Бир ан олса да, кѳапыгъа айланып бакъкѳан Асанчыкънынъ козлерини Шамратнынъ козлеринен чатышкѳан киби олдылар.

Шамрат азбаргъа кирди ве дивар бою кетип, эвге сокъулды. Кереги киби кейфленген ве озъ аралары лафкѳа тутушып балкѳурт сепетлери киби кѳайнашкѳан той джемаатындан ич кимсе оны эслемеди.

Эвнинъ софасы да, ятакъ одасы да бом-бош эди. Тек дивар саати чыкълдамакѳта эди.

«Ахмакъ,—деди о токѳмакъ киби агъыр юмругъыны бутюн кучюнен столгъа урып.—Ахмакъ, абдал, будала,—деп айкѳырды о котеклешмек ичюн мучелеринде топлангъан кучъ ве ачувынынъ зорунен.—Ал, эпсини ал, эвни де, тойны да санѳа кѳалдыргъанлар».

Шамрат урбаларыны чыкѳармадан озюни кружева ортюли кровать устюне ташлады. Афакѳан толу кокреги демирджи корюгидай кѳабарып эди. Чокъкѳа бармадан хурулдап башлады...

— Баба!.. А бабай! Турсанъыз эди.

Бу сеслер Шамратнынъ кѳулакѳларына юкѳу байгъынлыгъында чалынды. Лякин шимди онынъ юкѳудан айынмагъа да, еринден турмагъа да меджалы ѳкъ эди. Юкѳу агъырлыгъы онынъ устюнден балабан бир кѳая киби басмакѳта эди.

— Бабай! — деп текрарланды отъюр бала давушы. — Бабай, энди кѳушлукъ маали олды. Азбарда сени адамлар беклей...

Асанчыкънынъ айткѳанларыны тасдыкълар киби, дивар саатининъ токѳмагъы арды-сыра секиз кере урып, оданынъ ичини янъгыравукъ давушкѳа толдырды.

Шамрат уянды. Козъ кѳапакѳлары ачылгъанынен, онынъ ири, кѳара козлерине кровать башында мугъайсырап тургъан огълу чалынды.

— Бабай, азбарда сени Мон эмдженен Алексей Петрович беклейлер.

— Я ананъ....—деп башлады Шамрат ве шу саат агъызыны юмды. Онынъ акъылында йылдырым тезлигинен акъшамки фаджиа кѳозгъалды. Юкѳары котерген башыны текрар ястыкѳкѳа ташлап, козлерини юмды. Ятмакъ, бейутликке берильмек, ич бир шей акъкѳында тюшюнемек истеди.

Одагъа акъчилъ сачлы, ешилъ козлюкли, сарышын, томбул янакълы ве чымры мучели баш инженер Максим Петрович Фокин ве кѳыйыкъ козлю, богъдайтюс бетли, теке сакъаллы болюк агрономы Мон Пак Хван келип кирдилер. Олар ишнинъ бу кѳызгъын вакътында аля даа тѳшекте яткѳан Шамраткѳа айретленип бакътылар, чюнки оны танъ атмаздан эвель иш башында, тарлада корип алышкѳан эдилер.

— Шамрат Мазинович, машалланъ бар экен, хурулдынъ тап азбарда эшитиле, — деп башлады мыскълылнен Максим Петрович. — Багъышла, татлы юкѳунъны больдик гъалиба...

Шамрат тѳшегинден инеге отургъан адамнынъ аджелелигинен атылып турды. Юкѳудан шишкен козъ кѳапакѳларыны ачып, башта дивар саатине, сонъ ичеридекилерине тааджиинен бакъты. Онынъ бакъышында насылдыр бир опыке бар эди, гуя онынъ юкѳлап кѳалмасында озю дегиль де, мына бу адамлар кѳабаатлы эдилер.

— Акъшам джыйында бираз зияде кѳачыргъандырсынъ, — деди ку-

люмсиреп баш инженер.—Языкъ, янынъда Анифе ёкъ, ондан гъайры сени танъ хоразларынен бир вакъытта уянтыр эди.

Шамрат индемеди. Диваргъа илинген юзбегини омузына ташлап, деръал азбаргъа чыкъты, къуршун киби агъырлашкъан башыны бир къач сание чешме тюбюнде тутты. Сонъ, алель-аджеле иш урбаларыны кийип, Асанчыкъкъа айланды.

— Огълум, мектепке давран.

— Бабай, анам къачан келеджек?

— Келир, огълум... Менчюн кельмесе де, сенчюн мытлакъа келир...

Олар ёлгъа Шамратнынъ машинасынен чыкътылар, чюнки бригада-нынъ топракълары койден беш-алты километр авлакъта эди. Шамрат «Москвич»ини энъиш-ёкъушлардан вызнен айдап, ёлда тоз чангъытып кетти. Тарла ве чёллерден кестирип кечкенде биле онынъ суръатини эксилътмеди. Гуя ишке кечиккени, бу адамлар огюнде айыплы олгъаны ичюн ачувыны машинадан алмакъ истей. Онынъ янында отургъан Мон онъгъа-солгъа авдарылгъан сайын къыйыкъ козьлерини юмып элеслен-се де, агъызыны ахмады. Затен онынъ адети ойле: онъа сёз къошмаса-лар, ондан бир шей сорамасалар, омюр билля индемез. Баш инженер де агъызыны ахмады. Яшлыкъ чагъыны денъизлерде кечирген бу адам тар-лаларгъа чыкътымы, эвельден топракъкъа, чёлъ манзараларына чеккен асретлигини шимди къанаатлендирир киби, эр бир терекке ве чалыгъа, эр бир от-оленге айретнен, сукъланувнен бакъып къала. Мына шимди де ойле, онынъ ешилъ козьлюклери сание сайын де онъгъа, де солгъа чевириле. Шамраткъа исе бу дакъкъаларда лаф эткен адам, субетдеш керек эди, чюнки тюневинден берли девам эткен янъгъызылыкъ артыкъ онынъ джанына барып тийди, сабырыны тюкендирди. Итимал, бутюн койде онынъ акъкъында лаф кочкендир, къарысыны эвден къачырды деп, оны куледирлер.

— Бригадамда менсиз де чалышмагъа билелер, — деди о гонъюль-сизликнен, — аджеми дегиллер. Мен оларны тельбевлеринден тутып ай-даштырмайым. Бугунъ кейфим ёкъ... Айтчынъыз, бельки хасталанмагъа да акъкъым ёкътыр?

— Бар, — деди эр шейге разылашмагъа алышкъан Мон. — Лякин ишнинъ бойле къызгъын бир вакъытында...

— «Бойле къызгъын бир вакъытында» экен! Хасталыкъ деген шей трактор ремонтн киби графикнен олмай. Кимерде бир гъафлеттен пат эте де, ебере кетесинъ.

Фокин шенъ-шерамет ве бол гонъюлли бу адамнынъ бугунъки серт-лигине ве рухсызлыгъына шашты.

— Багъышланъыз, Шамрат Мазинович, хаста олгъанынъны билъме-дик. Биз Анифе енгеге деп баргъан эдик, оны къайтып кельгендир бел-ледик.

— Қъайткъан олса манъа ошап къушлукъкъадже юкъламаз эди, аг-рономны тёшегинден озю барып уянтыр эди.

— Демек биз тёшектен сизни турсатып догъру иш япмадыкъ, ойла-йым лякин Анифе Москвагъа кетеджекте директор онынъ ерине сени къалдырды.

— Мендеп разылыкъ сорамадылар.

— Сорамадылар амма, буны биле турып сиз де ёкъ демединъиз...

Машина эндеклин-къырлы ерлерин артта къалдырып, дёрт бир та-рафкъа деръа киби яйылып кеткен тер-тегиз тарлалар мейданына барып чыкъты. Филислерини ерден юкъары котерген ве уджсыз-буджакъсыз ешилъ йиплер киби созулып кеткен памукъ осюмликлери къыш айлары-ны юкълап кечирген ве ильк баарынынъ шыбалап ягъгъан ягъмурлары-нен къабаргъан топракънынъ боз ренкине озюнинъ ешилъ боясыны ур-макъта эди. Арадан беш-он кунъ кечмеден бу эп гуръленген, къююргъан ве даллангъан ешиллик орталыкъны мос-мор чаршафынен орътер.

Шимди бу тарлаларда тракторлар ишлей. Олар биринджи суварув-

дан сонъ, таш киби къатып къалгъан, топракъларыны йымшатып, бу назик осюмликлерге нефес алмалары, кунъ зияларынен гъыдаланмалары ичюн ёл ачалар. Осюмлик араларындаки от-оленлерни ишчилер озълерининъ насырлы эллеринен отайлар, оларны уфачыкъ чётларынен сёкюп чыкъаралар.

— Шамрат Мазинович, машинаны токътатчы, — деди баш инженер.

Олар машинадан тюшип, тарла ичинден ёл ягъасына якъынлашмакъта олгъан тракторгъа догъру кеттилер.

— Ишлер къолай кельсин, Ридван къардашым, — деди Максим Петрович тракторджинен селямлашып. — Ремонттан сонъ тракторынъ яхшы ишлейми?

— Отлично! — деп сесленди руль башындаки огълан ве моторны токътатып, ерге йнгитлерджесине секирип тюшти. — Насыл, ишимни бегенесизми? Кунъде бир бучукъ нормадан культивация япмагъа сёз бердим. Эгер бу да азлыкъ этсе...

— Чокъ кученме, къардашым, кобегинъ тюшер, — деп кульди инженер.

Мыйыкълары даа янъы къарарып башлагъан бу эсмери бетли, нарын кёвдели огълан буюк бир къуванч шадлыгъында эди. Не демек олсун, къыш айларында Ташкентте зенаат мектебини битирип мында кельген ве совхознынъ меркезий устаханесинде Мемет Чинайнынъ эм огютини ве эм де сёгюшини эшитип, учъ ай шегиртлик япкъан бу таякъ киби индже ве узун бойлу огълангъа бугунъ биринджи кере тракторда мустакъиль чалышмасына, озъ башында культивация япмасына изин берильди! Бугунъ о мына бу балабан машинанынъ толу укъукълы шорбаджысы олды.

— Корюльгенине коре тракторынъ зиянсыз ишлей, — деди баш инженер. — Қъана, бу машинанен япкъан ишинънинъ кейфиедини де бакъып корейик.

Олар тракторнынъ даа шимди къазып кечкен сыралары бою кеттилер. Коктен ягъмур киби сепильмекте олгъан кунъ нурлары еркеки дымны озюне чекип, этрафкъа топракънынъ ве мына бу кучючик осюмликлернинъ хафиф къокъуларыны даркъатмакъта эди.

— Бугунъ эрте къыздырып башлады, уйлеге якъын алев пускюрир — деди огден кеткен Максим Петрович. — Сен, къардашым, сакът ол, къувурчыкъ сачларынъа чокъ ишанма, башынъа кунеш урар. Ич олмадым башынъа явлыкъ багъла.

— Агъырмагъан башкъа явлыкъ не керек, — деп шакъалашты Ридван. — Қъартанам, сакъынгъан козьге чёп тюшер, дей. Эр шейден къоркъаджакъ олсанъ...

Ридваннынъ джошкъун фельсефесини четтен бир озю кетмекте олгъан Шамратнынъ серт давушы больди:

— Эй, «отличник», мында кельсе!

Шамрат къазылгъан топракъны чызмасынынъ окчесинен эшип, культиваторнынъ тишлеринен ерге комюльген бир къач осюмликни элине алды.

— «Отлично» япкъан ишинъ мына бумы? — деп, даа янъы бойгъа кеткен бир къарышлыкъ осюмликлерни Ридваннынъ бурунына сюрюштирди. — Биз сачтыкъ, сен исе оларны чыкъармагъа кельдинъми? Қъартоп беллединъми ёкъса? Қъана, уздир башымдан, манъа детсад баласы керек дегиль, тракторджы керек.

Ридваннынъ кунештен янгъан эсмери череси бир ан ичинде сют киби агъарды. Ялварып-ялкъарып бакъаджакъ олса да, богъазына толукъкъан козьяшлары, юрегине атеш олып тюшкен окюнчи онъа аман бермеди. Агъызыны ачтымы, озюни туталмай, агълап йибереджек эди.

— Шамрат Мазинович, бу балагъа чокъ шефкъатсыз олманъыз, бир къач кунъ даа оны иште сынап бакъынъыз, — деди Ридваннынъ вазиеatine юректен ынджынгъан Максим Петрович. — Мемет Чинайнынъ на-

сыл бир терс мезеп адам олгъаныны озюнъ билесинъ. Тарладан къувулгъан бу бала кене онынъ элине барып тюшсе онъа дюньясыны арам этер.

— Башкъа сыралардаки осюмликлер комюльмеген, — деди Мон. — Топракъ терен ве тегиз йымшатылгъан.

— Адвокатлыкъны башкъа бир ерде япарсынъыз, — деди оларгъа Шамрат. — Бу меним бригаданынъ топрагъыдыр, онынъ шорбаджысы меним, ишке кимни истесем, оны алырым. Риджа этем, мени башыма зорнен мусаллат юклементиз. Онсыз да ишйим богъаздан. Барсын къысметини башкъа бир ерден араштырсин.

Ридван артыкъ чыдап оламады. Козъ яшларына сербестлик берип, ичини чеке-чеке сес-солукъсыз агълады. Онынъ къысыкъ омузлары да, бетини орыткен индже эллери де, юфкъа штаны тюрбюнден сезилип тургъан узун аякълары да ель тепреткен япракълардай къалтырамакъта эдилер.

Алексей Петрович ве Мон Шамратнынъ бу эснадаки залымлыгъына шаштылар. Олар оны бойле вазнетте даа ич бир вакъыт коръмеген эдилер. Эм, акъикъатен, бугунъ Шамратнынъ ичини-багърыны хошнутсызлыкъ, эр шейге наразылыкъ, къавгъаджылыкъ эеджаны къаплагъан эди. Тюневинден берли юрегини тельчелеген яныгъы оны эп сыкълетлендире, сабырсызландыра ве баш урмагъа ер къалдырмай эди.

Къолайсыз бир сукюнетте къалгъан бу адамларнынъ арасындан башта Ридван айырылып чыкъты. Эллерине бетини орыткен бир алда, агълап-агълап ёлгъа догъру кетти. Алексей Петрович ве Мон башларыны тѳбен алып, тургъан ерлеринде индемей къалдылар. Бойле бир вакъытта лафнынъ не файдасы бар?

Шамрат аякъларыны асабийликнен алмаштыра берип, Ридваннынъ пешинден бакъып къалды. О онынъ оксюз олгъаныны, балалар эвинде тербиеленип оськенини биле эди.

Ридван ёлгъа чыкъып, кой тарафына къайырылгъан бир вакъытта, Шамрат да еринден кочип, серт ве тез адымларнен тракторнынъ янына барып, онынъ устуне секирип минди. Моторны кочюрип, тракторны энди тарлагъа бураджакъта, бирден бутюн кевдесинен чевирилип, ачуvely ве къарыкъ давушынен багъырды:

— Эй, жылавукъ, тракторджы, мында кель!

Инженер ве агроном башларыны котерип, бири-бирине кулюмсиреп бакътылар.

— Шамрат Мазинович озюне келеятыр, — деди Мон.

— Бугунъ о мени текмиль шашырды. Тап бу къадар къутурмасында бир себеплер олса керек.

— Бильмейим... Тюневин огълунынъ джыйынында олмагъан.

— Сен не айтасынъ шу? — деп тааджиплениди Максим Петрович. Анасыз-бабасыз о насыл джыйындыр? Анифени де анълап оламадым: Москвадан кельгенинен эвине барып кирмеден, кене чыкъып кетти. Я Шамраткъа да не олгъан?

— Бильмейим...

Олар тракторнынъ огюне бараяткъанда чапмакътан нефеси тыйылгъан Ридван да келип етти. О озюни эльге алмагъа тырышса да, балабан мавы козьлеринден тамчы-тамчы ийип акъкъан козь яшларыны токътатып оламады. Инджечик бетинден тыгъырып сакъал кемиги уджуна топлангъан бу тамчылар кунеш шавлелеринде кумюш киби парылдамакъта эдилер.

— Явлыгъынъ олса сюрт бетининъ де, мин тракторгъа, — деп багъырды Шамрат. — Мемет Чинайнынъ косьтергенлери етмеген олса, мен де косьтерейим. Амма, бакъ, бундан сонъ культиваторнынъ тишлеринен комген я да кескен эр бир осюмлигинъ ичюн бир пармагъынъны кесип алырым...

Бойле къоркъузувларгъа бакъмадан, Ридван тракторгъа къуванчнен секирип минди.

— Омузларымдан тут! Трактордан юварлансанъ башыма кене беля олурсынъ. Козьлеринъ айны бир вакъытта эм меним эллеримде ве эм де огдеки сыраларда олсун.

— Шамрат Мазинович, сен бизлерни унуттынъ гъалиба, — деди инженер. — Бугунъ биз сеннен берабер башкъа бригадаларны да айланып чыкъаджакъмыз. Уйле устю чайлагъа директор келеджек. Болюк адамларынен лакъырды этмек истей.

— Кене топлашувмы?.. Афтада бир кере озъ кабинетине чагъыргъаны етмесе керек, энди... Яхшы, артынъыздан барып етерим. Сиз меним машинама минип, бригадаларны озюнъиз бакъып чыккынъыз. Мен мына бу джинабет балапен бираз чекишмесем олмайджакъ гъалиба. Бельки оны яры-юрты олса да адам этерим...

...Бригаданынъ кенъ-къулан аланлыкъ ичинде джампийип тургъан сары боялы чайласы онъа узакътан бакъкъанда денъиз ортасындаки уфачыкъ муджизевий бир аданы анъдыра. Чайла дёрт бир тарафтан юксек сельби тереклеринен оралып алынган. Анда, сельбилер арасында, шимди адамлар къайнашмакъталар. Бир къач машина да бар. Тёпеси оръюлю машина Мустафа Чинайнынъ кочме устаханеси олса керек. Олардан бириси виллис. Бир вакъытлары онынънен совхознынъ сабыкъ директоры Акрам Икрамович кезе эди. Шимди о янъы директоргъа кечти. Онынъ ады да Акрам. Акрам Ибрагимов! Я «Победа» машинасы киминъки экен?

Шамрат Ридванны озъ башында къалдырып ве акъшам устю кене келеджегини айтып, чайлагъа догъру адымлады. Трактор устюнде олгъанда онынъ аз бучукъ ятышкъан кедерли эфкъары шимди янъы баштан къозгъалды. «Аджеба чайладаки адамлар мени коръселер не дерлер? — деп элесленди. — Озъ къарысыны эвден къачыргъан деп гурюлти къопарып кульмезлерми?...»

О чайланынъ янашасындаки къалын къарагъач терегининъ огюне келип токъталды. Мейданда йымшакъ отлар устюнде даире шекилинде чёккелеп отургъан бригадирлер ве механизаторлар аские динълеген адамлар киби, Мустафанынъ эр бир сёзюнден сонъ къа-къа-ха котерип кульмекте эдилер.

Район партия комитетининъ секретары Мавлан Сеиткъулов ве совхознынъ директоры Акрам Ибрагимов кенар бир ерде не акъкъындадыр субетлешмекте эдилер.

Янъгъыз башында отургъан Шамратны тек Марфа енге эслеп алды. Оджакътаки балабан чёюн къазан огюнде элиндеки чёмючнен къатайып тургъан бу сырыкъ бойлу ве сытыкъ чырайлы къартый озюнинъ быланыкъ козьлерини Шамраткъа догърултып, хайли вакъыт онъа мыскъылнен бакъып турды. Бу да етмегендир беллеп, чыбалыкъ акъ башыны бургъалады, зан этерсинъ «олян, бу акъайлар арасында сенинъ не ишинъ бар? Кет, хырсызлаткъан апакъайынъны къыдыр» демек истеди. Эр алда Шамрат онынъ тикенли бакъышыны бойле деп анълады. Онынъ козюнден къачынмакъ макъсадынен еринден турып, чайланынъ ичине кирип кетеджек олды.

— Шамрат, къардашым, токътачы, — деп, Ибрагимов секретарьдан айырылды ве онъа догъру адымлады. — Начальниклер киби сен де топлашувларгъа кечикип башладынъ.

— Начальник олып ким олгъаным я мен? Бугунъ кейфим ёкъ, очынъ ичюн кечиктим.

— Эр алда Анифенинъ ерине къалдынъ, мушавере сенинъ болюгинъде чагъырылды, мында райкомнынъ секретары да кельди... Керчек, бугунъ саба Анифеден телеграмма алдым. Бир къач кунъге разылыкъ сорады. Кечиктирilmеz бир иш чыккып къалгъан. Насыл, хайырлы бир ишми?

Шамрат «бильмейим» деди. Ичинден исе: «Насыл бир иш олсун, шимди Ташкент сокъакъларындан акъайыны къыдырадыр, — деп иддетленди. — Бельки тапкъандыр да...»

Бу арада Шамратнын машинасынен Фокни ве Мон келип кьалдылар.

— Башлайыкъ, къардашым, мушаверени сен ачарсынъ. Низам-интизамдан лаф кочюрип, бу адамларны бираз тазирле де, сонъ райком секретарына сёз берирсинъ. Саиткьулов аркъадаш бугунъ мында махсус кельди.

— Худжур шей айтасынъыз, Акрам Ибрагимович, яхшы чалышкъан адамларны тазирлемеге не аджет бар?

— Олмаса, макъта оларны, — деди директор первасызлыкънен, — джошсалар даа яхшы чалышырлар.

— Макътамакъ да керекмей, олар бала дегиллер. Ишнинъ бу кызгын маалинде насыл чалышмакъ керек олгъаныны озьлери билелер. Сизге риджа этем, мушаверени озюнъиз ачынъыз. Четтен бакъкъан чокъ корер, дейлер. Бизни нукъсанларымызны айтып къамчыланъыз, баре буны райком секретары да эшитип кьалыр.

Акрам Ибрагимов юваш бир адамдыр. Кимерде бир онынъ айтмасынен сезюнден кьайтмасы да бир ола. Итираз этмекни, давалашмакъны севмей. Эр шейнинъ озен киби озю башында акъып кетмесини истей. Эгер эвельки директор Акрам Икрамович Бекмуратов бу кьоджаман хозяйствонинъ арабасына озю екилип, оны адамларнынъ ярдымынен кочюре ве кимерде бир чаптыра исе, Акрам ака Ибрагимов тек мечев ат хызметини коре, арабанынъ четинден келе, коллективнинъ пешинден кете. Кене яхшы бу коллективнинъ башкъа етекчилери бар. Совхознынъ бу етекчилери омюр зевкъыны, видждан борджуны, бала-чагъаларынъ сеадетини джемаатнен бирликте япылгъан ишлерде корьген болжук мудирлери ве бригада башларыдыр. Олар мерум директорнынъ озю юреклеринде алевлендирип кеткен иш кызгынлыгынен арекет этип, коллективлерини энди чокъ йыллардан берли мында адет олып кьалгъан къатты низам ве тертиплернен алып баралар...

— Яхшы, къардашым, мушаверени мен ачарым, — деди итираз косьтермеге алышмагъан директор ве адамларнен кьоралангъан мейданнынъ ортасына кечти. — Хош, хош, — деди о айтаджакъ фикирлерини башына топлап. — Аркъадашлар, биз даа деми Мавлан Саиткьулов аркъадашнен берабер экинджи болюкнинъ тарлаларыны доланып чыккыкъ. Машалла сизге, азаматлар, памугъынъыз тегиз чыккъан, яхшы екяненленген, топракъта от-олен кьалмагъан. Хош, хош... Ана шай, азаматлар, дженктен сонъки дёртюнджи баарыни яхшы башлагъансынъыз. Амма булар ишнинъ тек башлангъычыдыр. Онынъ зору эндиден сонъ оладжакъ. Шимди ешилленмекте олгъан бу кьос-кьоджа тарлалар ап-акъ памукъ чаршафынен орьтюльмеси ичюн, эй-эй, даа пек чокъ ишлер япмакъ керек оладжакъ. Хош, хош... Даа шуны да унутманъыз: бу йыл сиз республикада биринджи олып памукънынъ янъы джынысыны сачтынъыз. Бу ишни башкъа бирине дегиль, сизге ишандылар. Анълайсызмы, азаматлар, тек сизге ишандылар. Бунъа ифтихарланмагъа ве гьурурланмагъа акъкъынъыз бар. Амма унутманъыз, бу таякъ эки башлыдыр: сизге айны вакытта буюк месулиет де юкленди. Болюгинъиз республика кой хозяйствосы министрлигининъ контролинне алынды, мында памукъчылыкъ институтынынъ болюги ачылды. Эки куннинъ биринде Ташкенттен телефон этип, я да озьлери келип, памукънынъ вазиятини огренелер. Дейджегим... райком секретары да бугунъ мында бу ишнен кельди. Саиткьулов аркъадаш, ортагъа кечинъиз, сёз сизге.

Къырджыманлыкъ яшларына энди киреяткъан бу тегиз эндамлы ве узун бойлу адам бу районгъа кьыркъ бешинджи йылынъ ноябрь айында партия етекчиси оларакъ келип тюшкен эди. Бир чокъ сабыкъ арбийлер киби о да френчин, галифесини ве чызмаларыны ве атта арбий фуражкасыны даа ташламагъан эди. Оны мында адийлиги, ишченлиги ве адамларнынъ къашына-козюне бакъмай, эр шейни догърудан-догъру айтып ташлагъаны ичюн севе эдилер.

— Хош, хош, азаматлар, — деп башлады о директорнынъ ибаресини

мыскъылнен текрарлап. — Эбет, биз даа деми Ибрагимов аркъадашнен экинджи болюкнинъ бутюн тарлаларыны айланып чыкътыкъ. Лякин мен айны шу тарлалардан фена ишленген участкаларны да корьдим. Памукъ топлериндеки кийик отларны да, сийреклештирильмеген топ-топ памукъ осюмликлерини де, памугъы чыкъмагъан, культиваторнынъ тишлеринен комюльген я да кесилип ташлангъан сыраларны да корьдим. Ибрагимов аркъадаш, бельки козьлюклеринъиз тозлангъандыр, оларны силинъиз, чюнки ёлбашчыгъа эр шейни догъру косътерген козь ве козьлюк керек. — Адамлар джылмайды, базы бирлери исе къыскъылдап, кульдилер. Къолайсыз бир вазиятте къалгъан Акрам ака, озюнинъ хабери олмадан, козьлюгини чыкъарды, оны бир къач кере чевирип бакъкъан сонъ, кене козьлерине такъты. — Багъышланъыз, аркъадашлар, лякин мен сизге шимдиллик машалла деп оламайым, чюнки бойле десем ялан олур эди.

Тюневин мени махсус бу болюкнинъ ишлери ичюн партия Меркезий Комитетининъ биринджи секретары чагъырды. Юз бинълернен гектар памукъ асралгъан республикада бааръ ишлерининъ бу къызгъын вакъытында биринджи секретарь бу беш-алты юз гектарлыкъ болюкнинъ ишлери акъкъында ярым сааттен зияде меннен субетлешти. Бунынъ не демек олгъаныны озюнъиз анълайдырсынъыз, аркъадашлар. Сёз памукъчылыкънынъ истикъбали акъкъында кете. Мен эр шейни олгъаны киби айттым, ич бир шейни гизлемедим. Меним айткъанларым оны джоштырмады. Эбет. Девлет эмиетине малик олгъан бу ишнинъ муимлигини сизге бир даа анълатмамны риджа этти, чюнки селекция алимлерининъ беш-алты йыллыкъ заметлеринен яратылгъан бу янъы памукъ урлугъынынъ бундан сонъки талийи сизге ишанылды. Онъа омюрге ёлланма береджек де, онынъ омюрини кеседжек де сизлерсинъиз. Алимлернинъ чокъ йыллыкъ акъыл-идраклери, теджрибелери ве эмеклери къойылгъан бу ишке энди сиз замет ве усталыгъынъызны къошып, янъы урлукънынъ эльверишлигини, чокъ берекет берюв къабилиетини амельде сиз тасдыкъламакъ керексинъиз. Асылындан алып бакъкъанда алимлернинъ лабораторияларда ве теджрибе участкаларында башлагъан ильмий ишлерини сиз энди тарлаларда девам эттиреджексинъиз. Демек, шимди бутюн меселе тарладаки ишлернинъ кейфиетине ве памукъчылыкъ институтынынъ болюгинъиздеки алимлернинъ тевсиелерини тыпкъы-тыпкъына ве озъ вакъытында япманъызгъа багълыдыр. Эгер вегетация девиринде осюмликлерни кийик отлар кемирсе, къатып къалгъан къуру топракъ богъса, олар ичмеге сув, ашамагъа гъыда тапмасалар оларнынъ орьселенеджеклери ве озьлериндеки имкянларны косътерип оламайджакълары шубэсиз бир шейдир. Бу урлыкъ биринджи кере сизинъ болюкте бойле кениш мейданда экильмекте. Онынъ ичюн...

Секретарнынъ сёзюни чёюн къазан башындаки Марфа енгенинъ къарыкъ давушы больди. Эр сой янъылыкъкъа инамсызлыкъ беслеген ве ойнакъ тилини ич бир вакъыт тутып оламагъан бу къартий бурющик бетини ийлекярлыкънен экшитип, апмадан-сапмадан Саиткъуловдан сорады:

— Демек олар бизим башымызда тыраш огренмек истейлер, ойлеми секретарь аркъадаш?

— Вай, Марфа къартийчигим, огренир эдилер амма, башынъызда сач къалмагъан да, — деди Мустафа Чинай.

Мустафанынъ мергин айтылгъан шакъасы эм секретарны, эм де шу ердеки адамларны кульдиорди.

— Ёкъ, ойле дегиль Марфа енге, — деди Саиткъулов. — Бу урлукъ бир къач йылдан берли институтнынъ айры-айры топракъларында сачылып бакъылды ве озюнинъ эрте пишкенини, берекети нисбетен чокъ олгъаныны, тарлаларымызнынъ беласы — вильтке огърамагъаныны косътерди. Алимлернинъ айткъанларына коре, бу урлукъ келеджекте юз

бинълернен гектар ерге экиледжек, гектар башындан алынган берекетни эки-учь центнерге арттыраджакъ. Демек, памукъ боллугъы огърундаки курешке бу урлукъ да озюннъ иссесини къошаджакъ. Оныпъ ичюн бу урлукътан осип чыкъкан эр бир осюмликни козь бегинъиз киби къорумакъ, оны озь эвлядынъиз киби айбетлеп осьтюремек ве озюнъизге косьтерильген бу буюк ишанчны кузьдеки бол берекетнен акъламакъ керексинъиз.

Йыл агъыр оладжакъкъа ошай. Кунъ эвельки малюматларгъа коре, яз айларындаки сыджакъ нормадан зияде, сув исе былтыркинден баягъы аз оладжакъ. Бойле къургъакъ аваларда башкъа бир бея даа етип келе — памукъ тарлаларына сюрюнен зиянкяр боджеклер уджюм этелер. Олар осюмликнинъ къаныны-шырасыны ичелер, беденини кемирелер ве козь ачып юмгъандже юзлернен гектар ерни къаплап алалар. Бу зорлукъларны памукъны ялынъыз гедже-кунъдюз ишлеген такъдирде енъмек мумкюн. Меркезий Комитетнинъ секретары бу йыл тарлаларны дёрт-беш кере культивация япмакъны ве сувармакъны тевсие этти. Насыл, бунъа кучюнъиз етерми?

Мейдандаки адамлар индемедилер.

— Озь кучюнъиз етмейджек киби олса, утанманъыз, кунъ эвельден айтынъыз, дженк йылларындаки шефинъиз кене Мумин Ташпулатовнынъ болюгине ялварайыкъ, сизге ярдым этсинлер.

— Ёкъ, оладжакъ шей дегиль, — деди Мустафа Чинай ве къызарабозара отургъан еринден атылып турды. — Санткъулов аркъадаш, сиз не, бизни эль-алемге масхара этмек истейсизми? Я сиз, бригадир аркъадашлар, не ичюн индемей къалдынъыз? Ёкъса керчектен де четтен ярдым беклейсизми? Джиликлеринъизде кучь, тизлеринъизде такъат къалмадымы? Худжур шей, бугунъ Шамрат агъа да индемей. Олмаса, эпинъиз ичюн мен айтайым: бизге ич бир тюрлю ярдым керекмей, биз беллери букюльген къартлар дегильмиз. Ишимизни озюмиз япармыз. Емин етип айтам, отуз центнерлик междбурнетимизни ерине кетирмек, бирер-бирер башымызны кесип алсынлар. Догърумы, аркъадашлар?

— Догъру, догъру, — деп джевапланды бу вакъыткъадже агъыз ачмай отургъан адамлар.

— Бунъа Анифе апте де разы олмаз. Озюмиз эктик — озюмиз асрармыз.

— Мумин ака къарт бир адамдыр, замет этмесин, эйиси озь болюгининъ ишини бакъсын. Бу топракъкъа четтен ич бир адамгъа аякъ бастырмамыз.

— Бунъа Анифе апте де разы олмаз. Озюмиз эктик — озюмиз асрармыз.

— Санткъулов аркъадаш, бизни бракъа чыкъарманъыз, тап о къадар гъарип дегильмиз.

Даа деми тынч-сакин отургъан адамлар бирден гъаля-гъуля къопардылар. Базы бирлери аякъкъа атылып турды.

— Секретарь аркъадаш, биз эмчек истеп агълагъан сабийлер дегильмиз — деп, Мустафа Чинай къызгъынлыкъны бираз даа алевлендирди. — Болюгимизде йнгирми беш трактор бар. Керек олса Мумин аканынъ памукъларыны да ишлеп берирмиз.

— Молодес Мустафа!

Санткъулов бу адамларнынъ джап ерине тийгенини анълап, мемнюниетнен кулюмсиреди.

— Етти, етти аркъадашлар, базар котерменъиз. Зорнен намаз — алагъа ярамаз, дейлер, сизге де зорламаймыз. Мен сизни денъемек ичюн айттым. Лякин хаберинъиз олсун, озюмиздеки афта сизге Али Хизировнынъ болюгинден озъара тешкерюв бригадасы келеджек. Давраанынъыз, юзюнъиз къызармасын, тарлаларны бир даа айланып чыкъынъыз. Шуны да айтайым: районымызнынъ эки колхозында къарадарин маразы пейда олды. Мустафа, сен болюктеки яшларнен анълашып, бригада-

ларда комсомол постлары тешкиль эт. Бу мараз туташып кетсе сонъундан оны сѣндюрмек зор олур...

Секретарь сѣзюиниъ сонъунда кене янъы джыныс урлукънынъ эмити акъкъында токъталып, лакъырдысыны суальнен битирди:

— Бугунъ акъшам саат докъузда Меркезий Комитетиниъ секретары райкомге телефон этеджек. Мен мында онынъ авалесинен кельдим. Менден болюгинъизде якъаа зияретимизниъ нетиджесини сорайджакъ. Айтынъыз, онъа не дейим?

Кене Мустафа чинай атылып турды:

— Онъа бизим селямны, селямдан сонъ нсе шу келямны айтынъыз: бизим ичюн раатсызданмасын! Олар сѣзлеринден къайтаджакъ йигитлер дегильдир, денъиз. Бугунъден кечи ёкъ, бригадирлернен берабер меним фургоныма минип, бутюн тарлаларны доланып чыкъармыз. Болюк ичюн бу да озъара тешкерюв олур. Кимге не япмакъ керек олгъаныны анылашырмыз. Истесенъиз, бир афтадан сонъ Хизировнынъ адамларынен озюнъиз де келинъиз. Тарлаларны купе-кунъдюз фенернен тешкерип чыкъсанъыз да оларда кийик от деген шей тапамазсынъыз. Алимлерге айтмагъа да унутманъыз, ишимизге шубенен бакъмасынлар, биз бошбогъаз адамлар дегильмиз, айттыкъмы — битти — къанун! Насыл, аркъадашлар, айткъанларым юрегинъизге ятамы?..

Топлашувдан сонъ адамлар уйлелик аш ичюн сельби тереклери тюбюне чекильдилер. Анифе бу йыл тарла ишчилериниъ ашыны Шамратнынъ бригадасындаки чайлада тешкиль этти. Мында уйле мааллеринде йыгъылып келелер. Узакътакилерни Мустафа машинасынен алып келе.

Мына, Марфа енге элиндеки чѣмючни чѣюнгъа далдырып шорбаны бир къач кере къарыштыргъан сонъ, буюк алюминий чанакъларгъа аш бошатып башлады.

— Сакът ол, ачкъозъ эриф, савутлар тез къыза, элинъни якъарсынъ,— деди о чанакъкъа башта узангъан Мустафагъа.

— Догъру айтасынъ, Марфа енге, озюнъ киби ашынъ да пек ачувлы.

— Кет, башымдан, зырзоп, мешайт этме..! Анавы ёлбашчыларгъа айт, кетмеге ашыкъмасынлар, ашым оларгъа да етер.

— Чанакътаки шорбаны мен олар ичюн алдым.

— Я кимге олгъаныны эвельден не ичюн айтмадынъ, ахмакъ? Къайтар мында чанакъны.

— Къайтармам! — деди Мустафа аселет эришип. — Чанакъкъа эт къошып, ёлбашчыларнынъ козьлерине кирмек истейсинъми? Вай-вай, Марфа енге, сени тап бу къадар ялтакъ беллемей эдим...

Шамрат ашкъа отурмады. Тюневинден берли агъызына чѣп биле алмаса да, онынъ шимди ашамагъа да бу шенъ-шерамет адамлар арасына къошулмагъа да истегин ёкъ эди.

Оны кене Марфа къартий эсledi.

— Олян, джемааттан айырылып озъ башында неге къазыкъ киби къатайып къалдынъ? Аля даа джоюгъынъа янасынъмы? Тапкъан шей къассветленмеге. Тавугъынъ озъ хоразыны сагъынып, бир къач кунъден къанатларыны шапылдата-шапылдата кене санъа чапып келир. Шимди тавукълар дегиль, хоразлар мотталар. Къана, тут чанагъынъны...

Шамрат ачувнен еринден турып, терек кольгесине чекильген «Универсал»нынъ устюне барып минди. Онынъ козьлери алдында уфукъларгъа кокус керген туташ памукъ мейданларынынъ эйбетли манзарасы ачылды. Къарлы дагълардан эсип тургъан хафиф ель ачыкъ якъасындан кечип, онынъ араретли вуджудыны серилештирди. Тюневинден берли дюньясыны корер козю олмагъан бу адамнынъ ичине джан кирген киби олды.

О моторны кочюрди. Табиатынджа хурафатчы бир адам олмаса да, «бисмилля» деп, юнлю элнини ричагъкъа узатты ве оны озюне чекти.

Трактор яваш-яваш уфукъкъа догъру ёл алды. Культиватор тишлерининъ топракъта ачкъан къара ёлакълары тракторнынъ артындан шерит киби узанып кеттилер...

II

Меркезий болюкнинъ ортасындан кечкен ёлнынъ кенарында пайнозю ярашып тургъан ве дженк йыллары азбары эр даим балалар багъчасы киби сес-шаматалы олгъан шифер орътиюли эв шимди теналыкъ ичинде эди. Узакъ ерлерден кочюрилип кетирилген ве эвельки директор Акрам Икрамович Бекмуратовнынъ алидженаплыгынен бу эвге сыгъындырылгъан чокъ балалы къадынлар акъайлары дженктен къайтып кельген сонъ совхоз топрагъында озьлерине уфакъ-тюфек дам эвлер кураштырып, бала-чагъаларынен мындан кочип кеттилер. Бу эвде олардан ялынъыз Махмуд Хизиров ве онынъ къарысы Карамат къартый къалды. Энди юз йигирми яшыны атлагъан бу ап-акъ башлы, кенъ манълайлы, чал кирпичли, кокрегинедже узангъан акъ сакъаллы ве ири мучели ихтияр озюнинъ букюлип къалгъанына ве озюнден чокъ яш олмагъан къарысы эки йылдан берли тёшегинден турмагъанына бакъмадан, бу эвден кочмедилер. Дженк йыллары о насыл олса да ишке чыкъа ве озюне эм де къарысына отьмеклик къазана эди. Шимди исе джилликлеринде къалгъан сонъки кучъ-къувети ялынъыз Карамат къартыйни ашатмагъа-ичирмеге ве онынъ башкъа итияджларыны ерине кетирмеге ете.

Ёкъ, Махмуд деде бакъымсыз-чаресиз бир адам дегильдир. Онынъ йигирмиге якъын торунындан ич бири дженктен къайтмаса да, бу совхозда онынъ уйкен огълу Али Хизиров учюнджи болюкнинъ башы ве торунларындан энъ кенджеси Шакир Хизиров автопаркнынъ муdiri олып чалышалар. Олар Махмуд дедени озьлерине кочюрмек ичюн къач кере араба ве машинанен кельдилер, онъа ялварып-ялкъарып бакътылар, лякин къарт озъ дегенинден къайтмады: «Мен торунларымнынъ эписини бу эвде къаршылап алмакъ ичюн ант-емин эткен эдим, — деди о. — Бахтсыз экен явруларым, дженктен къайтмадылар. Озюмнинъ хаялымда мен оларны бу совхознынъ топрагъында комдим. Олар бир мезарда яталар. Мен де оларнен бир мезарда олмакъ истейим. Оларгъа къавушаджакъта джесетим бу эвден чыкъсын. Антым ве бу дюньяда екане арзум будыр...».

Къартны бу эвде тутып тургъан башкъа бир себеп даа бар эди. Дженкнинъ ач-зелинлик заманында, огълу ве кендже торуны даа мында олмагъанда, оларны ёл ягъасындан озъ эвине мерум Акрам Икрамович алып кельди, онынъ мераметли къарысы Мансурахон оларны озъ ана ве бабасы киби къаршылап алды. Махмуд деде диний китапларда таовирленген азиз адамларны озюнинъ узун омюринде биринджи кере бу эвде расткетирди ве энди биринджи куньден оларгъа ашыкъ олып, бутюн рухунен бу аилге садыкълыкъ беследиди.

Керчек, Акрам Икрамович вефат эткен сонъ Мансурахонгъа мусаллат олмайым деп, бу эвден кочъмек фикирини онынъ акъылына кельмей къалмады. Лякин бу акъта тюшюнген сайын, оны бу эвде янъгъыз башында къаладжакъ тул къадыннынъ талиин азаплады. Ёкъ, джаным, Мансурахонгъа Махмуд деденинъ ич бир тюрлю ярдымы токъунмай, аксине, бу къадыннынъ озю оларнынъ ёкъларыны бар этмеге, итияджларыны теминлемеге тырыша. Лякин бу дюньяда эр шей тек ярдымнен битмей, кимерде бир рухий итиядж да келип чыкъа. Махмуд деденинъ анълагъанына коре, Мансурахон акъайынен ведалашкъан сонъ, бу къартлар онъа даа якъын олдылар. Буны о Мансурахоннынъ джыллы козьлеринде, юректен къопып чыкъкъан кедерли давушында, геджекуньдюз олар ичюн къайгъырувында коре.

Махмуд деде Бекмуратов ольгенден сонъ бу эвден кочюв фикирини Акъсеитке айткъан эди.

— Махмуд деде, ялварам сизге, бу эвни бош къалдырманъыз, — деди Акъсеит. — Анамнынъ рухий вазияти пек агъыр, сиз де кетсенъиз...

— Яхшы огълум, ольсек де джесетимиз бу эвден чыкъсын...

Шимди куньдюзлери Акъсеитнинъ озю совхознынъ комсомол комитетинде, Мансурахон мектепте, Махмуд деде де Карамат къартийнинъ тѣшеги башында ола. Акъшамлары башта Мансурахон къайтып келе. Эв ичинде къапалып, талелелернинъ дефтерлерини къарай. Сонъ аш те-дариги коре. Кунеш дагъ артларына чекилип, сонъки нурларыны чѣл-лерден, терек тѣпелеринден джыйыштырып алгъан бир вакъытта, софа-гъа чыкъа. Ачыкъ пенджере огюндеки курсюге отурып, эвлятлыгъыны— дюньяда бирден-бир къуванчы олгъан Акъсеитни беклей.

Чокъкъа бармадан озь одасындан дѣрт букюлип Махмуд деде келип чыкъа. Трубадан окюргендай къарыкъ ве гурюлттили бир давушнен:

— Хошкельдинъ, кызым, Мансурахон, — дей о ве экинджи бир пен-джеренинъ огюндеки скемлеге ерлешип, къолтукъларыны пенджере агъачына таяй, узун ве къыйыш-къонгъур пармакълары арасына башы-ны ала ве сѣнюккен козьлерини дюнья ярыгъына тике. Кимерде бир олар бутюн акъшам сес-солукъ чыкъармайлар. Эр бири озюнинъ тю-шюнджелеринен мешгъуль ола. Олар индемей отурсалар да, ерде ол-гъанларындан, бири-бирини сезгенлеринден тендюристлик ве теселя алалар.

Бугунъ акъшам оларнынъ тюшюнджелери тез болюнди. Джума эр-теси куню олгъанындан, саат алты къарарларында Акъсеит ве Хасап Усеиннинъ кызы Айше кельдилер. Олар софада отурып, шакъа-кулькю-нен бираз къапынгъан сонъ, янаша одагъа кирдилер. Мансурахон олар-ны дудакъларындаки джыллы тебессюмнен озгъарды. Яшларнынъ шень-шерамет сеслерини джошкъун бир йыр киби динълеген Махмуд деденинъ козьлери де олар кирген къапыда къалды.

— Яшлар манъа ильк бааръни анъдыралар, — деди о. — Коръдинъ-ми, Мансурахон, олар софагъа келип киргенлеринен орталыкъны шень-ликке толдурдылар. Омюр дегенлери худжур бир шей экен. Бу дю-ньягъа буль-буль олып келесинъ, бутюн алемни озюнге сукъландыра-сынъ, лякин кетмеси пек аджыныкълы ола. Бу фани дюньядан о бирине ѳлджулыкъкъа азырлангъанда бульбульден мына мен киби бешарет бир махлюкъкъа чевирилесинъ...

— Табиат къануны.

— Залым ве шефкъатсыз бир къанун.

— Не чаре...

— Акъылсыз ве пек мераметсиз бир къанун. Бу къанун мени де озю-не бойсундырмакъ ичюн энди чокътан къурутып ташлады, къакъачкъа чевириди. Амма онъа къурбан кереккен де мени дегиль, яп-яш торунла-рымны алды, Акрамны алды. Не ичюн? Невбет менимки эди де?..

Олар кене сустылар. Лякин бу кересинде сукюнет чокъкъа бармады. Гъырчылдынен азбар къапы ачылып, сельби тереклери тюбюнде дов бойлу, кызыл черели Хасап Усеин пейда олды. Ири ве азбучукъ кы-зарынтылы ешилъ козьлеринен софагъа бакъып, мыйыкъларынынъ уджларыны хошнутлыкънен бурып алды ве салмакълы аякъларынен софагъа келип кирди.

— Селям алейкум, Махмуд къартбаба! Селям алейкум, Мансура къудагъый! Насыл, бугунъки сыджакъны бегендинъизми? Къыркъ бир-ге барды, дейлер. Ёкъ, мен бунъа къаршы дегилим, къыздыра берсин. Яз дегенлери — сыджакънен, кышы — аязнен ярашыр.

— Отурынъ, Усеин агъа, ѳл юрип кельдинъиз.

— Отурайым, къудагъый, — деди о ве къапы огюндеки курсюни Ман-сурахоннынъ янына чекти. — Бостандаки беш адамдан бугунъ ишке кене учю чыкъмады. Не япарсынъ, эписи къадын тухумы. Бирининъ ба-

ласы хасталанган, экинджисининъ озю кейфсизленген, учюнджисини исе пьянса акъайы котеклеген. Бостан иши исе хаста-маста танымай, иш-ни вакъытында япмасанъ биль ки, топраккъа къойган бутюн заметинъни боран алып къачар.

— Усеин агъа, бойле алларда совхоздан ярдым истемейсинъми?

— Ёкъ, къудагъий, истемедим, эм истемем де. Сыртыма олган юк-ни башкъасына ташытмакъ адетим дегильдир. Бугунъ учъ къадыннынъ ишини де озюм яптым. Озь нормамны бугунъ акъшам бостанга къайт-къан сонъ гедже салкъынында беджереджем.

— Ёрулмайсызми?

— Ёрулам къудагъий. Кимерде тап тизлерим къалтырай, амма ким-сеге дуйдырмайым, къатланмакъ керек ола. «Ал, Усеин акъай, бу ишни тек сен беджере билирсинъ» деп, азизликтеки бостанны меним сыртыма юкледилер. Шукюрлер олсун, бугунъгедже юзюмни къызартмадым, эм келеджекте де къызартмам. Бунъа акъайлыкъ дерлер! Къысмет олса бу йыл кузьде беш гектар даа къыртыш сёктюреджем. Анифе трактор ишандырды. Корерсинъ, къудагъий, келеджек йыл бутюн совхозны себзеге гъаркъ этерим...

Мансурахон бу эсли-башлы адамнынъ тюкенмез гъайретине сукъ-лана. Яхшы энди эллиден атласа да, о ялынъыз япаджакъ ишлеринен яшай. Ильки вакъытларда бу адам онъа бираз къопайчора ве енгиль тюшюнджели олып корюнсе де, сонъундан фикирини бир тамам денъишти ве Усеин акъайнынъ кельмесини озю арзлап башлады, чюнки онынъ джошкъун муляазалары, туткъан ишине къатты иманы ве оль-къал макъсадына иришмек инатлыгъы Мансурахонны шахсий кедерлеринден айындырып, кунешли, шаматалы, къайнакъ дюньясына къайтара.

Шукюрлер олсун, Усеин акъай да озюни чокъ беклетмей. Меркезий устаханеде чиленгир олып чалышкъан ве иштен сонъ Акъсеитнен мында кельген къызыны эвге озгъармакъ маначыгъынен эки-учъ кунъде бир кере бу эвге сюрип келе. Баштаки вакъытларда элине мытлакъа одыр будыр салындырып келе эди. Лякин Мансурахон онъа бу адетини ясакъ этти, амма мында келип-кетмесине, эки сёзнинъ биринде «къудагъий» дегенине индемеди.

Усеин акъай ильк вакъытларда Акъсеитни корьмек биле истемей эди. Къызына энди балалыкъ чагъындан келинлик джиезини азырлап къой-ган ве «къыз бала ата эвининъ мусафиридир» деп, он беш-он алты яшларындан онъа киев къыдырып башлагъан, лякин шу йылларнынъ йигит къытлыгъы себебинден башкъа бир чаре тапмайып, тул адамны Шамратны биле киевликке козьде туткъан Усеин акъай Акъсеитни эркек бала ичюн къарардан зияде дюльбер, назик ве акылдане деп сайды. Онынъ тасавурында келеджектеки киевин мазаллы, кучлю, аз бучукъ къаба, къалемнен дегиль, лескернен иш корьген бир йигит оларакъ жанланган эди. Усеин акъай къызыны бир къач кере эвге къапап зорлап, шамарлап бакъса да, Айше «мен Акъсеитни севем» демектен вазгечмеди. Ниает, Акъсеитни тарлада къызы айдаган памукъ маши-насындан ерге тюшкен памукъларны чёплегенини, Айше ичюн тырыш-къаныны корьген сонъ, куньлерден биринде дос-догъру комсомол коми-тетине сюрип барды, андаки яшларны айретте къалдырып, оларны ка-бинеттен айдаштырып чыкъарды ве къапыны ичериден беклеп, озюнинъ дев боюнен Акъсеитнинъ огюнде къадалды.

— Олян, сютлю агъыз бала, сен меним къызымнынъ пешинден къо-къланып юре экенсинъ. Бу лафлар догъруму?— деди серт бир да-вушнен.

— Биз Айшенен достмыз.

— Дост? Къыз баланен о да насыл достлыкътыр? Башымы кутъме, джинабет бала, санъа дост керек олса озюнь киби зырзоплардан бири-ни сайлап ал, къызыма токъунма. Анълайсынъмы, онынъ изине биле аякъ басма. Санъа ола къызымнынъ ады чыкъмасыны истемейим. Къа-

на, Айшенннъ якъасыны бошайджагъынъа мына шимди, шу ерде сѣз бер, я да мен сени...

— Ёкъ, Усеин эмдже, сизге сѣз берсем ялан олып чыкъар.

— Не?! Бир даа айтчы! — деп окюрди ачувындан кып-кызыл кесильген Хасап Усеин ве балабан таш бичиминдеки юмругъыны котерди.

— Биз Айшенен шойле анълаштыкъ: сиз манъа да баба оладжакъ-сынъыз.

«Баба» сѣзю Хасап Усеинге апансыздан ойле бир муджизсвий тесир япты ки, дерсинъ онынъ башындан ашагъы бир къопкъа бузлу сув акътарып тектилер. Бир кереден сувып къалды. Сыкъылгъан юмругъы озълюгинден ачылып, эшиткен сѣзюнинъ тесиринден йыкълмамакъ ичюн скемленннъ аркъасына япышты. Бутюн вуджудыны насылдыр бир йымшакълыкъ, муляйм ве хош меджалсызлыкъ сарып алды. Къаршысында индемей тургъан бу къувурчыкъ сачлы, кок козлю огълан бир ан ичиде онынъ юрегине сокъулып кирди. Къызнынъ намусыны къорчаламагъа, шамата къопармагъа кельген Усеин акъайнынъ тилини йип-сиз багълады, агъызыны къуршавлады. Онынъ башы вызнен кеткен машинанынъ копчегидай айланды.

Акъсеит графинадан бир стакан сув бошатып, онъа узатты.

— Усеин эмдже, сизге не олды?

— Гъалиба сытмам тутты, — деди о сувны ичкен сонъ зайыф бир давушен. — Бабалыкъ меселесини мен даа тюшюнип бакъарым. Ашыкъчан олма. Къыз алмакъ — базардан къартоп алмакъ дегильдир...

Бу лакъырдыдан сонъ къудалыкъ пешинне онынъ озю тюшти, Айшеге Акъсеитни макътап башлады. Нишан меселесини де къозгъады. Лякин Мансурахон разы олмады. «Ашыкъмакъ керекмей, Усеин агъа, олар башта имтианларыны берсинлер», деди. Усеин акъайнынъ риджасына разылашып, озюне «къудагъий» денильмесине къаршы чыкъмады.

Кой копейсиз олмаз, дейлер! Усеин акъайнынъ бу тул къадыннынъ эвине къатнамасыны озълериндже табирлегенлер де тапылды. Олардан бири бербер Осман эди.

Кунълерден биринде Хасап Усеин онъа сач-сакъалыны алдырып, тыраш парасыны узаткъанда, бу эриф апмадан-сапмадан ондан сорады:

— Усеин агъа, тойларынъыз бир акъшамда ве бир азбарда оладжакъ деп эшиттим. Бу лаф догърумы?

— О да насыл тойдыр?

— Сиз Мансура аптеге, Айше де Акъсеитке эвленеджек экен. Бусы бир шей дегиль амма...

— Я сен несини бегенмединъ?

— Ана-бабанынъ, огъул ве къызнынъ бир акъшамда эвленмеси бираз уйгъунсыз келе, Усеин агъа. Озюнъиз тюшюнип бакъынъыз: озъ балларынынъ тоюнда киевнинъ анасы башына шербенти багълап келли оладжакъ яш келиннинъ бабасы да галстук такъып, озъ къызынынъ тоюнда киев оладжакъ! Ха-ха-ха...

— А-а, мына не?! — деди сѣзнинъ манасыны энди якълагъан Усеин акъай ве деръал къапыны къапатып, берберханеде пата-кут чыкъарды.

Бундан сонъ Осман Чачорский тамам эки афта башы-козю багълы юрди, лякин бунынъ себебинн Хасап Усеинден башкъа ич бир кимсе бильмеди...

Усеин акъай ичюн Мансурахон азиз ве мукъаддес бир инсан эди. Биринджи ве сонъки апайы Шекиуре шерфе озюнден тjos оларакъ Айшени сабийлик чагъында къалдырып дюньясыны терк эткен сонъ, башкъа бирининъ башына явлыкъ багъламакъ онынъ акъылына биле кельмеди. Онынъ бутюн тюшюнджеси ве арзусы къызындан кореджек торунларында эди...

— Балалар эвделерми, къудагъий? — деп сорады о.

— Эвделер. Кене имтианларгъа азырланалар.

Мансурахоннынъ айткъаныны тасдыкълар киби, бу арада къаршы-

даки одадан ойле бир сюрекли кулькю янъгырады ки, зан этерсинъ Айшени де, Акъсеитни де ерге йыктып шейтанлар кытыкълап башладылар. Бу шенъ даушларгъа къапылып, къудалар да кульдилер.

— Къудагый, кечкен джума куню мен Акътепе базарына барып кельдим. Не исе, бу кересинде къыдыргъанымны тапып, сыртыма юкленип кельдим.

— Джиезликми?

— Ёкъ, меним бу кересинде алгъан шейим оларгъа тойдан сонъ керек оладжакъ.

— Чокъ масраflanманъыз Усеин агъа, тойдан сонъ керек оладжакъ шейлерни озьлери алырлар.

— Ёкъ, джаным къудагый бойле шейлерни келиннинъ бабасы ала тургъан.

— Я о да недир?

— Балабан бир бешик алдым, къудагый. Айсе! Торун бешикте саллана-саллана бир озю ятса яхшы юкълар. Огюмиздеки базар куню Ташкентке барып зонтикли, тегерчикли, кумюш киби парылдагъан къол арабачыгъы да аладжам. Торуннынъ тазе авада кезмеси керек. Акъшамлары оны арабасына отуртып, ёлларгъа алып чыкъарым. «Бакънынъ, сукъланынъ — дерим, — бойле торун даа кимде бар?!».

Мансурахоннынъ козьлери алдында уфачыкъ къол арабасыны юнлю эллеринен чеккен Усеин акъайнынъ балабан вуджуды жанланды. Бу лева шу дередже ошлы эди ки, Мансурахон чокъ айлардан сонъ биринджи кере къакъылдап кульди.

— Усеин агъа, озенни корьмеден энди папучларынъызны чыкъардынъыз.

— Корермиз къудагый, эр кеснинъ корьген торунларыны иншалла биз де корермиз. О къуванчлы куньге мына шимдиден азырланмакъ керек. Мен онъа урба да аладжам амма... размерини тапыштырамайым.

— Къоюнъ, Усеин агъа. Ич олмадым башта нишан берильсин, тойлары олсун.

— Менде эр шей апма-азыр тура, къудагый. Къысмет олса кузьде ойле бир той япайыкъ ки...

Хаялперест Усеин акъай энди той меселесинден лаф кочюреджекте, азбаргъа томбул янакълы, шишман къурсакълы Барат Аманкъулов келип кирди. Нефть хозяйствосында мудирлик вазифесинден айдалгъан сонъ янъы директор оны совхоз идаресине къаравуллыккъа тайин эткен эди.

— Акъшам шерифлер хайырлы олсун,—деди о гонъюльсизликнен.— Бизим агъалар парткомда топландылар. Оларгъа Акъсеит керек олып къалгъан. Эвде олса хабер этинъиз, меним артымдан идареге етип кельсин.

Мансурахон онъа софагъа кирмесини, бир пияла чайгъа буюрмасыны теклиф этти. Барат исе кускюн адам тавурынен кери бурулып, азбардан чыкъты. Шакъамы я, бир вакъытлары, муваккъат олса да, тап директорлыкъ тахтына котерильген бу адамны ашагъы догъру юварлата-юварлата энъ сонъки басамакъкъа—къаравуллыккъа тюшюрдилер.

Усеин акъай Акъсеитнинъ парткомгъа чагъырылувында насылдыр бир эйилик сезип, еринден турды ве хошнутлыкънен мыйгынынъ уджыны бурды.

— Дейим де, къудагый, бизим киев бала юксеклерге учаджакъ къарталгъа бенъзей. Корьдинъми, совхоз ёлбашчыларына керек олгъан! Озьлерининъ акъыллары етмеген зор бир шей чыкъкъандыр. — Бу сёзлерни айтаракъ, Усеин акъай янаша одапынъ къапысыны аралыкъ этип, башыны ичери сокъты.—Огълум, Акъсеит, сени парткомгъа чагъыра экенлер. Даа шимди къаравул келип кетти...

Айше арадан кечкен бир къач йыл ичинде эм бойдан осип ве эм

де аз бучукъ толудашып, кестане тјос сачлы, эля козьлю, акъ черели дюльбер бир къыз олып етишти. Усеин акъайнынъ фикириндже, шимди бутюн Озбекстанны араштырсанъ да, онынъ къызы киби къыз ве киеви киби йигит тапамазсынъ.

— Къызым, я сен де къайда кетесинъ?—деди о Акъсеитнен софагъа атылып чыкъкан Айшеге.—Эр ерде Акъсеитке къуйрукъ олып юрме, къызым, айыптыр.

Акъсеит Айшенинъ мытлакъа озюнен берабер олмасыны истей эди, чюнки олар ялынъыз акъшамлары, иштен сонъ корюшелер, бу корюшов саатлерини бутюн кунъ тельмирип беклейлер.

— Бабай, ялварам сизге, Айшеге де меннен кетмеге разылыкъ беринъиз.

Акъсеит «баба» сёзюни энкъастан айттымы, ёкъса тилинден теса-дюфен атылып чыкътымы, эр пасыл олса да бу сёз Усеин акъайны бир кереден май киби иритти. О кене мыйыкъларыны бурды, джошкъунлыкънен Мансурахонгъа козь кымып алды.

— Къудагъий, буларнынъ ичеклери гъалиба бири-бирине багъла-нып къалды, оларны энди тракторнен тарттырсанъ да бири-биринден айырамазсынъ. Айды, джёненъиз, амма парткомдан сонъ кино-пино деп юрменъиз. Бир аягъынъыз анда, экинджиси мында олсун...

Олар совхоз идаресининъ узун коридорына кирип, устюнде «Партком» язылы къапынынъ янашасындаки скемлеге отурдылар. Анда тек бир Шакир Хизиров бар эди. Адети узре темиз-пак ве гузель кийинип юрмекни севген бу йигирми-йигирми эки яшларындаки йигит шимди майли-паслы урбада эди. О мында дос-догъру иштен чыкъып кельсе керек. Баш урмагъа ер тапмагъан бир адам киби ири ве серт адымларнен коридорны бойлап юрмекте эди.

— Шакир, сени де парткомгъа чагъырдылармы?—деп сорады Акъсеит.

— Екъ, мында мен озюм кельдим.

— Хайыр ола, бираз эеджанлы корюнесинъ?

— Бу совхозда тек эеджанланмакъ дегиль, патламакъ, ботен ерде янып-куймек де мумкюн. Озюнь билесинъ, партиягъа кирмек ичюн комсомолдан тевсие алгъан эдим. Якъында аризамны парткомда бакътылар. Анавы бизим директор мени эм партиягъа, эм де совхознынъ нефть хозяйствосына мудирликке теклиф этти. Эртеси куню озюнинъ имзасынен элиме эмирини туттырды. «Бар да, чалыш къардашым. Якъарлыкъ алтын кыйметинде олгъан бойле бир кесатлыкъта бу иште темиз къоллы адам керек,—деди. Барат Аманкъулов гедже-кунъдюз ичкиджиликтен козь ачмай», Бардым иште. Партиягъа киргениме къувангъанымдан шу куню озюм де сархош киби эдим. Ич бир шейни тешкермедим, Барат аканынъ сёзюне инанып, эр шейни олгъаны киби къабул этип алдым. Қъабул эттим амма, башыма беля алгъаным. Бугунъ райондан келип, якъарлыкъны kilos-килосына чекип бакътылар. Беш бучукъ тонна нефть етмеди. Анълайсынъмы, беш бучукъ тонна! Энди оны къайдан тапып ерине къоярым! Ах сени арам эриф, адамны кирлединъ, джанымы якътынъ...

Бу арада парткомнынъ къапысы ачылып, ичериден болюк мудирлерин Мумин Ташпулатов, Али Хизиров Анифенинъ ерине мудурликте къалгъан Шамрат Мазинов болюк агрономлары ве даа якъынларда меркезий болюкке мудир оларакъ къойылгъан козьлюкли бир адам чыкътылар.

— Мумин ака, мушаверенъиз пек шаматалы эди, бир янъылыкъ бармы ёкъса?—деп сорады Акъсеит.

— Бар, къардашым. Ярын совхозгъа азербайджанлыларнынъ озъара тешкерюв бригадасы келеджек...

Оларнынъ лакъырдысыны къалыда пейда олгъан партком секретары Максим Петрович больди:

— Акъсеит, кабинетке кир.

Балабан оданынъ ичинде бойдаи-бойгъа чекильген столнынъ башындаки бюро азалары Акъсеитни джошкъун бир тебессюмнен къаршылап алдылар. Совхознынъ директоры Акрам Ибрагимов онъа озь янындан ер косътерип, шакъанен:

— Къана, янымда отур ёлбашчы аркъадаш,—деди.

Акъсеит мында кельгенде бедий авескъярлар тегерегининъ иши ичюн чагъырадырлар, беллеген эди. Онынъ етекчилгинде бу тегерекнинъ азалары совхознынъ ве шефликтеки къомшу колхознынъ бутюн бригадаларында яз айларында концерт берип юре. Лякин бекленмеден шимди озюне «ёлбашчы аркъадаш» демелери ве меджлисте Санткъуловнынъ булунмасы оны хавфсыраткъан киби олды.

Акъсеит стол башында аякъ устюнде къалып, козьлерини къаршысындаки Максим Петровичке тикти.

— Акъсеит, сени бизден алмакъ истейлер,—деди Фокин.—Догърусыны айтсам, биз сени бермек истемедик, чюнки сен совхозымызда бутюн яшларнынъ козюне кирдинъ, оларнынъ акъикъый етекчиси олдынъ. Партком азалары да сеинъ акъкъынъда пек яхшы фикирделер. Лякин биз тек совхозымызны дегиль, райондаки ишлерни де тюшюнемиз. Зан этсем, санъа энди даа кениш иш мейданы керек. Район партия комитети сендеки тешеббюскарылыкъны ве иш гъайретини эсапкъа алып, сени район комсомол комитетине секретарлыкъкъа ляйыкъ корьген. Биз шимди партком азаларынен мына бу акъта фикирлештик. Сени бермеге языкъсынсакъ да, коллективимизде бойле бир генчининъ осип чыкъкъанына юректен къуванамыз. Биз эпимиз шунъа эминимиз: сен озюнде ишанылгъан янъы иште де юзюмизни къызартмазсынъ. Энди озюнде айт, Акъсеит, бу акъта сен не тюшюнесинъ?

Лякин ондан эвель Акрам Ибрагимов давранды:

— Алексей Петрович, бу йигитке меним бир суалим бар,—деп, Акъсеитке чевирильди.—Айтчы, къардашым, эшиткениме коре сен бу совхознынъ эвельки директоры мерум Акрам Бекмуратовнынъ огълу экенсинъ. Ойле олгъанда сен не ичюн Байыров фамилиясыны ташыйсынъ?

Акъсеитнинъ бетине гъам ве къасевет пердеси тюшти. О айны бир вакъытта эджанлангъан ве кедерленген киби олды.

— Меним догъмуш бабам Абдуреним Байыров дженкте эляк олды... Буны бабалыгъым Акрам Бекмуратов соратып бильген эди. Анам окупацияда ольди. Мени койден къомшуларымыз алып чыкъкъан. Мен о вакъытлары пек яш бир бала эдим. Агъыр кунълер эди... Иште о вакъыт мени бу совхознынъ эвельки директоры корип къалды, элимден тутып озь эвине алып барды. Эвлятлыкъкъа къабул этти. Догъмуш бабамнынъ хатиресине фамилиямны Байыров къалдырды. Аналыгъым Мансурахон мени...

— Олды, олды, Акъсеит,—деди оны ынджынувнен динълеген Санткъулов.—Бу дженкиннъ фаджналы акъибетлери даа чокъ вакъыт сезиледжек... Сен къардашым яхшы адамларнынъ элине тюштинъ. Бекмуратов аджайип бир инсан, акъикъый коммунист ве ёрулмакъ бильмеген бир эмекчи эди. Сен омюр билля бабалыгъынъ киби олмагъа тырыш. Зан этсем, сен онынъ алидженап хатиресине ляйыкъ бир адам олурсынъ. Къана, Акъсеит, утанмадан-чекинмеден озюннинъ фикирини айтчы: бизим теклифимизге разысынъмы?

Акъсеит Алексей Петровичнинъ сёзлеринден меселенинъ асылыны анылагъанынен, озюнинъ теджрибесизлигини ве политехника институтына имтианларгъа азырлангъаныны айтып, янъы вазифени ред этмек къарарына кельген эди. Эм, акъикъатен, бу иш онъа къарардан зияде

муреккеп ве уджсыз-буджакъсыз бир вазифе олып корюнди. Лякин райком секретары даа шимди онынъ бабалыгъыны анъды, онынъ киби олмагъа тырыш, деди. Бабалыгъы озюне ишанылгъан иштен ич бир вакъыт баш тартмай эди.

Акъсеит Санткъуловнынъ козьлерине бакъып, кесен-кес айтты:

— Мен разым!

— Сагъ, ол, къардашым, мен сенден башкъа джевап беклемеген эдим,—деди Санткъулов.—Ярын саба райкомгъа кель, Инесинден йипинедже эр шейни фелекнинъ чемберинден кечирип, эр шей акъкъында лакъырды этермиз...

Айше сабыры тюкенген бир алда Акъсеитни беклемекте эди. Къапы ачылгъанынен, еринден атылып турды да:

— Сонъ?—деп, Акъсеитке козьлерини керди ве джевап беклемеден девам этти:—Айтчы, сени не ичюн чагъыргъанлар?

— Айтырым, Айшечигим, сабыр эт, озюме келейим де, бирлей-бирлей санъа эпсини айтырым.

Олар дёрт-беш басамакълыкъ мердивенден атлап азбаргъа чыкъкъанларынен, оларнынъ огюнде къаранлыкъ ичинден апансыздан Шамратнынъ азаматлы кевдеси пейда олды.

— Акъсеит, санъа лафым бар,—деди ве артындан кельмесини анълатып, тар сокъакънынъ четиндеки къарт эменнинъ тюбуне чекильди.

Билет кассасы огюндеки тесадюфтен сонъ Акъсеит бу адамнен раст-келишмектен къачынып башлагъан эди. Озюнде ич бир гунях сезмесе де, бу адамнынъ башына тюшкен аиле фелякетинде озюни де ишти-ракчи сая эди.

— Насыл лаф, Шамрат агъа?—деди онынъ янына келип токъталгъан Акъсеит.

— Мына бу саатни ал да, кене озъ элинъе такъ. Меним огълума саат керек олса тюкяндан алып бериirim.

— Мен оны...

— Сен оны кимге ве не ичюн бергенинъни мен пек яхшы билем. Айтчы, о адам санъа бу саатнинъ парасыны бердими?

— Мен оны бахшыш оларакъ берген эдим.

— Я о адам санъа ким ола?

— Онынънен сой-соп дегилим. Аякъ устю танышып къалдыкъ.

— Сен пек джумерт экенсинъ. Эр бир танышынъа саат берип, эвде бир ящик саатинъ бармы ёкъса?

— Шамрат агъа, меселе джумертликте дегиль. Бойле бир алда сизде меним киби япар эдинъиз. Асанчыкъны о адам озъ баласы беллеген...

— Ма, ал саатинъни.

— Шамрат агъа, ялварам сизге, баланынъ джаныны агъыртманъыз, саат онда къалсын.

— Ал дейим санъа,—деди Шамрат ве саатни зорнен Акъсеитнинъ элине туттырды. Айтчы, о адам къайда кетти?

— Бильмейим.

— Я адресини къалдырмадымы?

— Қалдырмады.

— Анифе аптенъ къайда кетти?

Шамратнынъ бу къаба лакъырдысы даа шимди парткомдан къуванчнен чыкъкъан Акъсеитнинъ зытына басты.

— Шамрат агъа, къарынъыз къайда кеткенини озюнъиз бильмеъ керексинъиз, Анифе апте манъа ич бир шей айтмады, менден акъыл да танышмады. Сизге риджа этем, башкъа лакъырдынъыз олмаса, мени бошанъыз, аркъадашым беклей.

— Бир лафым даа бар,—деди Шамрат.—Бу меселени совхозда ялынъыз экимиз билемиз. Эгер янъылып агъызынъдан бу акъта бир сёз чыкъса, биль ки, мынавы элимнен...

— Қъоркъызманъыз, Шамрат агъа, эп бир файдасы олмаз, чюнки

мен сиз беллеген кьоркьякълардан дегилим. Ошекчи де дегилим. Эгер мына бойле кьутурып-делирип озюньизни эльге бермесенъиз, сизни ич кимсе сатмаз. Айды, геджелер хайыр...

Эльбет, омюрдеки базы бир адиселер дурукъ тюшюнджели ве джиддий адамларны да кылыгындан чыкъара, оларны кьутурта, акъылларына ятмайджакъ шейлерни яптыралар. Шамратнен Анифеге де ойле олды. Озюньиз айтынъыз, ишнинъ бойле кыызгын бир вакъытында даа янъы ярым айлыкъ Москва сеяатындан къайткъан Анифе шу саат машинагъа минип, текрар ёлгъа реван олур эдими?

Меселе шунда ки, инсан табиятынынъ энъ аджайип хусусиетлеринден бири олгъан акъикъий севги кучлю ве къатты ирадели адамнынъ юрегинде тамырлашкъан сонъ, омюр билля онынъ мукъаддес арзусы олып къала. Арадан йыллар келип кечсе де, юрегинде юва кьургъан бу севги ич бир вакъыт тынчлыкъ ве денъишиклик бильмеден озюнинъ тюкенмез назик сезгилеринен гедже-кунъдюз озюни бильдирип тура, багърыны сызлата, кейф-эфкъарыны нешэлендире, кимерде исе сени гъам ве кедер деръясына ташлай.

Анифе де байле адамлардан биридир. Шайипни бир даа корьмеге эвельден умути кесильгенине бакъмадан, юреги ич бир вакъыт тынчланмады, биринджи севгисини унутып оламады, чюнки онъа бу дюньяда ялынъыз о, дженкте ёкъ эткен Шайипи махпул эди. Шимди исе Шайипнинъ барлыгъы, якъын орталыкъларда олгъаны акъкында апансыздан эшитип къалгъан хабери оны шу дакъкъасы акъыл ве фикирден марум этип, къайтадан алевленип янгъан дуйгъуларынынъ укюмине ташлады. Машинагъа минип Ташкентке баргъандже козьлерни ёлларны дёрт доланды, ёлда расткельген эр бир адам онъа Шайип олып корюнди.

Юк машинасы автомобиль станциясынынъ кенъ мейданы алдында токъталды. Анифе машинадан секирип, билет будкалары огюне чапып барды, балабан залда кетмек саатлерини беклеген адамларны козьден кечирди. Сонъ кене азбаргъа чыкъты, кенъ мейданны рыкъма-рыкъ толдургъан адамлар арасына къарышты. Бой-постундан Шайипке ошагъан эр бир адамнынъ огюне чыкъып, озюнинъ кескин кьонъур козьлеринен онынъ бет сымасына тикленип бакъты. Лякин юзлернен адамдан ибарет олгъан бу чешит бичимли ве кийимли халкъ сюрюси о якъ-бу якъ акъып тургъанындан, оларны бирлей-бирлей сечип чыкъмакъ мумкюн дегил эди.

Анифенинъ бу чылгынлыкъ кыызгынлыгынен араштырувлары кеткете адамларнынъ дикъкъатыны джелъп этип башлады. Шашкынлыкъ делеялетинен шашмалап юрьген бу къадыннынъ кескин бакъышларына энди бир къач кере расткельген кишилер оны акъылдан зая бир инсан зан этселер керек ки, назарларыны ондан алмагъа ве тез-тез узакълашып кетмеге ашыкътылар.

Анифе шу куню шеэрдеки бутюн мусафирханелерни, аэропортны айны шу кыызгынлыкънен доланып, акъшам козь къаранлыгъы багълагъанда кучь-такъаттан кесильген, юрьмеге меджалы къалмагъан ве ач-зелли бир алда демирёл вокзалына кельди. Шайип анда да ёкъ эди. Энди не япсын?

О балкьурт сепети киби къайнашкъан ве гурьлеген залнынъ ичинде озюне бош бир ер тапып, узун скемленинъ кенарына отурды. Юрьмектен агъач киби къатып къалгъан аякълары раатлыкъ кейфине берилип, енгильден сызлап башладылар. Башы думанлангъан ве айлангъан киби олды. Онынъ меджалсызлыкътан сюзюлип къалгъан козьлери огюнде бутюн кунъ тасавурындан чекильмеген Шайипнинъ сурети келип токъталды. Шайип бундан чокъ йыллар эвельси баарь акъшамында Анифенен илк сефер корюшкен кыяфетинде эди. Узун бойлу, пос мыйыкълы, арынчыкъ кок козьлю... Устюнде ачыкъ якъалы беяз кольмек, мавы клёш штан...

«Мен сени мытлакъя тапарым, азизим, — деди Анифе теренден курсюнип. — Тек ольгенлер тапылмайлар, сен тири экенсинъ, бизлерни излеп бу якъларгъя кельгенсинъ. Итимал, сенинъ ичюн энди мен озюм ольгендирим. Эшиткендирсинъ, азизим, севгимизге хиянетлик эттим, башкъасынен бир ястыкъкъа баш къошып, ант-еминимизни боздым, севгимизини мукъадреслигини арамладым... Сен энди манъя нефрет эткендирсинъ, менден джийренедирсинъ. Мен олсам да ойле япар эдим. Шимди мына бу халкъ ортасында бетиме тюкюрсенъ де, котеклесенъ де, ольдюрсенъ де акъкъын бар, азизим. Мен эр шейге азырым. Тек озюмни унуттырмагъя меджбур этме. Бунъя меджалым да, кучюм де етмез, азизим... Сени ёкъ деп беллеген йылларымда сен эр вакъыт хаялымда ве хатиримде эдинъ. Мен сенинен берабер нефес алдым, сенинъ эшкъынънен яшадым, тек сени севдим. Гонъюлим ич бир вакъыт башкъасына янтаймады. Англайшыгъмы, Шайибим, юрегим иллесиз, гемиз-пак къалды. Мени сёг, дёг, амма юрегими къабаатлама... Мен янгъыз, сенсиз эдим. Исмни юрегимде олса да, джысминъ янымда дегиль эди. Сенинъ екяне тюсюмни — сен дженкте олгъанда догъгъан къара сачлы, ойнакъ козьлю Зерачыгъмызыны да сакълап оламадым. Олюмнинъ титис панджасы оны менден зорнен алып кетти. Тек къабирни къалды. Корюшкен олсакъ косьтерир эдим... къабирини. Онынъ ерини Асанчыкъ тутты. Башталары мен оны анасыз бир етим, деп аджыдым, яныма алдым, устюн-башыны, ашыны-сувунъ бакътым, бош вакъытларымда элинден тутып ёлларда кездирдим. Ахыры онынъ анасы олып къалдым, шимди адым сайын мени «ана» деп чагъыра... Сен оны корьгенсинъ, оны озь баламыз беллеп, догъгъан кунюне онъя саат багъышлагъансынъ, Ёкъ, азизим, о бизимки дегильдир. Шай олса да, бу етимчик юрегиме кирди, дюнья къуванчым олды. Мен ондан омюр билля айырылмам...—Анифе бу тюшонджелерде экенде хаялындаки Шайипнинъ сурети янында комюр козьлю Шамратнынъ мазаллы къыяфети пейда олгъан киби корюнди. Шайипнинъ чырайы бирден сертейип, ачувлы козьлери Анифеге котерильдилер. Гуя, «я сенинъ экинджи акъайынъ бар да!—демек истеди.—Мен буны эвельден анълап, бутюн вакъыт сенден къачып юрдим, козюнге корюмдемим, совхозгъя тек баланынъ хатири ичюн бара эдим... Сен асла не ичюн меним пешимден такъылып юресинъ? Сен эки акъайлы апакъай олмакъ истейсинъми? Узюль башымдан, манъя ойлеси керекмей...»—Анифенинъ анъында озюлюгинден догъгъан бу тазир оны шемшек ургъан киби бутюн вуджудыны сарсытты. Эбет, шимди онынъ башкъа акъайы бар. Бу «башкъасынен» олар бир сачакъ тюбюнде яшайлар, бир къазандан ашайлар, бир тешекте ятып туралар... Анифе бу акъта асла тюшонмеген эди. Лякин Шайипнинъ сагъ олгъаныны эшиткеннен, ич бир шейни ойлялмадан, дели-диване олып эски севгисининъ пешинден тюшти. Севги деген шей эскирмей экен. Анифе оны кене эвелькиси киби севе. Асретлик йыллары онынъ севгисини даа зияде теренлештирди. Эгер бу севги онынъ беденинде шимдигедже яры эс-яры юкю бейутлигинде сюсленип яна исе, бугунъ узакъ йылларнынъ мутиш къаранлыгъы ве бельгисизлиги ичинден Шайипнинъ озю келип чыкъкъанынен, сакинликтеки севгиси гъайрыдан къозгъалып, янар дагълар киби патлап алевленди, оны ёлларгъя ташлады, къыдыр, тап, мени онъя къавуштыр, деп эмир этти.—«Анъла, азизим, мен онъя севип бармадым,—деди Анифе Шайибини къандыраджакъ олып.—Сен олмагъанда эркек деген шей акъылыма биле кельмеди. Лякин мен эвлятсызлыкъ янгъызлыкъына къатланып оламадым. Қъадын киши ичюн янгъызлыкъ олюмден де бетердир. Мен оны дегиль, онынъ огълуны алдым. Зерачыгъыма беслеген аналыкъ дуйгъуларым бу балачыкъкъа кечти, къайгъы-кедерим Асанчыкъ олып къалды. Онынъ башкъа бир адамнынъ баласы олгъаны, бир кунъ ола меним элимден алынаджагъы акъылыма биле кельмеди. Лякин кунълерден биринде бу екяне къуванчымнынъ саиби сюрип кельди, баласы-

ны менден аладжагыны, бу совхоздан кочип Самаркандга кетеджени айтты. Мен кене янъгыз башымда къаладжакъ эдим. Манъа вазнетим дешет олып корюнди, келеджектеки талийимден отюм патлады. Асанчыкынынъ ерине шу дакъкъасы джанымны алсалар да разы олур эдим. Не япайым, башкъа чаре къалмагъанындан, баласынен берабер бабасыны да эвге алдым. Яшаймыз иште... Чаресини тапса бу адам мени къол устуне алып юреджек, лякин севгисине джевап тапмагъаны ичюн, гедже-кунъдюз азап чеке. Оны аджысам да, юрегиме якъын аламадым, тувгъаным олып къалса да, керчектен акъайым оламады. Бу дюньяда керчектен севги тек бир кере ола экен...».

Залдаки чокъ давушлы гъалья-гъуляга бакъмадан, башыны тѣбен алып отургъан Анифенинъ козьлерине яваш-яваш ѳргъунлыкъ юкъусы энди. Мийиндеки тюшонджелернинъ сонъки йипи узюлип, башы бир къач кере ерге эгилип котерильди ве ниаат юкъугъа далды. Азмы-чокъмы девам эткен юкъусында да тюшуне кене Шайип кельди. Олар денъиз ялысында эдилер. Бирден фуртуна къопты. Къабаргъан ве снйргъан далгъалар арды-сыра ялыгъа сюрюштилер. Анифе Шайипнинъ элинден чеккелеп, «кетейик» деп зорласа да, Шайип тургъан еринден къыбырданмады, Анифенинъ элини де бошамады. Мына шу арада къоджаман дагъ юксеклигиндеки бир далгъа октемнен оларнынъ устуне авдырылды. Анифе алель-аджеле эллерини ойнатып сувнынъ устуне чыкъаджакъ олды, лякин башындан ашагъы баскъан дешет бир агъырлыкъ оны эп сув тюбуне чекти. Багъыраджакъ, яйгъара къопараджакъ олса да, сени чыкъмады. Зорукъуви эп артты...

— Къызым, а къызым! Сен юкълап къалдынъ гъалиба.

Бу давуш Анифенинъ къулакъларында узакътан кельген бир сес киби янъгырады. О юкъусындан айынамаса да, не ичюндир бильсем, шу саат нефес алмасы къолайлашты. Бакъса, далгъалардан эсер биле къалмагъан. Даа деми фуртуналы денъиз къутургъан ерде памукъ тарлалары яйылып ятмакъталар. Я Шайип къайда къалды? Оны денъиз сувлары тартып алдылармы?..

Кимдир, оны омузларындан силькти.

— Къызым, а къызым! Айын энди юкъудан, минеджек поездинъе кечкирсинъ...

Скемледе Анифенинъ янашасында отургъан акъ сачлы, арыкъ ве нарын черелн татар къартийчиги онынъ козьлерн ачылгъаныны корип, лафыны девам этти:

— Огъурлар ола, къызым?

— Ёлджу дегилим, къартанай.

— Ёлджу олмасанъ мында не ишлейсинъ? Ойле деме, къызым, шимди эпимиз ёлджумыз. Лянет дженкнинъ биткенине беш йыл олса да, дженк заманында дюнья юзуне септирилген тувгъанларымызны аля бугунъ къыдырып юремиз. Даа не къадар къыдыраджагъымызгъа да эки шааднен бир векиль керек. Къарт башымнен мен озюм де торунчыкъларымы араштырып бельгисиз ёлларгъа реван олдым. Торунчыкъларымы ве келиним къыдырам, къызчыгъым. Огълучыгъым Макъсудны дженк алып кетти. Энди онынъ тюсюни-торунчыкъларымы корьсем, козьлерим юмулса да, тюф демез эдим.

Гурюльтили шамата ичинден вокзал радиосынынъ давушы эшитильди. Диктор Ашхабад поездининъ перрондан кочеткъаныны бильдирди. Бу давуш Анифени баштан-аякъ абдыратты. Я Туркменстанда Шайипнинъ агъасы бар да! Бельки Шайип оларгъа кеткендир я да оларда яшайдыр. Эльбет, Анифенинъ мында олгъаныны онъа агъасы айткъандыр. Бир къач йыл эвельси къайынагъам Рамазан озъара тешкерюв бригадасынен Ашхабаддан оларнынъ совхозына кельген эди...

Анифе беклемеден бутюн тюшонджелерини къаплап алгъан бу фикрлерден себеп янындаки муляйим къартийнен сагълыкълашмакъны биле унутты. Деръал скемледен турып, эллеринен, омузларынен арекет

этерек, залдаки халкъ сюрюси ичинден перронгъа атылып чыкъты. Чыкъты амма, поезд вокзалдан энди баягъы узакълашкъан эди. Орта-лыкъны къара думангъа богъуп, дженюп тарафкъа айлапаяткъан паровоз шеэрнен сагълыкълашыр киби, бир къач кере кескин-кескин окюрп, артындан сюрельген вагонларнен берабер юксек эвлернинъ арасында гъайып олды.

Поезднинъ гъафлеттеп чыкъып кетмесине бакъмадан, Анифе мытлакъа Рамазаннынъ къорантысыны кыдырып тапмакъ къарарына кельди, чюпки оны араштырмакъ ичюн башкъа чаре къалмагъан эди. Шайип оларда олмаса биле, тувгъанлары онынъ яшагъан ерини биледирлер, деп тюшюнди о, лякин билет кассасында Анифеге бугунъ Ашхабадгъа сонъки поезд кеткенини, экинджиси ярын уйледен сонъ оладжагъыны айттылар.

Не чаре, ярынгъадже беклемек керек оладжакъ.

Анифе азбаргъа чыкъты ве къалын; гуръ япракълы чинар тереклери тюбюндеки скемлелерден бирине отурмагъа ер араштырды. Лякин мында тек скемлелер дегиль, тереклер арасындаки тарачыкъ сокъакълар да кочип юрген къоранталарнынъ обаланып ташлангъан шейлеринен толу эди. Базы бирлер астрларына одыр-будырларыны ташлап, ёл ичинде серилип яткъанлар.

Ятсы маллери энди авгъан эди. Анифенинъ тобукъларындан башлагъан сызлав яваш-яваш бутюн беденине кечти. Қъыркъ дёртюнджи йылы совхозда биринджи кере ишке чыкъып, канава къазгъанда да мына бойле болдыргъан эди. Лякин шу акъшамы эвине къайтып юкълагъан сонъ, эртеси куню сабасы ёргъуилыгъыны бир тамам савуштыргъан алда тёшегинден тургъан эди. Шимди исе онъа геджесини аякъ устюнде кечирмек керек, ярын десенъ ёлджулукъ...

Анифе вокзал мейданы ичинден айланып кечкен трамвайгъа барып минди. Трамвай шеэр сокъакъларындан кечип, Алай базарына тараф бурулды.

Ёллар ве мейданлар чарелерине коре кийинип-къушангъан яшларнен толу эди. Олар дженктен сонъ осип-буюген, дженкте эляк олгъан миллионларнен ана-бабаларнынъ ерине кечмеге, оларнынъ ишлерини девам эттирге азырлангъан йигитлер ве кызлар эдилер. «Адамлар дженклерде сюрюнеп эляк олсалар да, инсанлыкъ ольмей,—деп ойланды Анифе.— Несиллернинъ пешинден янъы несиллер келелер. Эскилери киби олар да къан-тер тёке ве заметлерини аямадан чалышалар, озьлерине ве башкъаларына нимет яраталар, къура ве дюньяларыны гъайрыдан яраштыралар. Сонъ... кене дженк, кене къыргъынлыкъ ве йыкъынтылыкъ. Аджеба инсан адыны ташыгъан ве озь элинен муджи-зелер яраткъан бу эки аякълы махлюкъат бир кунъ ола акъылыны башына топлап бу вашиликтен, ботен ерде къан тёмектен, бири-бирини ольдюрмектен вазгечерми экен!.. Шайибимни топал дейлер. Кимсин ни-дже азаплар чеккендир бу дженкте... Башкъалары киби дженктен сонъ дос-догъру эвге сюрп кельсе олмайдымы?.. Қъыдыргъандыр, кызчыгъыны да, мени де чокъ кыдыргъандыр...».

Трамвай гудюрди ве къулакъ ярыджы кескин бир гъырчылтынен чаналайткъанда, Анифе огдеки къапыгъа ашыкъып, базар огюндеки къалдырымгъа секирип тюшти.

Эр ерде сокъур къаранлыкъ ве чым-чырт эди. Анифе таныш сокъакъларындан кетип, беш—алты дакъкъадан юксек топракъ диварнен оралгъан бир къатлы эвнинъ азбар къапысы огюне келип токъталды ве элинен тахта къапыны такъылдатты. Шу арада азбарда кучелек чанкильдиси эшитильди. Қъапыда адам олгъаныны сезген сонъ, онынъ давушы аджеле ярдым машиналарынынъ сигналы киби арды кесильмеден телашнен япъгъырады.

Ювадаки уфачыкъ копечик бу эвнинъ тек бекчиси дегиль, эм де ха-

берджиси эди, чюнки эрте-ярыкъ тѣшеклерине кирип яткъан шорбаджыларына къапыгъа мусафир кельгенини онынъ алектли чанкильдеви билдире эди.

Азбардан:

— Кимдир анда? — деген къарыкъ бир давуш эшитилди.

— Меним, Асан агъа, Анифе!

Оны, джуббесине бурюнген алчакъ бойлу Асан Тейфукъович къаршылап алды.

— Вай, къардашым, бойле кеч бир вакъытта бу быралкы ерлерде юрвмеге къоркъмайсынъмы? Не нсе, аллагъа шукюр, аман-эсен келип еттинъ... Юр. юр. эвге кирейик. — деди о. Сонъ ювагъа чевирилип, аля даа уревви кесильмеген кучелекке дарылды. — Сус, арсыз! Сен склероз олгъансынъ гъалиба, озь адамларымызны да танымай башладынъ. Къана, ювагъа сокъул!

Олар джамлы софагъа кирген арада, антериснининъ садефлерини дѣгмелеп янаша оадаан Уснине апте чыкты.

— Хош кельдинъ, Анифечиним, — деп оны семиз эллеринен къучакълап алды, бетинден, козьлеринден опти. — Озюнъни пек мот эттинъ, къардашым, тюзюнъни биле косьтермейсинъ. Бу къартларгъа не олгъан, ольгенлерми-сагълармы деген шей акъылынъа кельмейми? Акъайынъ Шамрат, анавы зейтун козь Асанчыкъ не япалар? Шу балачыкыны Асан агъанънен берабер саба-акъшам анъамыз. Алла онъа узун омюрлер къысмет этсин, даа тюневин акъшам оны кене тюшюмде корьдим. Бизде отура экен. Балабан йнгит олгъан. Мында университетте окъуй экен.

— Бойле кетсе сен оны тезден профессор да япарсынъ, — деди Асан агъа мыйыкъ астындан кулип. — Елдан кельген адамны лафнен дегиль, ашнен сыйларлар. Мусафир ачыкъкъандыр.

— Замет этменъиз. Уснине енге, ич бир шей керекмей. Сабадан берли юре-юре текмилъ аякъларымдан кесилъдим. Эйиси раатланайыкъ.

— Анифе къардашым, къонакъ къонакъбайнынъ къулудыр, мен не десем о оладжакъ. Сен тѣрге кечип отур, къалгъаны бизим ишимиз.

Олар дивар ястыкълары огюндеки миндерлерге тѣшелип отурдылар. Уснине апте акъайынынъ элине къол дегирменини туттырып, озю ашханеге чыкты.

Республика онкология хастаханесининъ экими Асан Тейфукъович Эсадъв энди чокътан сач-сакъалы агъаргъан богъдайтюс бетли бир адамдыр. Оны совхоз адамларынен эвельки директор Акрам Икрамовичнинъ хасталыгъы таныштырды. Мерум сонъки кере нефес алып джан бергенде де Асан агъа Анифенен берабер онынъ башы уджунда эдилер. Асан Тейфукъович Акрам Икрамович ольгенден сонъ да совхоздан аякъларыны кесмедн. Афта сайын олмаса да, айда бир — эки кере Усниесини озь «Победа»сында янашасында отуртып, совхозгъа сюрип келе, Мансурахоннынъ къонагъы ола. Бойле акъшамларда анда къоранталарынен берабер Шамрат Мазин, Мемет Чиннай къызынен берабер Хасан Усенин ве башкъалары топланып келелер. Кимерде бир, сархош олмаса, янына баяныны ве Авасыны алып, Осман Чачорский де келе. чюнки Асан агъа Аванынъ эмджесидир. Дженк акъибетинде тапышкъан ве танышкъан бу адамлар озьаралары шенъленип юз дереден сув кетирселер де, сонъ-сонъунда мытлакъа Акрам Икрамовичке келип токъталалар, мерумны энъ яхшы сѣзлернен анъалар...

— Анифе, къардашым, сен Ташкентке топлашувгъа кельдинъми? — деди Асан агъа дегирмен сапыны айландырып. — Кене памукъ лакъырдысыдыр. эбет.

— Памукъ... — деди Анифе. — Яз айларында бизде памукътап башкъа лаф де, иш де олмай.

— Ойледир о, къардашым, бу дюньяда эр кес озь йппинден асыла. Сизде памукъ, бизде хасталыкъ. Бу хасталыкълардан энъ дешетлилерн

арамыздан джаным-джаным адамларны алып кете. Бугунь хастаханемизде йигирми яшларында дживан бир йигит кечинди. Студент экен. Сонъки дакъкъасынадже «къуртарынъыз» деп ялварды, лякин не чаре? Онынъ ерине озюм ятып ольмеге азыр олсам да, онъа ярдым этип оламадым. Аджизлик иште... Бутюн акъшам о йигитке яндым. Инсан ичюн энъ къыйыны аджизлиги не чаресизлиги экен...

Анифе лафкъа къошулмады, о озюнинъ хаялларынен мешгъуль эди.

Асан агъа акъырындан еринден котерилип, элиндеки дегирменнен ашханеге чыкъты. Лякин бир къач дакъкъадан къаве табагынен къайтып кельгенде, башы дивар ястыкътан янтайып тюшкен Анифе энди юкъудан буюкып, эшитилир-эшитильмез бир тарзда хурулдамакъта эди. Къызартылгъан бир оба чиберек ве къатыкъ савутларынен пейда олгъан Усни де мусафирнинъ вазиятини корип, айретте къалды.

Олар баягъы вакъыт бири-бирине шашкъынлыкънен бакъып къалдылар. Корюле, мусафирлери пек ёргъун олса керек.

Асан агъа дивар ястыкъларындан бирини миндерге йыкып, Анифенинъ башыны яваштан онынъ устуне янтайтты. Сонъ озю де софадан чыкып, къарысынынъ янына барды.

— Анифенинъ Ташкентке келюви памукъ меселеси олмаса керек, — деди о. — Мен ярым сааттен берли тасырдасам да, мусафир агъызыны ахмады. Эвеллери бойле дегиль эди. Пек къасеветли корюле, къоркъам башына умют этильмеген бир беля кельгендир.

— Ямангъа ёрама, Асан. Анифеде насыл бир къайгъы ола билир? Ишлери ёлунда, къорантасы десенъ, алтын парчасы, алла эр кеске ойле муаббет омюр къысмет этсин.

— Ойле амма, инсанлыкъ алыдыр, умют этмеген ташынъ баш яرار. Айды, саба ола—хайыр ола, бельки ярын озю айтыр...

Анифе совхоздан башлагъан ёлджулыгъынынъ учюнджи куню Ашхабад вокзалына келип тюшти. Мында да перрон ве вокзалнынъ ичи халкънен толукъ эди. Мына бу балабан шеэрнинъ ичинден о, эгер шеэрде яшаса, къайын агъасыны къыдырып тападжакъ. Я. Рамазан узакъ койлерден биринде яшай исе оны кимден сораштырыр?

Анифе ильк эвеля партия Меркезий Комитетининъ бинасыны сораштырып тапты. Анда кой хозяйствосы мудирининъ кабинети огюнде токъталды.

— Мумкюнми? — деди Анифе къапыны аралыкъ этип.

Мудир узун бойлу, тегиз эндамлы эсли бир тюркмен эди.

— Буюрынъыз, — деди о чал башыны огюндеки кягытлардан алып. — Чекинменъиз, къардашым, ичери кириңиз. Мына, скемлеге отурынъыз.

Мудир озюнинъ сим-сия козьлеринен Анифени баштан-аякъ сюзди. Онынъ къаерден ве насыл бир миллеттен олгъаныны сорап анълады.

— Вакъытынъызны шахсий ишимнен больгеним ичюн мени багъышланъыз, — деди Анифе. — Бельки справка бюросына барсам да олур эди. Лякин араштыргъан адамым шеэрдеми, койдеми, озюм де билмейим.

— О адам партия азасымы?

— Эбет, партия азасы. Къыркъ бешинджи йылнынъ яз айында тюркменстанлы озъара тешкерюв бригадасынен бизим Октябрынинъ йигирми йыллыгъы» совхозына кельген эди.

— Озъбекстангъамы?

— Эбет, Озъбекстангъа.

— Онынъ адыны, фамилиясыны айтынъыз.

— Рамазан Одаманов.

— Рамазан?! Рамазан агъа десене! — Мудир ап-акъ тишли агъызыны ачып, джошкъунлыкънен кулюмсиреди. — Не демек олсун, оны пек яхшы билем. Рамазан агъа меним достумдыр, къомшу отурамыз. Ода-

манов мында кой хозяйствосы министрлигинде багъ-багъча ишлеринен огъраша. Мына шимди мен сизни башта телефоннен корюштирим, — деди о телефон трубкасына узанып.

— Ёкъ, ёкъ, керекмей, — деп ашыкъты Анифе. — Эвлерини барып тапайым да, акъшам корюштимиз.

— Багъышланъыз, къардышым, сиз онынъ кими оласынъыз?

— Рамазан меним къайын агъамдыр.

— «Къайын агъа»? Я бойле демеси недир?

— Рамазан меним акъайымнынъ агъасы ола.

— О-о, сиз якъын догъмушлар экенсинъиз. Сизни коръсе кимсин насыл къуваныр. Айып этменъиз, адынъыз не ола я?

— Анифе.

— Анифе Одаманова?

— Эбст.

— Рамазан агъа партизанлыгъы акъкъынды икье эткенде сизни де анъгъан эди гъалиба... Оккупация заманында Алуштада гизли иште олдынъызмы, Анифе ханым?

— Олгъан эдим...

— Языкъ, анда корюшмек къысмет олмады. Къыркъ дёртунджи йылнынъ апрелинде Алуштагъа башта бизим болюгимиз урып кирди. Демек, сиз о вакъыт анда эдинъизми?

Эбет, о вакъыт Анифе шеэрде эди. Дёрт яшында къызчыгъыны кийиндирип, онынъ башына балабан къызыл бант багълап, аскерлеримизни къаршыламагъа чыкъкан эди.

— Аджайип шеэр. Былтыр раатланмагъа анда бардым. Эр ерде янъы санаториялар, раатлыкъ эвлери къурула... Багъышланъыз, Анифе ханым, сиз ашыкъсанъыз керек. Биз Рамазан агъанен Ашхабаднынъ чет-буджакъ бир еринде отурамыз. Бираз узакъча. Транспорт меселеси де къыйын.

— Адресини айтынъыз, акъшамгъадже бар ёкъ озюм барып тапарым.

— Тапарсынъыз амма... — Мудир кене телефон трубкасына узанды. — Диспетчерми? Алишер Навоний сокъагъына бир машина беринъиз. Меркезком огюнде беклесин. Номери къач?... Рахмат. — Мудир трубканы ташлап, кене Анифеге чевирильди. — Анифе ханым, барып сой-акърабаларынъызны къувандырынъыз, олар пек мусафирпервер адамлардыр. Азбарда сизни 42—45 номерли машина беклейджек. Шофер о тарафларны яхшы биле. Ярым сааттен оларда олурсынъыз.

Анифе бу ишнинъ бойле къолай ве онъайтлы чезильгенине къуванды. Демек, къысмет олса, ярым сааттен Шайипнен корюшеджек!

Шеэр харабелер ичинде эди. Къыркъ секizinджи йылнынъ октябрь айында бу орталыкъны алт-устъ этип ташлагъан фелякетли зель-зеленинъ акъибети оларакъ, авдарылып ташлангъан къоджаман эвлерининъ диварлары, тенеке ве кирамит дамлары, къапы ве пенджерек чаткъычлары ёллар ве мейданлар ичинде къапакъланып ве обаланып ятмакъта эдилер. Шофер буюк бир джамбазлыкънен машинаны янъы ачылгъан сокъакълардан ве аралыкълардан айдаштырып, харабелер арасындан чыкъмагъа тырышты.

Анифе совхозда Рамазаннен корюшкенини хатырлады. Тымар вакъты эди. Юклю арабанынъ устуне чыкъып, памукъ чувалларыны сяджымларнен тарттырып чектирмекте эди. Иште о заман Шамратнынъ бригадасында сачакълы акъ къалпакълар кийген тюркменлер пейда олдылар. Олардан узун бойлу, акъсакъ бир адам арабанынъ янына келип, онынъ устундеки Анифеге тикленип бакъты. Оны Анифе де сечти. Къалпагъынынъ сачакълары тап козылерине тёкюльген бу адамынъ бойле арсызлыкънен бакъып турувы онынъ ачувыны къозгъады, тап дарыладжагъы кельди. Лякин ердеки адам бу арада буюк бир шадлыкънен багъырып алды:

— Анифе, къардашым, сенсинъми?!

Анифе оны сесинден таныды. Шу дакъкъасы эллерини яйып, озюни арабадан ашагъы атты. Ачылгъан эллеринен къайыи агъасынынъ бойнуна сарылды, башыны онынъ кокюсине таяды.

Олар бири-бирине сарылып, баягъы вакъыт сукюнетте къалдылар. Сонъ:

Къардашымдан хабер ёкъмы? — деди Рамазан.

— Соратмагъан ерим къалмады, — деди Анифе зорнен озюне келип. — Айны шу хайырсыз хаберни текрарладылар. Эляк олгъан...

Тамам бу арада тарла ичинден «Ана! Анайчыгъым!» сес-седаларынен, оларнынъ янына Асанчыкъ чапып кельди.

— Анай, мени къучагъынъа ал!

Анифеден эвель Рамазан давранып, баланы ерден къап-къач этип алды, оны мазаллы эллеринен къучакълады, бетинден, козьлеринден опыти.

— Шайипке ошай! Валлан, тыпкъы онынъ озю! — деди Асанчыкъкъа сукъланып бакъкъан Рамазан агъа.

Бу сёзлерден Анифенинъ чырайы ап-акъ кесильди. Насыл этсин де, бу адамгъа эки сёзнен Зерачыкынынъ ольгенини, бу огъланчыкъ башкъасынынъ баласы олгъаныны анылатсын?

Анифенинъ бирден къолайсызланып кеткенини эслеген Рамазан агъа къучагъындан къуртулмакъ ичюн чапалангъан баланы яваштан ерге къойды.

— Шайипнинъ баласыны кыыз деген эдинъ гъалиба... Бельки янылгъандырым?

— Кыыз эди... Зерачыкъ... Былтыр кузьде комдим...

— Языкъ... — деди Рамазан агъа хошнутсызлыкънен. — Шайипнинъ тюсюни сакълап оламагъансынъ...

О вакъытлары кызычыгъынынъ яныгъы Анифенинъ юрегинде даа янъы ачылгъан яра киби сызламакъта эди. Рамазан агъанынъ бу сёзлери онынъ ярасына пычакъ олып сапланды. «Бакъ онъа, Шайипнинъ тюсюни сакълап оламадынъ, дей. Мени эвленди, озъ баласыны хорлады беллейми, бу адам? Онынъ бойле тюшюнип, мени ашшаламагъа не акъкъы бар? — деп океленди Анифе.

Даа шимди корюшюв къуванчындан делире язгъан Анифеге къайын агъасы бир ан ичинде ят бир адам олып корюнди.

— Багъышланъыз, ишим пек аджеле, — деди о. — Корюшювимиз бойле олур деп беклемеген эдим...

Анифе о вакъыт бойле деди де, памукъ юклю арабагъа минип, атны айдаштырып кетти...

Машина шеэр четиндеки топракъ ёлгъа чыкъты. Огдеки юк машиналарынынъ копчеклеринден авагъа савурылгъан тоз-топракъ юкъарыдаи ашагъы ягъмур киби текюльмекте эди. «Победа»нынъ пенджере араларындан сокъулгъан кульренк тоз Анифенинъ сачларыны, ёлакълы къара антерисини агъартып ташлады. «Текмиль маймун кесильдим, — деп яныкъсырады о. — Бойле бир сыфатнен Шайипке насыл корюнирим».

Сыджакъ да сыкъарламакъта эди. Баш устюне келип токъталгъан кунешнинъ алевли шавлелери ер юзюне авдарылып, чевре этрафны озюнинъ атешли нефесинен куйдюрмекте эди.

Машина топракъ ёлдан тар бир сокъакъкъа бурулып, пемпе чечеклерге бурюнген алма багъчалары арасындан кечкен сонъ, шифер ортюли ярашыкъ бир эвнинъ огюне келип токъталды.

— Кельдик, апа, — деди тюркмен йигити. — Рамазан агъанынъ эви иште будыр.

Анифе гъает эсджанлы эди. Зан этерсинъ, мына шимди, бу дакъкъада эвнинъ къапысы ачыладжакъ да, андан узун бойлу, къалын чатма къашлы, кок козьлю Шайипи чыкъаджакъ.

Азбар багъчада бири-биринден уфакъ эки огълан балачыкъ чапыш-

макъта эди. Анифе ачыкъ азбар къапы огюнде усть-башынынъ тозуны къакъкъан арада, эв софасынынъ босагъасында ал янакълы, етишкен бир къыз пейда олып, озюнинъ сырлы козьлерини ёлдаки мусафирге тикти. Сонъ:

— Вай, Анифе енъгечигим кельген! — деп, учъ-дёрт адымлыкъ мердивенден атлап тюшти де, Анифенинъ янына етип кельди, онынъ бойнуна сарылды. — Вай, джаным-козюм енъгечигим, корюширмиз деп асла умют этмеген эдим. Бизни бу чет-буджакъ ерлерден пасыл келип таптынъыз? Сизлерни чокъ араштырсакъ да, ич бир ерден хаберинъизни аламадыкъ. Юринъ енъгечигим, агъынъыз баскъан ерге гуль-чечеклер ачсын, алтын нурлар сепилсин...

Анифени къучагъындан бошамагъан сырлы козь къыз асретлик сёзлерининъ ардыны узьмеден, оны азбаргъа чекип кирсетти. О Рамазан агъанынъ уйкен къызы Фатма эди.

— Анай! Анай, кок юзюнден Анифе енъгечигим-мелечигим келип къонды. Тез ол, азбаргъа чыкъ, аджем гузели енъгечигимни тапырсынъмы экен...

Эвден алевленип чал башлы начар бир къадын чыкъты. Озь козьлерине инанмагъан бир адам киби, мусафирге бир къач санне шашкъынлыкънен бакъып тургъан сонъ, бирден еринден кочип, Анифени келип къучакълады.

— Ах меним бир данечигим-келиндешчигим... — деди де, артыкъ ич бир шей айталмай, агълап йиберди.

Дженк йыллары ве дженктен сонъ хусусан къадынларнынъ юреклери пек юфкъаргъан эди. Олар дженк къурбанларыны анъгъанда да, къуванчы бир хабер эшитип къалгъанда да окюр-окюр агълай эдилер.

Олар софагъа кирдилер. Я Шайип къайда? Ёкъса Анифеге корюнмек истемейми?..

Чал башлы къадын, адынен айткъанда Наджие апте, озюни зорнен эльге алып, козь яшлы давушынен агъыр-сабыр селяметлик сорап башлады.

— Насыл, Анифечигим, янъы ерлерге алыштынъмы, къозучыгъым? Анда таныш-билишлеринъ, якъын къомшуларынъ бармы, тувгъанчыгъым? Къатнашкъан адамларынъ олмаса бу дюньяда патлап ольмек мумкюн. Керчек, Зерачыгъынъ не япа? Буюген-оськендир, ярамазчыкъ. Пек шайлы ве атик бир балачыкъ эди. Онынъ къувурчыкъ сачлары, том-бул эсмери яначыкълары, ойнакъ козьлери...

Наджие аптенинъ лафындан анълашылгъанына коре, Рамазан агъа Анифенен корюшкенини анле азаларына айтамагъан. Аджеба не ичюн экен? Ынджындымы, дарылдымы, ёкъса араларындаки сой-соплукъны кесип ташламакъ ичюн бойле яптымы?

— Бизим совхозда татарлар пек чокъ, Наджие апте, — деди Анифе Зерачыкъ акъкъындаки суальден къачынып. — Анда башкъа халкълар да бар. Эпимиз бир джемаат олып яшаймыз. Амма биринджи вакъытларда пек къыйын олгъан эди.

— Оны сен айтма да, мен сёйлемейим, Анифечигим. Дженктен чокъ узакъ олсалар да, онынъ феякетини бу ерлер де корип кечирди. Аллагъа шукюр, не исе, бала-чагъамыз сагъ-селямет къалды.

Фатма оларнынъ огюне бирер фильджан сютли къаве кетирип къойды.

— Буюрынъыз, енъгечигим. А шимди ашымыз да азыр олур. Узакъ ёлдан кельдинъиз, ачыкъкъандырсынъыз.

Анифеге бу къорантада косътерильген самимийликке бакъмадан, мында кельгенде ашыкъчаплыкънен чапалангъан юреги энди ынджынув ве аджышувнен толып ташты. Эльбет, Шайип мында корюльген олса, лакъырдыны олар башта ондан алып кочер эдилер.

Анифе сонъки умютнен Наджие аптеден сорады:

— Шайиптен ич бир тюрюк хабер алмадынъызмы?

— Алмадыкъ, Анифечигим, Шайибимизни къара ерлер ютты, — деп, Наджие апте къайта баштан къозгъалды. — Рамазан оны чокъ ерлерден соратты, къозучыгъым, лякин айны шу хаберни алды: ольген... Эр йыл октябрь айында онынъ хатиресини анъамыз. Къартыйлерни топлай да, дуа окъутам, къуран азмишан хатим эттирем... Сен де, тувгъанчыгъым, яш башынънен тул къалдынъ. Сенинъ талийинъ гедже-кунъдюз юрегимни тельчелей, джигерчигим...

Анифе къафа тасындаки тюшонджелери экилеген киби олды: мына шимди, бу ерде, Шайипнинъ сагъ-селямет экенини оларгъа айтсынмы? Я бу хусуста сёз ачкъаны такъдирде бу къорантагъа не айта билир? Шайипни озю де коръмеди, онынънен лаф этмеди... Шайипнинъ ондан къачып юргенини бу муляйим къадынъга насыл бир сёзлернен анълатсын? Келиндеши де оны Рамазан агъа киби терс анъламазмы?..

«Екъ, бу меселеде ашыкъмамалы, — деди Анифе озю-озюне. — Кысмет олып Шайипни къыдырып тапсам, Шайипке агъасынынъ адресини, беририм, о вакъыт мени озьлери суд этсинлер».

— Бизни кимлерден сорап билъдинъ, Анифечигим?

— Бу тарафларгъа ишнен келип тюштим. Сизинъ мында олгъанынъызны Меркезкомда эшитип, бир аякъ олса да, кирип-чыкъайым дедим.

— Вай, джаным-козиум Анифечигим, о да насыл бир лафтыр? «Бир аякъ» экен! О къадар йыллар корюшмедик, энди тапыштыкъ дегенде... Кельдинъ, къувандырдынъ, энди бизни мугъайтып къайтмакъ истейсинъми, къозучыгъым? Отурысынъ бир къач кунълер, мусафиримиз олурсынъ, даа дегенде текмиль бизде къалырсынъ. Андаки иш санъа мында да тапылыр. Янъгъыз башынъда яшамакътан усанмадынъмы, джигерим?

— Сизлерден пек мемнюним, Наджие аптечигим. Лякин мени багъышланъыз, арын мытлакъа совхозгъа барып етмек керек, мени беклейлер...

Эльбёт, Анифени иш меселеси де пек кедерлендире эди. Тарлаларда берекетнинъ талийи чезильген бир вакъытта насыл этер де кунълерини бу севимли адамлары арасында кечирир? Анифе Рамазан агъанен корюшмекни де истемей, мында зоракий кельди... Екъ, мындан тез-тез чыкъып кетмеси керек. Шайибини энди башкъа ерлерден араштырыр.

— Мени айып этменъиз, тувгъанларым, кетмесем ич де олмайджакъ, — деп, Анифе аякъкъа турды. — Шукюрлер олсун, тапыштыкъ, илериде къатнашырмыз.

Наджие апте ве Фатма чокъ йыллар асретликтен сонъки бу корюшювнинъ бойле апансыздан болюнгенине тааджипленип, аякъ устюнде къатып къалдылар.

— Вай, енъгечигим, — деди айретленген Фатма ннает, — ашсувумыздан бисмилля этмейип... бабамны да коръмединъиз.

— Кедерленме, сырлы козь тувгъанчыгъым, сагълыкъ олса кене корюширмиз. Кыш айларында ананънен бизге кель. Ташкентни барып кермиз. «Октябрнинъ йигирми йыллыгъы» совхозы деп сорарсынъ. Ташкенттен олгъаны-оладжагъы етмиш километр...

Олар азбаргъа чыкътылар. Мына тамам бу вакъыт бекленильмеген бир ал олды: ёлдан тоз котерип кельген «Виллис» азбар къапы огюнде токъталып, ондан топаллай-топаллай чал башлы, узун бойлу Рамазан агъа тюшти.

О аджеле адымларынен Анифенинъ янына кельди, араларында ич бир шей олмагъандай онъа джошкъунлыкънен хошкельди айтты ве къуванчен онынъ къолуны сыкъып, «къардашчыгъым» деп, маълайындан опыти.

— Я бу насыл азырлыкътыр? Меннен корюшмей зуваджакъ олдынъмы? Вай-вай, сени тап бу къадар инат беллемеген эдим. Кене яхшы Меркезкомдан телефон этип сенинъ кельгенинъни айттылар. Энди ягъ-

ма ёкъ, тузакъкъа озюнь келип тюштип, къардашчыгъым, сени бир ерге чыкъармам. Жъана, юр, эвге кир...

Башындаки фикирлер Анифени аман шимди бу азбардан чыктып кетмеге зорласалар да, дуйгъулары оларнынъ эмирине бойсунмадылар. Енъинден къап-къач этип туткъан бу адамнынъ балабан эли оны кене эвге чекип кирсетти.

— Эй, къарылгъачлар, софра донатынъыз! Не бар — не ёкъ, эписини софрагъа къойынъыз! — деди о котеринки бир давушнен. — Ахырдаки шарапны къошкъулагъынен алып чыкынъыз. Бугунъ бизчюн байрам, кейф, чатаджакъмыз!

Ишнинъ ансыздан бойле бир дёнюм алгъанына къувангъан Наджие аптенен Фатма азбаргъа чыктып, андаки яздыкъ ашханеге кирдилер.

— Анифе, къардашым, ялварам санъа, мени багъышла, — деди Рамазан агъа кедерли бир давушнен. — О вакъыт сенинъ гонъюлинъни алмакъ ерине, джанынъны агъырттым. Мен Шайип ичюн ынджынгъан эдим. Сенинъ янынъда онынъ Зерачыгъыны дегиль, ят баланы корип пек яман ынджындым.

— О заманлары мен даа эвли дегиль эдим. Сиз корьген етим огъланчыкъ эвлятлыгъымдыр.

— Билем, къардашчыгъым, сонъундан совхозда эписини сорап анъладым. Лякин атылгъан таш ве айтылгъан сёз кери къайтмай, дейлер. Бинъ пешман олсам да... Меним якъкъан алчакълыгъымны унут, къардашым. Бир вакъытлары мен бойле къызматабан адам дегиль эдим. Дженкте корьгенлерим синъирлеримни йип киби узип, мени бир тамам кевшетип ташладылар. Кимерде не якъкъанымны, адамларгъа не айткъанымны озюм де бильмейим. Дагъдан тюшип, мында кельген сонъ беш ай госпитальде яттым, лякин эсими кереги киби топлап оламадым. Мени догъру анъла, къардашчыгъым, эвленсенъ де, бала-чагъалы олсанъ да, сен бизим ичюн кене келин, кене Шайипнинъ къарысысынъ. Қалгъаны сенинъ ишинъ, бильгенинъе коре омюринъни къур. Амма бизни де унутма, эвленген олсанъ, бизге акъайынънен келип кет. Не япаджакъсынъ, ольгенлернинъ пешинден кетильмей...

Азбар къапы огюнде аджеле ярдым фургоны келип токъталды. Рамазан агъа энди чаларып башлагъан къалын къашларыны ойнатып, козьлеринен Анифеге машинаны ишмар этти.

— Къана, бу арбий начальникни танырсынъмы экен? Сенинъ кельгенинъни онъа мен озюм телефон этип бильдирдим.

Машинанынъ кабинасында пилоткалы, арбий кийимли яш бир къадын чыкты. Шоферге нелердир айтып, азбаргъа чапып кирди. Рамазан агъа Анифенинъ шашкъынлыгъына ошланып, Шайипни анъдыргъан арынчыкъ кок козьлеринен онъа кулюмсиреп бакъты.

— Танымадынъмы? Энди айланып бакъчы!

Софада томбул янакълы, толу бичимли бир къадын пейда олды. Анифе аякъкъа туруп, отъюр къонъур козьлеринен онъа тикилип бакъса да, кимлернидир анъдыргъан бу сыджакъ къанлы къадыннынъ ким олгъаныны бир кереден хатырлап оламады. Дженк йыллары инсанларнынъ къияфетлерини пек денъиштирди.

Арбий кийимли къадын козьлерини ондан алмайып, агъыз ачмадан денъелип-кулюмсиреп тура эди...

ИНКИШАФ ЁЛУНЕН

Совет халкы ве бутюн прогрессив инсанлык Улу Октябрь социалист революциясынын алтмыш йыллыгыны къайд этти. Айны заманда бу шанлы байрамнен бирликте революциянен бир вакътта догъган совет эдебиятынын да алтмыш йылда кечкен инкишаф ёлу къайд олунды. Кечкен шанлы девирге назар ташлар экенмиз, онынъ партия ве халкынын социализм ве коммунизм къурув киби, юксек макъсад ёлунда алып баргъан курешинде пишкинлешкенини коремиз. Бутюн совет эдебияты киби, онынъ кучюк бир ирмагы олгъан кърым-татар эдебияты да Коммунист партиясынын мемлекетимизде къоджаман яратыджылык планларыны омюрге кечирювде актив иштирак этти, тек мундеридже джеэтинден дегиль де, шекиль ве услуб джеэтинден де зенгинлешти.

Эльбет бу енъишлер буюк араштырув ве гъаевий куреш нетиджесинде олдылар. Революциядан сонъки ильки йылларда социалистик реализм ичюн куреш исе социалистик гъае, янъы шекиль ве услуб ичюн куреш эди. Бу девирде эдебиятымызда янъы жанрлар пейда олды, революциядан эвель эдебиятымызда бутюн жанрлар олсалар да, лякин оларнынъ базылары кереги киби инкишаф этмеген эди.

Эдебиятымыздаки бутюн жанрларгъа нисбетен шимдики эдебий жанрлар мундеридже ве шекиль, тиль ве услуб, хусусан, метод джеэтинден янъы эдебий жанрлар, демек мумкюн. Дюнъягъа келюви ве шекилленюви джеэтинден, девир талабынен догъгъан проза ве драма-

тургия хусусан отузынджы сенелери ссмерели адымлар атты.

Дюнъя эдебиятында повесть жанры чокъ йыллыкъ тарихгъа малик олса да, бизим эдебиятымызда бу жанр эсасен XIX асырда догъды демек мумкюн. Эльбет, бунынънен эдебиятымызда ондан эвель повесть олмагъан эди, деген фикирде дегильмиз. Эдебиятымызнынъ тарихында реалистик повестьлер олмаса да, онынъ ильки нумюнелери бар эди. Осман Акъчокъракълынынъ «Икяет Ненкеджан ханым тюрбеси», Мемет Нуззетнинъ «Селим сохта» ве «Бахтсыз къоранта», Исмаиль Гаспринскийнинъ «Даруль Раат мусульманлары» ве «Кунъ догъды», Шамиль Токътаргъазынынъ «Саадет адасы» эсерлери эдебиятымызда прозанынъ ильки нумюнелеридир.

Эдебиятымызда повесть жанры Октябрь революциясындан сонъ толу шекилленди. Буны 1917—1975 сенелери мисалинде коръмек мумкюн. Шуны айтмалы ки, совет эдебиятынынъ ильки адымларында яратылгъан повестьлер «Икяе» деп адландырылгъанлар. Шунунъ ичюн олса керек ки, повестьлер де икяе жанрына къошулгъанлар.

Улу Октябрь социалист революциясына къадар олгъан девирде кърым-татар эдебиятынынъ тарихына назар ташлар экенмиз, биринджи невбette поэзиянынъ инкишаф эткени, бутюн языджылар эсасен поэзия эсерлери язгъанларыны коремиз. Омюрдеки кучюк ве буюк ичтимай вакъиялар тек поэзияда айдынлатылгъан. Отымюш эдебиятынынъ тарихында лирика, дестан киби поэзия жанрынынъ чешит ко-

рюнишлерининъ инкишаф эткенни коремиз. Онынъ ичюн де эдебиятымызнынъ тарихында айрыджа проза жанрында иджат эткен яызджы олмады.

Кърым-татар прозасынынъ догъмасына, язма эдебиятка халкъ агъыз яратыджылгъынынъ тесири буюк олды. Терен тарихка малик олгъан халкъ агъыз яратыджылыгъында, проза шекилинде язылгъан бир сыра эсерлерге расткелине. Халкънынъ арасында мешур олгъан дестанларнынъ муреккеп сюжетлери, оларда вакъиаларны беян этиув усуллары, бир вакъианынъ артындан экинджисининъ узвий багъланувы, бутюн вакъиалар биря да эки къараманнынъ этрафында инкишаф этиуви де эдебият тарихында сюжетли прозанынъ мейдангъа келювинен хызмет этти. Умумен, классик эдебиятымызда несир эсерлерининъ барлыгъына аркъа таяп Осман Акъчокъракълы, Шамиль Токътаргъазы, Исмаиль Гаспринский ве Мемет Нуззет киби яызджыларымызнынъ революциядан эвель несир эсерлер яратув иджадий джерьянларыны тедкъикъ этиув файдалы бир иштир.

Проза жанрынынъ буюк шекиллери революциядан сонъ тез инкишаф этти. Революциядан сонъки, ильки йыллардаки рус эдебиятына назар ташласакъ биле, мемлекетте олып тургъан социаль денъишмелерге биринджи повесть жанры джевап бергенни коремиз. Бу девирде язылгъан эсерлер повесть талабына толугъа джевап бермей, дигер жанрларнынъ хусусиетлерини озюнде темсиль эткен, яни очерк, мемуар элементли ве кунъделик характериндеки эсерлер олып, олар совет повесть жанрынынъ догъмасына темель азырладылар.

Совет омюр тарзынынъ муреккеплиги, джиддий куреш ве эмекнен мейдангъа кельмекте олгъан буюк янъылыктлар, совет адамынынъ бу куреш девиринде косьтерген хызметини кениш планда тасвирлевде поэзиянынъ имкяны тарлыкъ япты. Совет омюри — социалистик турмуш прозанынъ буюк шекиллерининъ догъмасына темель азырлады ве онынъ инкишафыны биринджи плангъа къойды. Омюр талабыны

анълагъан яызджыларымыз буюк несир эсерлер язмагъа кириштилери. Революциягъа къадар поэзияда чалышкъан яызджылар биле бу жанрда чалышмагъа бельсендилери.

Демек, янъы социалистик омюр ве барлыкъ тек прозанынъ догъмасына дегиль де, онынъ буюк шекиллерининъ мейдангъа келювине де эсас васта олып хызмет этти. Айны заманда халкъ агъыз яратыджылыгъы да буюк проза эсерлери, хусусан повесть жанрынынъ догъмасында буюк роль ойнады.

Кърым-татар совет яызджыларындан Умер Ипчи ве Джафер Гъафар повесть жанрына ильки оларакъ мураджаат эттилери. Эдебиятымызда прозанынъ роман ве повесть жанрлары улу рус эдебиятынынъ, айны заманда, чокъ миллетли совет эдебиятынынъ буюк теджрибесинден иджадий файдаланув нетиджесинде догъды, шекиллениди ве осыни. Къардаш халкълар хусусан Орта Асия халкълары эдебиятына назар ташласакъ, прозанынъ буюк шекиллери чешит эдебиятларда, чешит девирде пейда олгъаныны коремиз. Шусы меракъллы ки, озъбек, таджик, къазах, къыргъыз ве туркмен эдебиятарында яратылгъан ильки реалистик проза эсерлеринде эсасен тарихий отъмюш мевзусы айдынлатылгъан олса, бизде повесть жанрында яратылгъан ильки эсерлерде йнгирминджи йылларнынъ омюрини косьтерювге ынтылув корюне.

Бир сыра яызджылар совет омюрини акс эттирген буюк прозаник эсер язувдан эвель, бу мевзуда икяе, очерк, фельетон ве левхалар язып, баягъы бир теджрибе эльде эттилери. Бу исе кърым-татар совет эдебиятында, совет омюр тарзы мевзусы прозаник эсерлерде озъ ифадесини тапмагъа тесир косьтерди. Онынъ ичюн де йнгирминджи сенелери кърым-татар совет эдебиятында проза жанрынынъ буюк шекиллеринде тарихий отъмюш мевзусыны айдынлатувгъа ынтылув джанланды. Бир чокъ яызджылар эски, отъмюш омюрини фаш этиув вастасынен социалистик къурумыны тасдыкълавгъа аракет эттилери. «Отъмюшини не къадар билъсек, —

деп язган эди Максим Горький,— шимдики заманда япылган ишлерининъ буюк эмиетини шу къадар тез, терен ве къуванчнен анълаймыз». (М. Горький, «Эдебият акъкъында». М., 1953. 729-нджы саифе). Буны яхшы анълагъан язиджыларымыз реалистик прозанынъ шекилленюв девринде отьмюш мевзусына мураджаат эттилер.

Умер Ипчининъ бир чокъ эсерлерин революциядан эвельки омюр мевзусында язылган олып, о халкъымызынъ фаджиялы отьмюш тарихыны яратты. Язиджынынъ озю эсерлеринде тасвирленген вакъияларнынъ шаады олды. Онынъ «Куреш», «Мырзанынъ хатире дефтеринден», «Хатип» киби повесть жанрына якъын эсерлеринде халкъ омюри усталыкънен косътерильди.

Лякин Умер Ипчининъ 1973 сенеси нешир олунган прозаик эсерлерининъ джыйынтыгына кирсетильген эсерлерининъ бутюни икяе деп адландырылган. Язиджы эсерлерининъ жанр хусусиетлери акъкъында онынъ фикيري де бизге белли дегиль. Ола билир, язиджы бу эсерлерини «икяе» деп адландыргъандыр. Эдебиятымызынъ инкишафы акъкъында китапларда да бу хусуста ич бир фикирге расткелинмей, ёлар догърудан-догъру «икяе» денилелер. Эльбет, биринджиден, язиджынынъ озю о девирде повесть я да роман терминини къабул этип етиштирмеген олмасы мумкюн. Онынъ ичюн де о озюнинъ несир эсерлерини шаркъ эдебиятларына хас икяе этиов усулында «икяе» деп адландыргъан олмасы мумкюн. Бизимдже, язиджы бу ерде озь эсерини прозанынъ конкрет бир жанры манасында дегиль де, умумий проза жанры, икяе этиов манасында белъгилеген олса керек.

Акыкъатен де Умер Ипчининъ «Хатип» ве «Асан» киби эсерлери повесть жанрынынъ хусусиетлери, принципери ве талапларына уйгъун оларакъ яратылгъаныны анъламакъ къыйын дегиль. Бу эсерлерде тасвирленген девир къыскъа, колеми кучюк олмайып, образларнынъ системасы, вакъияларнынъ тасвирленюви, бу жанрнынъ талабына джевап бере.

Умер Ипчининъ отузынджы сенелери язган «Асан» повестинде революциядан сонъки, ильки йылларда халкъымызынъ омюринде олып кечкен денъишмелер акъкъында икяе олуна. Эсерде оксюз бала, ыргъат Асаннынъ омюрини язиджы баягъы бир усталыкънен тасвирлей. Хасап Йыбрамнынъ элинде хорланган чобан бала акъсызлыкънынъ не экенини анълап башлай. Повестьте сюжет бедий эсерлерге хас усулнен инкишаф эте, вакъияларнынъ меркезинде екяне баш къарамаи тура, язиджынынъ идеалы иште бу фукъаре халкъ векили Асан вастасынен косътериле. Автор истисмар къурумгъа къаршы оськен ве къавийлешкен къуветни адий эиекдар кутълесинде коре ве шу эиекдар халкънынъ векили, Асан образыны, пишкин къарамаи дереджесине коте.

Социалистик барлыкънынъ юксек сурьатнен осюви ве эдебият огюне янъы вазифелер къоюлувы жанрларнынъ инкишафыны талап этти. Бойле жанрлардан бири повесть эди. Янъы догъган балагъа мунаси ад къоюв, не къадар къыйын олгъаны киби, янъы догъган жанргъа да ад къоюв къыйын олды. Онынъ ичюн де бу девирде яратылган бир чокъ прозаик эсерлерде повесть элементлери жанр талаплары дереджесине осип чыкъкъан олса да, олар повесть деп адландырылмадылар.

Эдебиятымызда повесть жанрынынъ инкишафыны козьден кечирир экенмиз, онынъ эдебиятымызда мытлакъ янъы жанр олып догъмагъаныны, о девирнинъ талабы, социалистик омюр тарзы, классик эдебий мирас, халкъ агъыз яратиджылыгынынъ нумюнелерине ве инает джиан эдебиятыннъ зенгин аьанелерине аркъа таяп дюньягъа кельгенини коремиз. Бу жанр чокъ йыллар араштырув девирини башындан кечирди, кет-кете мустакил бедий жанр сыфатында шекилленди ве янъы девир, янъы къурум гъалебесини пекитюв ишине хызмет этти. Язиджы Умер Ипчининъ яратиджылыкъ ёлу бунъа яхшы мисаль ола билир.

Профессор Бекир Чобан-заде озюнинъ 1928 сенеси нешир олунган «Кърым-татар эдебиятынынъ сонъ девири» эсеринде Умер Ипчининъ иджадына юксек къыймет кесерек, онъа догъмакъта олгъан, совет прозамызынынъ пишкин векиллеринден биридир, дей.

Умер Ипчи озъ эсерлеринде бедий прозагъа уйгъун олгъан къаиделерге риает эте. Онынъ эсерлеринде гъаевий ёнелюв изченликнен ачылып бериле, персонажларынынъ арекетлери, автор, ве персонаж нуткъы, диалог меселелери дигер эсерлерге нисбетен мукеммель чезиле. Умер Ипчи эдебиятымызда повесть жанрында халкъымызынъ йигирминджи сенелери омюрини акс эттирген реалистик эсерлеринен чыкъышта булунды. Языджы реалистик проза талапларына джевап берген «Алим» киносценариясыны язгъанда да повесть жанрынынъ элементлеринден усталыкънен файдаланды.

Отузынджы сенелери языджыларымызынынъ арасында повесть язувгъа ынтылув зияде артты. Иште, бойле ынтылув Джафер Гъафарда да корюнди. Яратыджылыкъ ёлуны поэзияда башлап баягъы теджрибе арттыргъан языджы, бир сыра окъунакълы реалистик икяелерден сонъ, «Азманлар» повестини язды.

Совет акимиятининъ ильки йылларында койде олгъан дегишювлер реалистик косътерильген бу эсерде сынфий курешининъ иштиракчилери — байлар ве фукъарелер арасындаки зиддиетлерининъ бедий тасвири бериле.

Повестте бутюн вакъналар бир къач адамнынъ этрафында тасвирленип, сюжет меркезинде бир адамнынъ образы турмай. Айрыджа арекет эткен, вакънанынъ инкишафында, эсерининъ маинетини я да къараманларнынъ характерлерини ачмагъа ярдым берген актив образ ёкъ. Эсерининъ бу хусуснетини оны икяе жанрына якъын этип косътерсе де эсерде сюжетининъ кенишлиги персонажларнынъ арекетлери повесть жанрына англигини тасдыкълай.

Бу девирде Абдулла Дерменджи, Раим Тынчеров ве Шамиль Алядин

киби языджылар да кучюк прозаяке ве очерклерде совет омюр тарзыны этрафлыджа косътермеге, догъмакъта олгъан совет адамындаки янъы хусусиетлерни кереги киби айдынлатмагъа тарлыкъ япкъаныны анъладылар, повесть жанрына мураджаат эттилер.

Раим Тынчеровнынъ «Шевкетовлар» (1932 с.), Абдулла Дерменджининъ «Чайырлар» (1934 с.) ве «Учюнджи несиль» (1935 с.), Шамиль Алядиннинъ «Сенсинъми, огълум» (1935 с.). «Шаланда» (1938 с.) ве «Мердивен» (1940 с.) повестлери иште бу девирде язылды. Бу эсерлер кой хозяйствосыны коллективлештирюв, янъы девир адамыны тербиелев киби куннинъ мунм меселелерини айдынлатувгъа багъышлангъан эдилер.

«Шевкетовлар» повестинде коллективлештирюв девир догъру косътерильди. Эсер, койде терен революцион янъарув мейдангъа кельген, эсас койлю кутълеси социализм ёлуна минген девирни акс эттирди.

Поэзияда иджат эткен Шамиль Алядин «Геджелев» адлы граждан дженкине багъышлангъан биринджи икяесинден сонъ, повесть язувгъа киришкен языджы бу эсерлерде догъмакъта олгъан миллий ишчи сыныфынынъ образыны яратувгъа ынтылды.

«Сенсинъми, огълум» повестининъ меркезинде омюрининъ чешит къыйынлыкъларыны башындан кечирген, дюньянынъ къач буджакъ экенини анълап, чокъ чекишювлерден сонъ Ватангъа къайтып, ишчи сыныфынынъ сафына къошулгъан Леопид деген йигитнинъ омюр ёлу акс эттирле. Шамиль Алядин эдебиятымызда бундан эвель язылгъан повестлерден фаркълы оларакъ «Сенсинъми, огълум» повестининъ меркезине екяне образны къоя ве вакънаны бу образнынъ инкишафына хызмет эттире. Бу исе инкишаф ёлуна минген повесть жанрымыз ичюн характерли олып бу эсерде, ильки оларакъ, баш къараманнынъ портретине хас чизгилерини расткестиремиз.

Шамиль Алядин «Шаланда» повестинде гражданлар дженки йыл-

ларынынъ вакъналарыны акс эттирмеге тырышкъан олса, «Мердивен»де исе энди догъмакъта олгъан совет миллий зиялыларынынъ омюрине мураджаат этти. Языджы бу эсерлеринен эдебиятымызгъа янъы мевзуларны алып кирди.

Улу Ватан дженки башлангъангъа къадар кечкен девирде Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи эсерлеринде койлю омюри эсас мевзу олса, Шамиль Алядин ильки оларакъ ишчи ве зиялылар омюрине мураджаат этерек бу жанрнынъ инкишафыны даа джанландырды.

Бу девирде эдебиятымызда повесть жанры энди шекилленген олып, о талапкъа джевап берген севиеде эсерлернен зенгинлешкен эди. Эльбет, бу девир осюв, огренюв ве теджрибе топлав девирини олгъаны ичюн де повестьлерде совет адамынынъ бутюн чизгилерине малик олгъан къараман образы, толу яратылмагъанына бакъмадан, оларда совет халкъынынъ социализм къуруджылыгъы огърунда алып баргъан куреши догъру айдынлатылды.

Мемлекетимизде Улу Ватан дженкине къадар социализм къурувнен багълы бир девирде эдебиятымызда яратылгъан повестьлерни козьден кечиргенде, оларнынъ бир чокъларында къараманларнынъ портрет чизгилерини косътерювге эмнет берильмегени козьге чарпа. Умер Ипчининъ эсерлеринде къуланылгъан диалог, лакъырды ве тасвир васталары образларнынъ бет сималарыны, тышкъы корюнишлерини белли бир дередже козь огюне кетирмеге хызмет эткен олса, буны биз Джафер Гъафар, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджининъ эсерлеринде эскик коремиз.

Кърым-татар совет эдебиятында юкселюв отузынджы сенелерининъ повестьлеринде зияде билине. Бу девирде эмак ве эмак адамы повестьлерининъ эсас тасвир объектине чевирильди. Бунынъ озю повестьлеримизнинъ тематикасы ве проблематикасынынъ зенгинлешип, эп шекилленгенини, языджыларнынъ иджадий араштырувлары семерели олгъаныны косътере.

Улу Октябрь гъаелеринен догъ-

гъан ве пишкинлешкен эдебиятымыз озюнинъ деерлик черик асырлыкъ омюринде иште бойле инкишаф ёлуны кечти ве бу ёлда къайд этмеге мунасиб мувафакъиетлер эльде этти. Бу мувафакъиетлер исе бундан сонъки инсанлыкъ омюринде буюк сынав девирине чевирильген Улу Ватан дженкинде совет адамларынынъ къараманлыкъларыны косътереджек эдиплер ичюн буюк иджадий мектеп олды.

Эдиплеримиз дженкчи характерини яратувда чешит усуллардан файдаланалар, бедий васталарнынъ ярдымынен къараманнынъ ички эволюциясыны ве психологик пишкинлешювини косътермеге тырышалар. Онынъ ичюн де бир сыра эсерлерде дженкчи образы кениш планда талиль этиле, янъы шараитта догъгъан характердеки психологик денгишмелер ички инкишаф джерьяны тафсилатлы косътериле.

Ватан дженки мевзусы—гъает муреккеп олып, онынъ тарихы нияетте зенгин ве чешиттир. Бу тарихкъа мураджаат эткен языджы о девир рухуны терең ис этмек, вакъияларнынъ мантикъый инкишафыны, ички маинетини анъламакъ керек.

Дженк девирине мунасебет — халкъымыз ве онынъ шанлы тарихына, муреккеп отьмюшине, къараман омюрине мунасебеттир. Онынъ ичюн де бу мевзу гъает месулиетли ве шерефлидир.

Кърым-татар языджылары да бу мевзуны ишлевде баягъы бир теджрибе эльде эттилер. Эдиплеримиз халкъымызнынъ дженк йылларндаки омюрини акс эттирювге багъышлангъан бир сыра эсерлер яздылар. Бу мевзу хусусан повесть жанрында зияде айдынлатылды.

Шамиль Алядиннинъ «Чауш огълу» (1957 с.) повести языджынынъ, омюрни кениш къаплап алув усталыгъыны косътерген эсердир. Языджы бу эсерде омюр барлыгъыны, сечип алынгъан образларнынъ хусусиетлери ве арекетлерини психологик рухта теренлештирди.

«Чауш огълу» повести ялынъыз языджынынъ иджадында дегиль де, эдебиятымызда биле мевзу джеэтинден янъылыкъ эди. Бунгъа ав-

торнынъ ильки шиирлеринде акс эткен дженк ве сербестлик мевзусы кениш ве эпик планда косътерильди. Повестьнинъ меркезинде джелкчи Мустафа Чауш къорантасынынъ талийи тура. Мустафа Чауш Улу Ватан дженкиннинъ иштиракчиси. О дженк башлангъанынен элине сила алып фашизмге къаршы курешке чыкъкъан, душманны тармар этип къорантасына къайткъанлардан бири. Мустафанынъ Диявер деген огълу бар эди. О дженк башлагъанда денгизджилер сафында олып, сувасть чарпышмаларындан биринде эляк олгъан. Бу Мустафа ичюн буюк яныкъ. Лякин текильген къанлар, бу джумледен, онынъ огълунынъ къаны бошкъа кетмегенини яхшы анылай. Мустафа Чауш бунъа энди алышкъан эди. Лякин кунълернинъ биринде Мустафа Чаушнынъ адресине Диявернинъ келеяткъаны акъкъында телеграмма келе. Муджизе...

Лякин муджизе Чауш беклеген киби олып чыкъмай Муджизе ваде эткен телеграмма Мустафа Чаушнынъ эвине дигер бир адамны — дюньяда барлыгъындан кимсенинъ хабири олмагъан Диявернинъ огълу, Мустафа Чаушнынъ торуныны алып кельди. Бу торун онынъ эвини, азбарыны толдурды.

«Чауш огълу» бугунъки актуаль мевзуда язылгъан, инсанлыкъны тюшюнджелерге далдыргъан меселелерден бирине дикъкъатны джелъп этиджи эсердир. Диявер эляк олгъан, экинджи бир Диявер онынъ ерине кельди. Бундан башкъа бу къорантада Чаушнынъ къызы Зеверджед де омюрге адымлай. Зеверджед олгъаны ичюн де анленинъ даа бир азасы пейда олды. Бу Сервердир. Чауш, Сервер ве Зеверджеке бахт тилеп, бойле дей: «О, сизнинъ бахтыңыз ичюн, озюни аямады... Адамларгъа аят багъышлады, озю иссе ондан, о, аяттан кетти... Уйкен Диявер эляк олды. Кучюк Диявер догъды. Зеверджед иссе къоджагъа чыкъув дердинде, не япарсынъ? Бунъа аят дейлер!».

Шамиль Алядин тарафындан иште бойле усталыкынен яратылгъан характерли образларнен окъуйджы онынъ 1974 сенеси язгъан

«Фуртуна тынгъан сонъ» повестинде де таныш олды.

Рустем Муединнинъ Улу Ватан дженкине багъышлангъан «Такъдир» повестинде де о агъыр кунълерде инсанлыкънынъ башына кельген беляларнынъ бир къысымы акс эттириле.

Повестьнинъ къараманы Шевкет Муратов да эр кес киби, дженкиннъ ильки кунълеринден джебэге кете. Яралана, госпитальге тюше. Тедавийленген сонъ, кене джебэге кете. Кене яралана ве эсир алына. Оны немсе ордусына гонъюлли язмакъ истейлер. Лякин Шевкет бунъа разылыкъ бермей. Концлагерь начальниги Шевкетке, эгер гонъюлли язылмаса, бир сёзсюз дарагъачкъа асыладжагъыны билъдире. Шевкетнинъ джаны къыл устюнде тура. Аят ве олюм бири-биринен куреше. Эгер Шевкет бу теклифке разы олса, энъ алчакъ ве хани адам оладжакъ. О бир сёзсиз олюмни бойнуна ала. Лякин концлагерь четине озъ тувгъанларыны къыдырып кельген халкънынъ арасында тесадюфен расткельген койдеши, бабасынен къардашы йигирми учъ койдешинен бирге колхоз анбарына къапалып, тирилейин якъылгъанларыны айткъан сонъ, оларнынъ «гонъюлли» солдаты сыфатында араларына кирип, курешмеге къарар бере. Шевкет ялы боюнда Алаи коюне барып немселерге «хызмет этмеге» башлагъан сонъ, башта, дженктен эвель озюнинъ бу койде достунынъ къардашы, Асаннен сырдаша, онынъ вастасынен партизанларнен багълана ве оларнынъ командири, Селим агъанынъ ёлбашчылыгъы алтында, фашистлерге къаршы куреше.

Партизанларнынъ штабы Шевкетни шеэрге, гизли тешкияткъа чалышмагъа ёллай. Шевкет немселер тарафындан дарма-дагъын этилип, ярыдан зняде азасы атылгъан гизли тешкиятны аякъкъа турсата. Повестьнинъ сонъунда Шевкет эки аркъадашынен фашистлерининъ элине тюше ве чокъ азаплар чеке. 1944 сенесининъ баарь кунълеринден биринде Совет Ордусы бу шеэрни азат этиув чарелерини корьгенде, фашистлер бутюн къапавлы-

ларны атып, къачмагъа инетленелер. Лякин олар озь инетлеринин ерине кетирип оламайлар. Шеэрге партизанлар уджюм этип, махбустарнын чокъусыны, Шевкетни де къуртаралар.

Автор Шевкет Муратов образы вастасынен окъуйджыны къандырыджы характер яратмагъа наиль олгъан. Къараманнын психологиясыны тасвирлев ве косътерювде авторнын баягы усталыкъкъа малик олгъаныны къайд этмек керек. Бу повесть эдебиятымызда дженк мевзусыны ишлевде, о шиддетли йылларда халкъымыз омюринин бир парчасыны косътерювде ильки адым олгъаныны козь огюне алсакъ, авторнын эльде эткен мувафакънетини айтып кечмелимиз.

Раим Тынчеров озюнин сонъки эсери «Черик асыр сонъ»ны Улу Ватан дженкинин акъибетлерине багышлады. 1972 сенеси нешир олунгъан бу эсеринин сюжети Ислам Сакинернин (аслы фамилиясы Аблаев) черик асыр ичинде башында кечирген омюри узеринде къурулды. О психологик ве фельсефий услубде язылгъан эсердир.

Ислам госпитальде чалышып башлагъанда дженк башлай. Душман госпитальге сокъулып киргенде эким Ислам, башында яраланып эссиз йыкъыла. Озюне кельгенде, бакъса, фашистлер автоматларынен яралыларны атып ольдюрелер. Аякъта олгъанларны атмайлар. Ислам озюнде къувет топлап аякъкъа тура, козьлерини къан баскъан фашист оны да къоллары котерильген эсирлер арасына итеп йибере. Ислам эсир алына. Эсирликте кечирген азаплы, мешакъатлы омюрни Сакинер фамилиясыны алгъанындан сонъ башлай.

Ислам гъурбетликте чокъ шей коре, чокъ долана: Авропадан та Австралиягъа, андан Америкагъа барып чыкъа. Америкада иш таппай, хастханеде ашчыларгъа ярдымджы, моргда чалыша.

Ислам туристлерге къошулып Ватанына келе, мында совхозда яшагъан сой-сопларынен корюше.

Автор черик асыр сонъ олгъан бу корюшювни тесирли яза. Исламнын совхозда чалышкъан сой-акъ-

рабасы энъ илери адамлардыр. Совхозда чокъ миллетнин векили чалыша ве бир къоранта азалары киби дост, муаббет яшайлар.

Ислам догъмушларында мусafir экен, тувгъан юртта къалмакъ истегини билдире. Укумет Исламгъа ана юртунда къалмагъа изни бере, о кене де совет гражданы ола.

Эсеринин гъаеси — Совет къурумынын капитализм къурумындан устюнлигини, онын яшавчанлыгъыны, парлак келеджегини тасдыкълавдыр. Ислам Сакинер образы авторнын, буржуазиянын СССР халкълары акъкъындаки яланларынын устюни ачмагъа, капиталист мемлекетлеринде эмекдар халкънын агъыр яшайышыны анълатмагъа, репатриациядан къачып, гъурбетликте булунгъан адамларнын къыйын вазиятини косътермеге хызмет эте.

Автор, Ислам Сакинернин гъурбетликтеки омюр ёлуны тасвирлемекнен: омюрде акъылсызджасына арекет эткен, душман тешвикъатына къапылгъан адамнын талиин бойледир, демек истей. Эсерде тасвир олунгъан вакъиялар усталыкънен косътерильгенине бакъмадан, тыш мемлекет омюрини беян этювде супыйлик сезиле. Языджы къараманнын ички дюньясыны айдынлатмагъа кереги киби эмиет бермей.

Тимур Дагъджынын «Унутылгъан йыр» повести де бу мевзуда язылгъан эсерлерден биридир. Повестте дженк девринден алынгъан адий бир вакъиа икяе олуна: ана-бабасындан оксюз къалгъан беш яшындаки Энвернин корип кечиргенлери ве дженктен сонъки талиин тасвирлениле.

Автор мевзуны догъру сечип алгъан ве оны заманымыз ичюн типик характерли вакъияларнен багълап, озь къараманыны бугуныки кунге алып чыкъкъан. Окъуйджы Энвернин пешинден кетерек, бу баланын башына келип-кечекленрге, совет адамларынын онъа косътерген мунасебетлерини инана ве къана.

Биз, бабасы Ватан дженки джебэсини кеткен, анасыны исе немсе

фашистлери асыл ольдюрген Энвер-чикин шеэр сокъакъларында коремиз. О, «бир къапым отъмек тиленип», юре. Лякин совет адамлары бакъымсыз къалгъан бу баланы немсе оккупациясы кунълеринде биле къайгырувсыз къалдырмайлар. Душман арасында гизленип чалышкъан ватанпервер Энверчкин озь эвинде сыгъындыра ве геджелерден биринде махсус вазифенен ялыгъа янашкъан сувалты къайыгъынен оны «Буюк топракъ»къа ёллай.

Лякин Энвернинъ омюр адиселери бунынънен битмей. Балаларны Орта Асиягъа алып кельген поезд Самаркъанд вокзалына янашкъанынен, Энвер перрондаки адамлардан бирини бабасына ошата, аман поездден секирип тюше ве джойыла. Бар да балабан шеэр ичинден яп-яш баланы тап! Лякин оны тапалар. Джебеден яралы къайтмакъта олгъан Гъафур Хасанов бу баланы эвлятлыкъкъа ала ве онъа баба ола. Энвер де бахтыны тапа. Повестьнинъ экинджи къысымында биз оны еди йылдан сонъ коремиз. Озьбек къорантасында, орта ве техникий тасиль алгъан бу йигит, кениш омюр ёлуна минерек, истисалда коммунистче чалышдыкы бригаданынъ башы ола, республикада йырджы оларакъ нам къазана, севимли Гульнарына эвлене ве тувгъан бабасына къавуша.

Повестьнинъ сюжети буюк бир тезликкен осе ве кенишлей. Бу ал, нефис эсерни меракълы, окъунакълы япкъан моментлерден биридир. Лякин автор, мумкюн дередже вакъна ве адиселерни къаплап алмакъ макъсадынен, бир чокъ меселелерни устыген-устъ атлап кече. Бу эксиклик эсердеки къараманларнынъ нефис портретлерини берювде де сезиле.

Черкез-Алининъ «Догъмушлар» повестинде дженк йылларында агъыр яралангъан, дешетли о кунълерде бутюн къорантасындан айрылгъанына бакъмадан, халкънынъ сеадети огърунда чалышкъан адий совет адамы чобан Сабри Муслимовнынъ омюр ёлу икяе олуна.

Сабри Муслимов партизанлар отрядында олгъанындан, фашистлер

онынъ къадыны, къызы ве огълуны атмагъа алып кетелер. Огълу Сервер ёлда къача ве бабасынынъ партизан отрядына келип къошула. Яралы Сабрини джебэ ардына ёллайлар. Сервер дженкнинъ сонъуна дже ордуда булуна.

Сабри Самаркъанд дживарындаки колхозлардан биринде чобанлыкъ япа, ферма мудири вазифесине котериле. Онынъ эмегине юксек къыймет кесиле, бир къач кере мукафатлана.

Сервер ордудан къайткъан сонъ, къыртыш топракъларны менимсев тешеббюсинен чыккъан комсомол-яшларгъа къошулып, Янъьер шеэрининъ къуруджылыгъына келе. Башта тракторджы, сонъ бульдозерджи зенаатыны менимсей. Фельдшер къыз Селиме ве табельджи Лида татарочканен таныша.

Игит Лиданы кимгедир ошата, амма хатырлап оламай. Лиданы севе, онъа бу сырыны айтмагъа азырлана. Эки яш корюше. Игит къызы кимгедир ошаткъаныны айта ве къызынынъ акъикый адыны айтмасыны риджа эте. Лида тааджипленип: «Анам мени Лейля деп чагъыра эди», дей. Сервернинъ чырайы бем-безд кесиле, озюни джоя. «Эльбет, онынъ къардашынынъ ады да Лейля эди». Игит къызгъа тикиле ве «Ананънынъ ады не?», деп сорай. Лида Сервердеки денъишменинъ корип, шашмалай ве: «Ады Зейнеп, фамилиясы Муслимова», дей. Сервер тааджипленерек, «...ойле исе омузында... сагъ омузында яра изи олмакъ керек... Кучюк къардашымны къучагъыма алып юргенде экимиз бирден эвини мердивениндеп йыкълдыкъ. Қардашымнынъ омуз кемиги зарарланды». «Яра? Яра, дединъизми? Қайдан билъдинъиз? Мында кельгенден берли ачыкъ якъалы антернен сокъакъкъа чыкъмадым», дей о. «Агъам, агъачыгъым...» деп башыны Сервернинъ коксюне таяп, окюр-окюр агълады...»

Языджы эки догъмушнынъ бири-биринен расткелишювини бойле чизгилернен тасвирлей ве окъуйджыны къандыра. Бунда ич бир суныйлик ёкъ, эр бир детал ая-

тий, окъуйдыжда меракъны къуветлендире.

Агъа-къардаш бабасынынъ янына келелер. Колхоз реиси Мамаджанов Сабри агъагъа бойле хош хабарни кетирир экен, Сабри бунъа иппай. «Ёкъ, Сервер оладжакъ келиннен кельсе керек. Ольгенлер тирильмейлер» дей Сабри, огълу ве къызынен тапышкъан сонъ, омюр аркъадашынынъ янына кете.

Деерлик йигирми йылдан сонъ догъмушлар тапыша, къоранта мейдангъа келе. Окъуйдыжы бунъа иппана. О агъыр йылларда, бойле адиселерге эр адымда расткелине эди.

Сабри, Зейнеппен корюшкен сонъ, оларнынъ пасыл къуртулгъанларыны анълай. Партизанлар оларны къуртарып «Буюк топракъ»къа ёлгагъанлар.

Автор повестьнинъ къараманы Сабри Муслимов образы узеринде джиддий чалышкъан. Бу — шимди де халкъ хозяйствосынынъ бутюн сааларында, яшларнен бир сырада, гъайретнен чалышкъан дженк ветеранларынынъ типик образыдыр.

Биз къайд этип кечкен эсерлерининъ, эр биринде, дженк ве дженктен сонъки омюр бирликте косътериле. Айны заманда дженкнинъ акъибетлери саесинде башларындан бир чокъ къыйынлыкъларны кечирген ве омюр сынавларындан кечип, акъыкый омюр ёлуна минген адамларнынъ такъдирлери Эмиль Амитнинъ «Омюрге къайтув», Урне Эдемованынъ «Нишан юзюги» ве Нузет Умеровнынъ «Балалар, сизни ите огреттилер?» киби повестьлеринде де косътерильди.

Эдебиятымызда ишчи мевзусыны ишлевге Шамиль Алядин хусусан дженктен сонъки йылларда семерли иссе къошты. Онынъ, «Сенсинъми, огълум?» повестинде башлангъан ишчи образыны яратувгъа ынтылув «Теселли», «Мен сизни унутмадым», «Фуртуна тынгъан сонъ» киби эсерлеринде даа теренлештирильди.

Эдебиятымызда ишчи образыны яратув меселеси дженктен сонъки йылларда биринджи плангъа къойылды ве языджыларымыздан бу

мевзу айрыджа гъайрет талап этти.

Профессор Бекир Чобан-заде озюнинъ «Кърым-татар эдебиятынынъ сонъ девирин» эсеринде та йигирминджи сенелери эдебиятымызда ишчи сыныфыны косътерювге зияде эмнет берильмесин кереклигини, айрыджа къайд этип кечкен эди. Эвеля, эдебиятымызда ишчи образыны яратув ишчи сыныфынынъ догъувынен багълыдыр. Буннынъ тесирин саесинде эдебиятта койлюлер акъкъында язылгъан эсерлер етекчи роль ойнадылар. Бизде, дженктен эвель эсацен койлюлер сайыджа чокъ олып, халкъымыз арасындан ишчилер аз етишкен эдилер. Дженктен сонъ иссе бизде ишчи сыныфы тез осьти, халкъымызнынъ арасындан ишчилер, къурджылар ве транспорт хадимлери чокълашты.

Онынъ ичюн де койлюлер арасындан ишчилер сырасына келип къошулгъан ве санайыгъа сарылгъан адамларнынъ характерлерини реалистик косътерювге ынтылув Шамиль Алядиннинъ иджадында илькиде корюнди. Онынъ бу мевзудаки эсерлери эвеля повесть жанрында яратылды.

Девир тесиринен койлюлер ве ишчилер арасындаки фаркънынъ эксклюви эм де оларнынъ якъынлашувы Шамиль Алядиннинъ 1957 сенеси язгъан «Теселли» повестинде мукеммель косътерильди. Повестьте бизде ишчи сыныфынынъ догъувынынъ джерьяны революцион янъарув джерьянынен багълы оларакъ, акс эттирильди. Повестьтеки вакъиялар Бадемлик коюнде яшагъан дюльгер Салядин акъай англесининъ талийиннен багълы дюльгерининъ огълу Рустемнинъ сербестликке ынтылувынынъ шекиллепювинде Бадемлик коюннинъ тесирин буюк ола. Байнынъ огълуну котеклеген Рустем шеэрге къачып кете ве ишчи сыныфынынъ сафына барып къошула. Бу онынъ ичюн таныш олмагъан бир мунт эди. Лякин онъа ишчи Малаховнынъ чини сёзлери лек якъын келе, оны Бадемлик чагъыргъан киби ола. Бабасы киби фукъарелер бирлешселер байларны енъеджеклерини тюшюнип башлай. О эр бир янъылыкънынъ, ишчилер

арасында эшиткен «азатлык», «революция» деген сөзләрнине мана-сыны аңламагъа тырыша. Бир кунь устасындан: «Бу фуртуна Бадемликке барып етерми?», деп сорай. Малахов революциянынъ бутюн улькелерге барып етеджегини аңлата.

Рустемнинъ революцион аңы эп осе. О революционерлернинъ топлашувында иштирак эте. Топлашув иштиракчилери листовкалар даркъатув, халкыны адмирал Колчакны йыкъмагъа азырлав ве шу ёлнен меркезнинъ дженюптеки ишлерини жанландырув хусусында лакъырды этелер ве бу хусуста къарар къабул олуна.

Повесть Рустемнинъ агъасы Фикретнен растжелювинен бите. Рустем яңы омюр ичюн, Бадемлик ичюн, бойле онларнен койлернинъ азатлыгъы ичюн элине силя ала.

Эсерде революция нетиджесинде бир койде, бир къорантада олып кечкен вакъналар табиий адиселернен багълы оларакъ тасвирлене. «Теселли» повести эдебиятымызда ишчи образынынъ догъувы, койлюнинъ революционер дереджесине котерилувини косьтерювнен характерли эсердир. Бунынънен бирликте Рустем образы бизде санайы истисалынынъ коллективинде пишкинлешкен ве эдебиятымызда яратылгъан кемалатны ишчи образыдыр.

Раим Тынчеров уфакъ бир левхадан терен мана чыкъармагъа, ибретли сөзлер ве ибарелеринен окъыйджынынъ аңына тесир этмеге билъген несирджилеримизден бири эди. Онынъ «Бааръ танъында» повестинде буюк бир къуруджылыкъта чалышкъан Левизе ве Идрис образларында адамларнынъ яшайышы аңлавлары косьтериле. Совет мектебинде, земане рухунда тербиеленген, анадан догърулыкъ наснаты алып оськен Левизе иште догърулыкъ, инсаннетлик яшатмакъ ичюн элинден кельгенини япа. Эр заман, эр ерде, эр бир иште анджакъ догъру, намуслы, вийджанлы, инсаннетли олмакъ эм Идрис, эм де Левизеде пейкингеп чизгилердир.

Языджы, бу эки образда земане адамынынъ чизгилерини косьтермеге тырыша. Зульфукъар ве Нер-

минс Мамутова киби яшайыш зевкъыны тышкъы корюниште аңлайджакъ олгъан яшларгъа Идрис ве Левизени къапа-къаршы къоя.

Тынчеров бу эсеринде къорантада догъру тербиенинъ муим эмиетке малик олгъаныны тасдыкълай. Қорантада сагълам, догъру ве янълыш тербиенинъ емишини яш къуруджыларнынъ образларыны яратув джерьянында косьтере.

Ибраим Пашининъ «Юрек эмиринен» ве «Эвлят къайгъысы» повестлерни де шимдики аяттан алынгъан земаневий мевзуларда язылгъанлар. «Эвлят къайгъысы» повестинде совет адамларынынъ бири-бирине косьтерген мунасебетни, достлукъ, ярдымы озь ифадесини тапа. Эсердеки Медине аптенинъ образы бунынъ ачыкъ мисалидир. Сачлары чаларгъан эсли-башлы бу къадын, бири-бирини севип эвленген, сонъундан исе белли бир себеплерден айрылышкъан Ваджип Мустафаев ве Пакизе киби генчлернинъ, озь севгилерине къаушмалары ичюн, эр шейни япмагъа тырыша. О эки яш юрек ичюн экинджи ана ола.

Повестьте эсас оларакъ Ваджип ве Пакизе арасындаки севги ве онынъ фаджиасы акс эттириле. Оларнынъ айрылмасына Ваджипнинъ яшлыгъында севген къызы Эльмазнен текрар корююви себеп ола. Лякин Эльмаз чокъ пара къазанмакъ дердине тюшюп, арамтамакълыкънен огъраша. Шуны коръген Ваджип къызгъа нефрет беслей ве бир ерде яшап оламай, оны да ташлай...

«Юрек эмиринен» повестинде икяе этильген вакъналар ири-панель эв къуруджылыкъы объектлеринден биринде олып кече. Земане джемитимизни эсас аркет эттириджи къувети сайылгъан ишчи сыныфы повестининъ баш къараманы Рустем Эмировнынъ аркетлеринде, Мавиле, Гьулам ака, Петр Николаевич киби намуслы, ишчи адамларнынъ эмгинде озь ифадесини тапкъан.

Повестьте тербие ве ахлякъ меселеси буюк ер тута. Бутюн конфликтлер эсас оларакъ буларнынъ устюнде къурула. Образларнынъ

характерлери бунынънен чезиле. Повестьнинъ баш къараманы, Рустем Эмиров бригадир оларакъ, темиз-паклик, енгилънинъ астындан, агъырнынъ устюнден юрген, аз чалышып чокъ къазанмакъ дердине тюшкен, ичкиджиликни севген базы бир енгилъ фикирли яшларгъа къаршы куреше ве бир сыра къыйынлыкълардан сонъ, дегенине наиль ола. Мында онынъ принципатлиги, характери муим роль ойнай. Эр эки повестте де къуруджылар ве ишчилер образы баягъы бир мейильнен айдынлатылгъан.

Решид Мураднынъ «Инат торунлар» повести де къуруджылар омюрине багъышлангъан олып, анда вакъиалар 1966 сенеси апрель 26-да Ташкентте зельзеле олгъан вакъытта башлана.

Шеэрдеки буюк къуруджылыкъ комбинатынынъ вертикаль цехинде шу цехининъ уйкен устасы Байбековнынъ ишке месулиетсиз бакъканы нетиджесинде пек чокъ брак махсулат чыкъарылгъаны акъкъында сигналны тешкермек ичюн комбинат конструкторлыкъ бюросынынъ инженери Ильдар Азаматнынъ ёлбашчылыгында рейд бригадасы тайин этиле. Рейд саесинде устю ачылгъан джиддий эксикликлер комбинатнынъ чокъ тиражлы газетасында айдынлатыла. Озюнинъ башына келеджек буюк белянынъ огюни алмакъ макъсадынен ийлекяр Байбеков достлукъ, танышлыкъ алякъаларындан ве къадедешлерининъ ярдымындан файдаланып Ильдарнынъ устюне чешит-тюрлю ифтиралар атмагъа, оны къоркъузмагъа башлай. Бойле даваларгъа алышмагъан яш инженер принципсизлик, тюшкюнлик рухуна къапылып, озъ истегинен иштен кетмек ичюн ариза бере. Лякин шу геджеси зельзеле афаты къопа. Чешит тюшюнджелернен бутюн гедже юкъламай чыкъкъан Ильдар юреги хаста анасыны, агъыраякълы аркъадашы Шевкьенни азбаргъа чыкъарып етиштире.

Мына бойле вазнетте огълунынъ иштен ве шеэрден чыкъып кетмесини анълагъан анасы Ильдаргъа кесен-кес итираз билъдире. Лякин

о кене кете. Қъаракъалпакъстанда балыкъ комбинатынынъ къуруджылыгында баш инженер олып чалыша. Қъуруджылар арасында шу рет къазана, озюни теджрибели мутехассыс оларакъ косътере. Оны Ташкентке чалышмагъа теклиф этелер.

Эсер муим мевзуда язылгъанына бакъмадан, инженернинъ шеэрнинъ башына агъыр кунълер кельгенде, тырышмакъ, озюнинъ акълы экенини тасдыкъламакъ ерине, иштен кетюви окъуйджыны къандырмай. Бундан башкъа цехте брак махсулат чыкъарылгъаны ичюн ялынъыз уста дегиль де, цех башы да месулиет ташый.

Мамбет Алиев де озюнинъ ильки буюк несир эсери: «Мен санъа кельдим» повестинде къуруджыларнынъ омюрине мураджаат этти. О къуруджылар бригадир Насибенинъ характерини психологик рухта чезмеге ынтыла. Насибенинъ Джевдетке олгъан севгисини тасвирлев ёлунен къараманнынъ характерини яратмакъ истей. Авторнынъ шырыкълы тили, тасвир васталарындан билип файдаланувы, аталар сёзлерини къуullanувы онъа макъсадына пришмеге ярдым эте.

Насибе иште озюни косътерген, коммунистче чалышдыкы коллективни аякъкъа турсаткъан къуруджы оларакъ, эсернинъ башында дикъкъатны джелъп эте. Лякин онынъ бригадасына, бир вакъытлары анасыны ташлап кеткен бабасынынъ иш сорап кельмеси, онынъ ичкиджиликни ташлап илерилер сырасына котерильмеси, психологик тарафтан етерлик къандырмай.

Мемлкетимизде ишчи сыныфынынъ буюк ордусыны тешкиль эткен къуруджыларнынъ омюрине багъышлангъан бу эсерлерде оларнынъ озълерине хас характерлерини, тиль хусусиетлерини ве инает техниканынъ шимдики девирде адамларнынъ эмеклерини енгилештирмеге хызмет эткени косътерильмей. Олар эсерде иштирак эткен дигер персонажлардан ич бир ишлеринен айрылып турмайлар,

атта лакъырдыларында биле къуруджылыкъ техникасына аит терминлерни къуullanмайлар.

Сонъки йылларда эдебиятымызда зиялыларнынъ омюрлерине мураджаат этюв баягъы джанланды. Повесть жанрында бу мевзунынъ инкишафында Шамиль Алядиннинъ «Сиз окюнменъиз, Саният» эсеринде оджалар омюрини акс эттирилди. Эмиль Амит «Омюрге къайтув» ве Урне Эдемова «Нишан юзюги» повестьлерини де зиялыларнынъ омюрлерине багъышладылар.

Омюрининъ муреккеп тарафларыны акс эттирювге ынтылув Урне Эдемовагъа буюк несир жанрларында да озюни сынап корьмеге имкян берди. Онынъ эсас къараманы яш ана, студент Джеврие Къараманова дикъкъатны джелъп этиджи образдыр.

Джеврие образы эсерининъ башында мазун, турмушнынъ ильки къыйынлыкъларындан даа озюне келип оламагъан бир къадындан омюрге ишанчнен бакъкъан, озюнинъ келеджеги ичюн исрарнен курешкен бир къадынгъа чевирилюви эдибе тарафындан догъру айдынлатылгъан.

Эмиль Амитнинъ «Омюрге къайтув» повестинде аятнынъ кечмишнен багъы аятий ве узюльмезлиги косьтериле. Онынъ дигер эсерлеринде олгъаны киби, мында да кескин сюжет бурулышларына расткелемиз. Ондаки конфликтлер къараманларнынъ ички дюньясыны ачмагъа хызмет этелер.

Эльбет, шимдики кърым-татар повестининъ несирде етекчи олгъан романнен ярышлашмагъа ынтылгъаны сезиле. Повесть омюрни эстетик менимсевшинъ етекчи шекиллеринден бирине чевириле. Бу тесадюфий бир ал дегиль. чюнки о, бутюн азырки заман совет эдебиятына хас хусуснеттир.

Эдебиятымызда повесть жанры араштырув ёлунен кетерек бир сыра эсерлернен текмилленмекте. Ибраим Паши къуруджылар акъкъында повестьлеринде бу мевзуны темелинден менимсемеге ынтылгъаны корюне. Эмиль Амит ве Урне Эдемованынъ эсерлеринде лирик тасвир къуветли олса, Ибраим Па-

ши ве Рустем Муединде психологизмге, къараманларнынъ рухий вазиетлерини талиль этювге мейиль бериле.

Бугунъки прозамызннынъ эйи хусуснетлеринден бири-беяи этювининъ ерине аналитик талиль, терен лиризм кирип келювидир. Бу алямет, хусусан сонъки вакъытларда язылгъан повестьлерде зияде козьге чарпа. Шамиль Алядин, Черкез-Али, Решид Мурад, Рустем Муедин, Ибраим Паши, Мамбет Алиев, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Урне Эдемова киби эдиплеримизнинъ эсерлеринде замандашларымызннынъ маневий алемлери, севинч ве кедери, эмеги ве куреш догъру ифаделене, олар эдебияткъа омюрининъ янъы дуйгъуларыны алып кирелер.

Повестьлеримиз янъы заман — социалист къуруджылыкънынъ талабына джевап бермеге ынтылып янъы совет омюр тарзынынъ муим меселелерини котерди, янъы совет адамынынъ шекилленюви ве пишкинлешювине буюк хызмет этерек, эскилик къалымтыларына къаршы куреште актив иштирак этти.

Повесть жанры узун ве муреккеп шекилленюв ёлуны кечти. Эльбет, бунынъ бир сыра объектив себеплери бар. Башта бир повесть жанры башлыджасына эдебиятымыз ичюн янъы жанр олып догъды. Экинджи-ден, онынъ иджатчылары даа яш, даа бу саада етерли теджрибеге малик олмагъан эдиплер эдилер. Учюнджиден, бизим повестьлеримиз джан эдебияты киби узун анъанеге малик дегиль эди. Бундан да башкъа, повесть, озь хусуснети ве табнатынен проза жанрынынъ дигер чешитлерини нисбетен баягъы муреккеп жанр эди. О озюнде икье ве роман жанрларынынъ айры хусуснетлерини синъдирген, бу эки жанрнынъ арасындаки эсер олгъаны ичюн де оны джиддий оларакъ фаркъ этюв, жанр хусуснети ве белгилерини айырып косьтерюв иште бу жанрнынъ шекилленюв девринде дегиль, де, шимди де къыйынлыкъ догъура. «Эгер биз, — деп яза эдебиятшнас Ю. Суровцев, — бир чокъ эдебиятларны, языджыларны топлап, оларнынъ эр биринден повесть жанры пасыл олгъаны-

ны айырып бермекни риджа этсек, менимдже, олардан бир чешит джевап алып оламамыз. Бу джеэттен языджылар арасында даа зияде чешит фикирлер олса керек». («Шаркъ юлдузи» журналы, 1972 сенеси, 5-нджи номер, 19—20-нджи саифелер).

Повесть жанры озюнинъ ильки этапларында тарихий отъмюш мевзусында догъды ве шекилленип башлады. Бу девирде яратылгъан ильки эсерлер онынъ желеджектеки шекилленюв ве инкишаф ёлуны бельгиледилер. Шуну къайд этмек керек ки, отузынджы сенелерининъ башында повесть жанры земаневий мевзугъа мураджаат этти ве сонъундан бу мевзу етекчи роль ойнады. Бойлеликнен, бутюн жанрларнынъ сырасында повесть жанры да девир талабынен земаневий мевзуны — социалистик барлыкъны совет адамларындаки анъ ве туююнджени, омурдеки негиз денъишмелерни

ифаделевге хызмет этип башлады. Бу девирде повестьлеримизнинъ тематик днапазоны кенишледи. Анда коллективлештирюв, санайы, янъы инсан — совет адамынынъ образы, эскилик къалымтыларына къаршы куреш, ички душман-кулакларнынъ устюни ачув ве ниает тарихий мевзу тасвирленди. Лякин о повестьлернинъ базылары бедийлик джеэтинден юксек севиеде олмасалар да гъаевий сагълам эсерлер эдилер.

Сонъки девирде яратылгъан повестьлерининъ тематик кенишлиги, гъаевий теренлиги, ниает бедий юксеклигини назарда тутсакъ повестьлеримизде умумсовет эдебиятына мунасиб иссе къошаяткъанларыны мемнюнликнен къайд этмек мумкюн дегиль. Шимди эдебиятымызда повесть жанры эп инкишаф эте, онынъ жанр чизгилери кенишлей, чешитлиги юкселе.

НЕЛЕР ДЕДИНЪ СЕН...

(Йыр)

Къана сенинъ, — севгим сѣнмез, —
Деген сѣзлеринъ,
Къана, мени эсир алгъан
Эля козьлеринъ?
Иыллар кечти, кельмез олдынъ,
Нерелердесинъ,
Эсинъдеми, эменликте
Нелер дединъ сен?

Къана, сенинъ ташкъын севгинъ,
Алтын кузьлеринъ,
Къана, сенинъ сокъакъларда
Юрген излеринъ?
Комюр сачлым, умютимни
Алып кеттинъ сен,
Нечюн бильмем, бу севдалы
Фелякеттем мен.

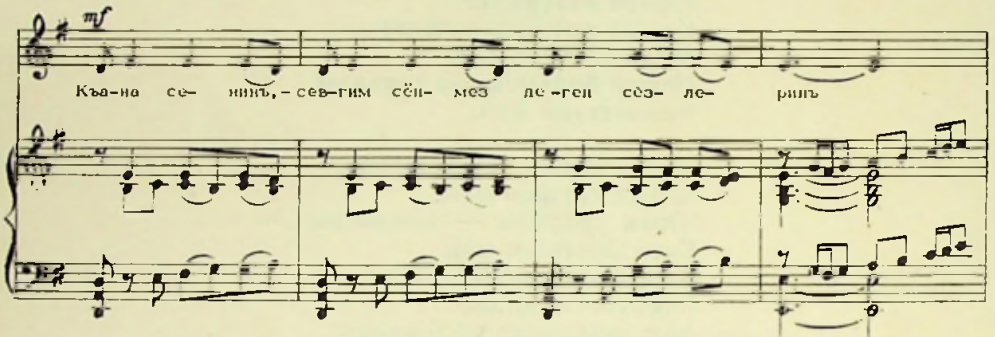
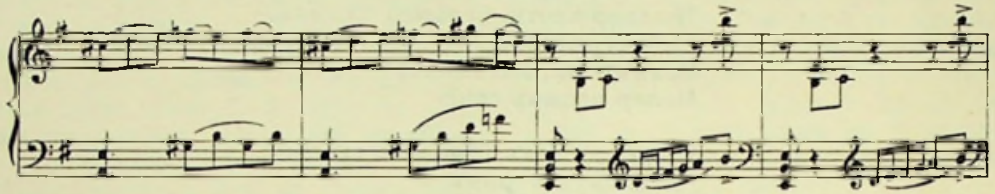
Эллер айтса, айтсын, сени
Анъаджагъым мен,
Юрек ураркен — менимсинъ, —
Санаджагъым мен.
Бу атешли севгимизнинъ
Учкъуны къалды,
Айт, рузгярлар уфлемесин,
Янаджагъым мен.

НЕЛЕР ДЕДИНЪ СЕН...

Сел. Черкез-Алишпъ

Муз. Э. Налбантовныкъ

Allegro moderato

Йыл-лар кеч- ти кель-мез ол- дынъ не-ре- лер де- сийъ

Э- сийъ де- ми э- мен- лик те не- лер де- дынъ

сен Э- сийъ де- ми э- мен- лик те

не-лер де- дынъ сен?

Я- на- джа- гым мен,

ad libitum

pp

МУНДЕРИДЖЕ

ДЖЕВАИРЕ Разливде (ш и и р)	3
ЭНВЕР АРИФОВ Соньки корюшюв	5
ИЗЗЕТ ЭМИРОВ Текрарланган джесюрликлер	10
МОЛЛА АБДУРАМАН Мушкюль ёллар	14
ГЪАФАР БУЛГЪАНАКЪЛЫ Бабасынынъ изинден (ши и р)	28
РЕШИД МУРАД Факъат, «Испанёла» когертесинде, Акъкъая (ши и р л е р)	29
ЭНВЕР СЕЛЯМЕТ Тюкенмез сабырнен, Сиз ягъгъанда (ши и р л е р)	31
ШАМИЛЬ АЛЯДИН Иблисинъ зияфетине давет (п о в е с т ь)	32
ЧЕРКЕЗ-АЛИ Сен де, мен де (ш и и р)	62
АБЛЯМИТ УМЕРОВ Федакяр коммунист	63
РИЗА ФАЗЫЛ, ЛЮТФИЕ МЕМЕТОВА Замандашларымыз	67
АЙДЕР ОСМАН Айдын уфукълар	80
АЛЕКСАНДР КОРОЛЕВ Къальбимде къальбинъ (ши и р)	88
НАРМУРАД НАРЗУЛЛАЕВ Минаре, Сугют (ши и р л е р)	90
АДХАТ СЕНОГЪУЛ Багъышла вакъыт, Ана-бабамнынъ тили, Чёллер кызы (ши и р л е р)	92
ИСМАИЛ КЕРИМОВ Чатышув (ик я е)	94
ИСА АБДУРАМАН Яшамакъ истейим, Юрегинъни ач манъа, яр! (ши и р л э р)	99
ШАКИР СЕЛИМОВ Ильхам, Халкъымдан огрендим (ши и р л е р)	100
БИЛЯЛ МАМБЕТ Тылсымлы сандыкъ (э ф с а н е)	101
ЮСУФ БОЛАТ Садакъат	104
САФТЕР НАГАЕВ Инкишаф ёлунен	144
Нелер дединъ сен (йыр)	157

Фияты 80 капик.

Индекс 75298.

